

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Οι Οικουμενικές Κυβερνήσεις στον ελληνικό Μεσοπόλεμο και ο Τύπος»

Μούκα Αναστασία

A.M. 217759

Επιβλέπων: Καθηγητής Χαράλαμπος Μπαμπούνης

Συνεπιβλέποντες: Καθηγητής Δημοσθένης Δασκαλάκης

Επίκουρη Καθηγήτρια Μαρία Δημάκη – Ζώρα

Αθήνα 2020

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τις Οικουμενικές Κυβερνήσεις που συγκροτήθηκαν κατά τη διάρκεια του ελληνικού Μεσοπολέμου μέσα από την κριτική και τη στάση του Τύπου της εποχής. Σε μια ασταθή περίοδο για το ελληνικό κράτος οι συνθήκες επέβαλαν τη συνεργασία των δύο μεγάλων αντίπαλων πολιτικών παρατάξεων, οι οποίες κλήθηκαν να παραμερίσουν τις μεταξύ τους διαφορές και να κυβερνήσουν από κοινού, ώστε να πετύχουν την ανόρθωση της χώρας.

Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε, κατά κύριο λόγο, έρευνα στα αρχεία των εφημερίδων, από τις οποίες επιλέχθηκαν τα σημαντικότερα δημοσιεύματα για την προώθηση των σκοπών της εργασίας, αλλά και βιβλιογραφική έρευνα για να διαμορφωθεί αρτιότερα το ιστορικό πλαίσιο.

Στόχος ήταν να αναδειχθεί το έργο των Οικουμενικών Κυβερνήσεων, αλλά και να διαπιστωθεί κατά πόσο η ιδεολογική τοποθέτηση κάθε εφημερίδας επηρέαζε την κριτική που ασκούσε στα πολιτικά κόμματα.

ABSTRACT

The present paper deals with the Coalition Governments that were formed during the Middle War in Greece via the opinions of the newspapers. During a period with unstable conditions in Greece the two biggest rival parties had to cooperate and form Coalition Governments in order to succeed the recovery of the country.

Specifically, a research in the archives of the newspapers was conducted and the most important articles were selected. Furthermore, a bibliographic research was conducted in order to the historical context be formed more effectively.

The aim was not only to make known the Governments' work, but also to find out to what extent the criticism of the newspapers in the political parties was affected by their ideological positions.

Λέξεις κλειδιά: ελληνικός Μεσοπόλεμος, Οικουμενικές Κυβερνήσεις, Τύπος, πολιτικά κόμματα, Βενιζελισμός, Αντιβενιζελισμός

Key words: greek Middle War, National Unity Governments, Press, political parties, Venizelism, Antivenizelism

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ.....	11
1. Ο Τύπος ως ιστορική πηγή	11
2. Η αρχή του ελληνικού Μεσοπολέμου και η πορεία μέχρι τις εκλογές της 7 ^{ης} Νοεμβρίου 1926	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ Η ΠΡΩΤΗ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΖΑΪΜΗ.....	36
1. Το αποτακτικό ζήτημα	42
2. Το Σύνταγμα του 1927.....	49
3. Η εξωτερική πολιτική	54
4. Η οικονομική πολιτική και η διάλυση της πρώτης Οικουμενικής Κυβέρνησης	58
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΖΑΪΜΗ.....	68
1. Η οικονομική πολιτική.....	72
2. Η εξωτερική πολιτική	83
3. Η παραίτηση της δεύτερης Οικουμενικής Κυβέρνησης.....	85
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ Η ΤΡΙΤΗ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΖΑΪΜΗ.....	91
1. Τα δημόσια έργα.....	94
2. Η οικονομική πολιτική.....	98

3. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η παραίτηση της τρίτης Οικουμενικής Κυβέρνησης.101

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 116

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 120

Δημοσιευμένες Πηγές 120

Τύπος..... 120

Βιβλιογραφία 123

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία, που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ιστορία και Διδακτική της Ιστορίας», πραγματεύεται το έργο των λεγόμενων Οικουμενικών Κυβερνήσεων στα πρώτα χρόνια του ελληνικού Μεσοπολέμου. Σε μια εποχή που τα κατάλοιπα του Εθνικού Διχασμού δεν είχαν εκλείψει και οι μνήμες της Μικρασιατικής Καταστροφής ήταν ακόμη νωπές, τα πολιτικά κόμματα έπρεπε να συνεργαστούν, αφήνοντας στο περιθώριο τις όποιες διαφορές τους, με βασικούς στόχους την ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας και την έξοδο της Ελλάδας από τη διεθνή απομόνωση. Μάλιστα, στην πρώτη Οικουμενική Κυβέρνηση συμμετείχαν τα δύο μεγάλα αντίπαλα κόμματα, το Κόμμα των Φιλελευθέρων και το Λαϊκό Κόμμα, τέσσερα μόλις χρόνια μετά από την εκτέλεση των αρχηγών της φιλοβασιλικής συντηρητικής παράταξης στο Γουδί, οι οποίοι θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για τα γεγονότα της Μικράς Ασίας. Οι προσπάθειες συνύπαρξης των κομμάτων και οι ενέργειες των πολιτικών ανδρών των Κυβερνήσεων εξετάζονται μέσα από τις αναφορές και τον σχολιασμό του Τύπου της συγκεκριμένης περιόδου.

Η συγγραφή της διπλωματικής μου εργασίας δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς τη συμβολή ορισμένων ανθρώπων, στους οποίους οφείλω την ευγνωμοσύνη μου. Αρχικά, οφείλω να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή της εργασίας μου, κ. Χαράλαμπο Μπαμπούνη, Καθηγητή Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Από την επιλογή του θέματος και τον αρχικό σχεδιασμό έως την τελική διόρθωση είχα τη μεγάλη χαρά και τύχη να επικοινωνώ διαρκώς μαζί του. Οι συστηματικές συναντήσεις μας με βοήθησαν να διαμορφώσω το πλαίσιο της έρευνάς μου και να ανταπεξέλθω αποτελεσματικά σε όλες τις δυσκολίες που εμφανίσθηκαν. Οι συμβουλές και η καθοδήγησή του υπήρξαν χρήσιμες και κομβικές για την εξελικτική πορεία της εργασίας μου, ενώ χάρη στη συνεχή του ενθάρρυνση εργάστηκα με κίνητρο και συνέπεια.

Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στους συνεπιβλέποντες καθηγητές της εργασίας μου για την πολύτιμη βοήθεια και συνεισφορά τους. Από τα βάθη της καρδιάς μου ευχαριστώ τον κ. Δημοσθένη Δασκαλάκη, Καθηγητή Κοινωνιολογίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά και την κ. Μαρία Δημάκη – Ζώρα, Επίκουρη Καθηγήτρια Θεατρολογίας του Παιδαγωγικού

Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, οι οποίοι δέχθηκαν με χαρά να συνεργασθούν μαζί μου.

Δεν θα μπορούσα, ακόμη, να μην ευχαριστήσω την οικογένειά μου που με στήριξε με όλη της την αγάπη και τη δύναμη καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας και της συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας. Ιδιαίτερα ευχαριστώ την μητέρα μου, η οποία στέκεται πάντα στο πλευρό μου και ήταν εκείνη που με παρότρυνε να συνεχίσω τις σπουδές μου σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Τέλος, δε γίνεται να μην αναφερθώ στους φίλους και τις φίλες μου που με το ειλικρινές ενδιαφέρον, την προθυμία να προσφέρουν οποιαδήποτε βοήθεια χρειάστηκα και την εμπύχωση τους στάθηκαν στο πλευρό μου όλο αυτό το διάστημα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιστορική έρευνα δεν αποσκοπεί στην απλή καταγραφή και παράθεση των γεγονότων¹, αλλά έχει ως στόχο να ανασυγκροτήσει το παρελθόν, προσεγγίζοντας όσο το δυνατόν πιο κοντά στην πραγματικότητα. Ο ιστορικός καλείται όχι μόνο να περιγράψει τα γεγονότα, τις πράξεις και τις συμπεριφορές των ανθρώπων, αλλά και να τις κατανοήσει, να τις εξηγήσει και να μπορεί να τις ερμηνεύσει. Για να επιτελέσει με επιτυχία το έργο του οφείλει να αξιοποιήσει το σύνολο της βιβλιογραφίας και των διαθέσιμων πηγών, πρωτογενών και μη. Ως πηγή ιστορίας μπορεί να χαρακτηριστεί ο,τιδήποτε απαντά στα ερευνητικά ερωτήματα του ιστορικού και βοηθά την έρευνα².

Ο Τύπος αποτελεί πηγή ιστορίας και ενώ μπορεί να είχε αγνοηθεί από τους παλιότερους ιστορικούς, τα τελευταία χρόνια η αξία του έχει αναγνωρισθεί. Ο Τύπος δεν αναπαράγει απλά τα γεγονότα μιας περιόδου, αλλά αποκαλύπτει και τις απόψεις, τα συναισθήματα, τις σχέσεις των σύγχρονων με τα γεγονότα ανθρώπων με αποτέλεσμα το παρελθόν να ανασυγκροτείται πολύπλευρα και όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικά. Οι πληροφορίες που λαμβάνει ο ιστορικός από τον Τύπο μπορεί να συμβαδίζουν με τα όσα ήδη γνωρίζει από τις υπόλοιπες πηγές και την βιβλιογραφία ή να ανατρέψουν κάποια υπάρχουσα γνώση³.

Η παρούσα εργασία μελετά τις Οικουμενικές Κυβερνήσεις που σχηματίστηκαν την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα μέσα από την οπτική του Τύπου της περιόδου. Συγκεκριμένα, ακολουθεί την πορεία των ελληνικών Κυβερνήσεων από τα τέλη του 1926, όταν και συγκροτήθηκε η πρώτη Οικουμενική Κυβέρνηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη έως την τρίτη και τελευταία Οικουμενική του 1928. Τα χρόνια εκείνα η Ελλάδα καλείται να αντιμετωπίσει δύσκολες καταστάσεις, προσπαθώντας να αφήσει πίσω της τα μίσση του Εθνικού Διχασμού, να ξεπεράσει τις συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής και να σταματήσει τις συνεχείς απόπειρες στρατιωτικών κινημάτων. Τα πολιτικά κόμματα έπρεπε να υπερνικήσουν όλα τα εμπόδια ώστε συνεργαζόμενα να κατορθώσουν να ανασυγκροτήσουν το κράτος και την οικονομία, βγάζοντας ταυτόχρονα την Ελλάδα από τη διεθνή απομόνωση σε εκείνη την ιδιαίτερα εύθραυστη περίοδο.

¹ Θ. Βέικος, *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1987, σ. 15.

² Η. Μονιότ, *Η Διδακτική της Ιστορίας*, εκδ. «Μεταίχμιο», Αθήνα 2000, σσ. 78 – 83.

³ Κ. Λούλος, *Ιστορία και Τύπος. Οι αθηναϊκές εφημερίδες και η περίπτωση του σκανδάλου των εξοπλισμών του 1907*, εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 2006, σσ. 27 – 32. και Γ. Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, εκδ. «Έκφραση - University Studio Press», Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 21 – 22.

Η εργασία αυτή έχει ως αντικείμενο να αναδείξει τις προσπάθειες αυτές των πολιτικών ανδρών, καθώς και τα σχόλια και τις κριτικές που τους ασκήθηκαν από τον Τύπο.

Για να διερευνηθεί το θέμα, όσο το δυνατόν καλύτερα, σε όλες του τις πτυχές, τέθηκαν τα παρακάτω ερωτήματα:

- Πώς μπορεί ο Τύπος να διαμορφώσει την κοινή γνώμη και πώς μπορεί να λειτουργήσει ως αξιόπιστη ιστορική πηγή;
- Ποιες ήταν οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα πριν από τις εκλογές της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926;
- Ποιοι λόγοι συνέβαλαν στη συνεργασία των πολιτικών κομμάτων και τη συγκρότηση των Οικουμενικών Κυβερνήσεων και ποιοι λόγοι οδήγησαν στη διάλυσή τους;
- Ποια ήταν τα κυριότερα πολιτικά, στρατιωτικά, οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα που απασχόλησαν τις Οικουμενικές Κυβερνήσεις του ελληνικού Μεσοπολέμου;
- Ποια ήταν η στάση και η κριτική του Τύπου επί του έργου των Οικουμενικών Κυβερνήσεων;
- Σε τι βαθμό επηρέασε η ιδεολογική τοποθέτηση των υπό εξέταση ειδησεογραφικών φύλλων τη στάση τους απέναντι στις αποφάσεις και το έργο των Οικουμενικών Κυβερνήσεων;

Αφού προσδιορίστηκε το ακριβές θέμα της εργασίας και τέθηκαν τα ερευνητικά ερωτήματα, ακολούθησε το ερευνητικό στάδιο που αφορούσε τον εντοπισμό της υπάρχουσας σχετικής βιβλιογραφίας και της συλλογής πρωτογενούς υλικού από τον Τύπο της εποχής, την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων. Τα ειδησεογραφικά φύλλα αναζητήθηκαν και εντοπίστηκαν στο ψηφιοποιημένο Αρχείο της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Από την πληθώρα των εφημερίδων χρησιμοποιήθηκε ο αθηναϊκός Τύπος του Μεσοπολέμου, καθώς η Αθήνα αποτελούσε το κέντρο της πολιτικής δραστηριότητας και ο Τύπος της επηρέαζε τόσο την κοινή γνώμη όσο και τα πολιτικά κόμματα. Για τη διευκόλυνση της έρευνας επιλέχθηκαν έξι αντιπροσωπευτικά φύλλα, η «Εστία», η «Αθηναϊκή», η «Βραδυνή», η «Πρωΐα», το «Εμπρός» και ο «Ριζοσπάστης», τα οποία καλύπτουν το φάσμα όλων των πολιτικών

παρατάξεων, ήταν ευρείας κυκλοφορίας με πολλούς αναγνώστες και ανταποκρίνονταν στα ερευνητικά ερωτήματα⁴.

Το υλικό, το οποίο συγκεντρώθηκε, ταξινομήθηκε και δόθηκε προτεραιότητα σε εκείνα τα στοιχεία που κρίθηκαν περισσότερο σημαντικά. Στη συνέχεια προσφορότερη μέθοδος για την έρευνα του θέματος θεωρήθηκε η ιστοριοερμηνευτική προσέγγιση σε συνδυασμό με την ανάλυση περιεχομένου. Η ερμηνευτική προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων έχει ως στόχο να περιγραφούν οι ιστορικοπολιτικές και κοινωνικές συνθήκες υπό τις οποίες συγκροτήθηκαν και άσκησαν την εξουσία τους οι Οικουμενικές Κυβερνήσεις του Αλέξανδρου Ζαΐμη, αλλά και να αναδειχθούν τα συνειδητά και ασύνειδα κίνητρα που οδήγησαν τα άτομα να δράσουν⁵. Συνεπώς, επιχειρήθηκε η λεπτομερής και σε βάθος ανάλυση και ερμηνεία των επιμέρους περιπτώσεων της έρευνας σε σχέση με το Όλον, δηλαδή το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο⁶.

Επίσης, η ανάλυση περιεχομένου κρίθηκε αναγκαία για την κατανόηση των πολιτικών πεποιθήσεων, την αποκρυπτογράφηση κρυφών μηνυμάτων, την εξέταση και μελέτη των στάσεων και των ιδεολογιών τις οποίες αντιπροσώπευε η κάθε εφημερίδα⁷. Κατά την αξιοποίηση του υλικού των ειδησεογραφικών φύλλων διατηρήθηκε η ορθογραφία και το ύφος των παρατιθέμενων αποσπασμάτων ώστε να μην αλλοιωθεί ο χαρακτήρας τους και να αποδοθεί στο ακέραιο η στάση που είχε επιλέξει να κρατά το κάθε ένα από αυτά⁸.

Η παρούσα εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Αρχικά, το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Εννοιολογικό και ιστορικό υπόβαθρο» αναφέρεται στον Τύπο ως ιστορική πηγή και στο ιστορικό υπόβαθρο της περιόδου. Επιχειρείται μια συνοπτική αναδρομή στην ιστορία του αθηναϊκού Τύπου, μια αναφορά στον Τύπο του ελληνικού Μεσοπολέμου και στο ρόλο που εκείνος διαδραμάτισε όσον αφορά την ενημέρωση, αλλά και τη διαμόρφωση των πολιτικών πεποιθήσεων, των απόψεων και των συμπεριφορών της κοινής γνώμης. Επιπρόσθετα, τονίζεται η σημασία του Τύπου ως ιστορικής πηγής και αναλύονται τα εμπόδια που καλείται να υπερκεράσει ο ιστορικός

⁴ Μ. Ψύλλα, *Μεθοδολογία της ανάλυσης ενός γεγονότος από τον έντυπο λόγο*, εκδ. «Τυπωθήτω», Αθήνα 2010, σσ. 39 – 40.

⁵ Χ. Μπαμπούνης, *Ιστορική αφήγηση και πηγές*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2013, σσ. 19 – 20.

⁶ Ι. Πυργιωτάκης, «Ερμηνευτική προσέγγιση εκπαιδευτικών νόμων και νομοσχεδίων. Μία απόπειρα διαμόρφωσης ενός σχεδίου εργασίας» στο *Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, Πρακτικά 4^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου, Αλεξανδρούπολη 28 – 30 Μαΐου 2004*, εκδ. «Κυριακίδης», Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 73 – 86.

⁷ Κ. Αρώνη – Τσίγλη, *Ιστορικές σχολές και μέθοδοι. Εισαγωγή στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2008, σ. 384.

⁸ Γ. – Κ. Πήλιουρας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στον Αθηναϊκό Τύπο. Οι πρώτες κυβερνητικές του θητείες (1910-1912)*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2017, σ. 19.

ερευνητής κατά τη διάρκεια της μελέτης των εφημερίδων. Στη συνέχεια, πραγματοποιείται μια όσο το δυνατόν πιο σύντομη, αλλά περιεκτική αναδρομή από το ξεκίνημα του ελληνικού Μεσοπολέμου, δηλαδή από την επομένη της Μικρασιατικής Καταστροφής, έως και τις εκλογές της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926, ώστε να καθορισθούν οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα και κατέστησαν επιτακτική την ανάγκη συνεργασίας των πολιτικών κομμάτων.

Το δεύτερο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται «Η πρώτη Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη (4 Δεκεμβρίου 1926 – 12 Αυγούστου 1927)», αρχίζει με τις συνεννοήσεις και την απόφαση των πέντε πολιτικών ηγετών, Καφαντάρη, Μιχαλακόπουλο, Τσαλδάρη, Μεταξά και Παπαναστασίου, να συγκροτήσουν Οικουμενική Κυβέρνηση υπό την προεδρεία του Αλέξ. Ζαΐμη. Το κεφάλαιο χωρίζεται σε τέσσερις υποενότητες. Στην πρώτη υποενότητα αναλύεται το αποτακτικό ζήτημα και η επαναφορά στις ένοπλες δυνάμεις των αντιβενιζελικών αξιωματικών, που αποτελούσε βασικό όρο του Λαϊκού Κόμματος για συμμετοχή του στην Οικουμενική. Στη δεύτερη υποενότητα παρουσιάζονται οι συζητήσεις μέχρι και τη ψήφιση του Συντάγματος του 1927 και στην τρίτη οι πρωτοβουλίες της Κυβέρνησης στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, με ιδιαίτερη έμφαση στις ελληνοσερβικές παγκαλικές συμφωνίες. Όσον αφορά την τέταρτη υποενότητα, αναφέρεται στον κρισιμότερο τομέα της οικονομίας, τις ενέργειες της Κυβέρνησης και τις διαφωνίες που παρουσιάστηκαν μεταξύ των κυβερνητικών εταίρων με αποτέλεσμα την αποχώρηση του Λαϊκού Κόμματος και τη διάσπαση της πρώτης Οικουμενικής.

Στο τρίτο κεφάλαιο που έχει τίτλο «Η δεύτερη Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη (17 Αυγούστου 1927 – 3 Φεβρουαρίου 1928)» η αρχή γίνεται με τον σχηματισμό της δεύτερης Οικουμενικής των τεσσάρων αρχηγών, Καφαντάρη, Μιχαλακόπουλου, Μεταξά και Παπαναστασίου. Στην πρώτη υποενότητα μελετάται η οικονομική πολιτική της Κυβέρνησης, ενώ στη δεύτερη η εξωτερική της πολιτική, αποτελώντας και οι δυο συνέχεια των πολιτικών της πρώτης Οικουμενικής. Η τρίτη και τελευταία υποενότητα είναι σχετική με το έργο της οδοποιίας που προωθούσε ο Ιωάννης Μεταξάς και οδήγησε έπειτα από διαφωνίες στην αποχώρηση του Παπαναστασίου και τη διάλυση του κυβερνητικού σχηματισμού.

Καταληκτικά, το τέταρτο κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο «Η τρίτη Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη (8 Φεβρουαρίου 1928 – 27 Ιουνίου 1928)» ξεκινά από το σημείο που σταμάτησε το προηγούμενο με την συγκρότηση της τρίτης Κυβέρνησης Ζαΐμη με τη συμμετοχή του Καφαντάρη, του Μιχαλακόπουλου και του Μεταξά. Η πρώτη υποενότητα ασχολείται με τα δημόσια έργα που προγραμματίζει η Κυβέρνηση. Τα έργα αυτά εκτός από την οδοποιία, αφορούν την ύδρευση και

την αποξήρανση για τη βελτίωση των αγροτικών πληθυσμών. Στη συνέχεια, στη δεύτερη υποενότητα εξετάζεται η οικονομική πολιτική της Κυβέρνησης ως συνέχεια των προηγούμενων Οικουμενικών Κυβερνήσεων. Όσον αφορά τη τρίτη υποενότητα παρουσιάζει την πολιτική αστάθεια που δημιουργήθηκε με την επιστροφή του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή της χώρας και τους λόγους που διαλύθηκε και η τελευταία αυτή συνεργασία των πολιτικών αρχηγών.

Τέλος, η διπλωματική εργασία ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των συναγόμενων Γενικών Συμπερασμάτων, των ιστορικών πηγών και της βιβλιογραφίας που αξιοποιήθηκε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Ο Τύπος, από την αρχή ακόμη της κυκλοφορίας του, κατείχε ουσιαστική θέση στο ελληνικό κράτος⁹. Ιδιαίτερα από την δεκαετία του 1870 και για τα επόμενα περίπου εκατό χρόνια, μέχρι, δηλαδή, την εμφάνιση και κυριαρχία των ηλεκτρονικών Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, ο ημερήσιος Αθηναϊκός Τύπος διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στην κοινωνική και την πολιτική ζωή της Ελλάδας¹⁰.

1. Ο Τύπος ως ιστορική πηγή

Σύμφωνα με έναν ορισμό της Ε. Σταυροπούλου για τον όρο «Αθηναϊκός Τύπος», ο όρος αναφέρεται σε όλες τις εφημερίδες και τα περιοδικά που εκδόθηκαν και εκδίδονται στην πόλη της Αθήνας, την πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους. Ένα σημαντικό γνώρισμα του Τύπου της Αθήνας, που τον διακρίνει από εκείνον της επαρχίας, είναι η αξιοπιστία του. Η ιδιότητα αυτή πηγάζει από το γεγονός ότι τα γραφεία των αθηναϊκών εφημερίδων βρίσκονται πλησίον του κέντρου λήψης των αποφάσεων, με αποτέλεσμα οι δημοσιογράφοι να έχουν την δυνατότητα να ζουν ένα γεγονός αμεσότερα και ταχύτερα σε σχέση με τους συναδέλφους τους, που εργάζονται σε εφημερίδες της περιφέρειας¹¹.

Οι εφημερίδες έχαιραν κατά κανόνα ελευθερία γνώμης και τα δικαιώματά τους προστατεύονταν από το Σύνταγμα της χώρας. Εξαιρέση αποτελούσαν οι περίοδοι, κατά τη διάρκεια των οποίων το Κράτος βρισκόταν υπό δικτατορικό καθεστώς¹², το οποίο καταπατούσε

⁹ Κ. Μυστακίδου, *Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1800-1923)*, εκδ. «Πατάκης», Αθήνα 2005², σ. 13.

¹⁰ Δ. Μπασάντης, *Ο ημερήσιος Τύπος. Από τον 18^ο στον 21^ο αιώνα*, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 2002, σ. 51.

¹¹ Ε. Σταυροπούλου, «Ο Αθηναϊκός Τύπος», στο *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002), επιμέλεια Λουκία Δρούλια, εκδ. «Ι.Ν.Ε.», Αθήνα 2005, σσ. 241 – 244.

¹² Κ. Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-74*, εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 1995, σ. 14.

την ελευθερία του Τύπου και την αδέσμευτη δημόσια έκφραση, που άμεσα διασυνδέονται με την πολιτική ελευθερία¹³.

Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο Αθηναϊκός Τύπος γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη. Λόγω της αύξησης του ποσοστού εκπαίδευσης στον πληθυσμό, αλλά και της χρήσης από τις περισσότερες εφημερίδες απλής καθαρεύουσας γλώσσας, οι αναγνώστες όλων των τάξεων αυξήθηκαν, αφού μπορούσαν να κατανοήσουν πλέον ευκολότερα τα όσα διάβαζαν¹⁴. Τα έντυπα απευθύνονταν σε πλατύτερα στρώματα του λαού και δεν αποτελούσαν αποκλειστικό ανάγνωσμα μιας ισχυρής ελίτ¹⁵.

Καθημερινά μέσα από τα φύλλα των εφημερίδων οι πολίτες ενημερώνονταν για γεγονότα, στα οποία δεν υπήρξαν, μεν, οι ίδιοι αυτόπτες μάρτυρες, αλλά μπορούσαν πλέον να εκφέρουν γνώμη μέσω των όσων είχαν αναγνώσει¹⁶. Από την πραγματικότητα, που παρουσίαζαν οι εφημερίδες, οι πολίτες διαμόρφωναν, με τη σειρά τους, τις ιδεολογικές τους αντιλήψεις, τις πολιτικές τους απόψεις, πεποιθήσεις και συμπεριφορές¹⁷. Ο Τύπος, πέρα από Μέσο Μαζικής Επικοινωνίας, ήταν ένας φορέας πολιτικής κοινωνικοποίησης¹⁸, αλλά και ένας σταθερός σύμμαχος του λαού στις διεκδικήσεις του, την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του και την καταπολέμηση των αδικιών εις βάρος του¹⁹.

Ειδικότερα, την περίοδο του ελληνικού Μεσοπολέμου ο Τύπος συνδέθηκε άμεσα με την πολιτική ιστορία της χώρας, αφού δεν μπορούσε να μείνει αμέτοχος από τις εξελίξεις ούτε αποστασιοποιημένος από τα κόμματα. Ορισμένες εφημερίδες, μάλιστα, δήλωναν ανοιχτά τις πολιτικές πεποιθήσεις του εκδότη τους και την υποστήριξή τους προς ένα συγκεκριμένο κόμμα²⁰. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 1926, η εφημερίδα «Αθηναϊκή» καλούσε τους πολίτες να ψηφίσουν το Λαϊκό Κόμμα και διαφήμιζε την διανομή ψηφοδελτίων του κόμματος από το λογιστήριό της²¹, ενώ η εφημερίδα «Εστία» σε πρωτοσέλιδο άρθρο της, παρότι συμφωνεί με τους αντιβενιζελικούς στην διαμάχη τους με τον πρωθυπουργό Γ.

¹³ V. Flusser, *Η γραφή. Έχει μέλλον το γράφειν;*, εκδ. «Ποταμός», Αθήνα 2003, σ. 173.

¹⁴ Δ. Ψυχογιός, *Τα Έντυπα Μέσα Επικοινωνίας. Από τον ψηλό στο Δίκτυο*, εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 2010⁴, σ. 382.

¹⁵ J. Thompson, *Νεωτερικότητα και μέσα επικοινωνίας*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1999², σ. 135.

¹⁶ Γ. – Κ. Πήλιουρας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στον Αθηναϊκό... ό.π.*, σ. 37.

¹⁷ Μ. Γκίβαλος, *Πολιτική κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικό περιβάλλον*, εκδ. «νήσος», Αθήνα 2005, σ. 29.

¹⁸ Δ. Δασκαλάκης, *Εισαγωγή στη σύγχρονη κοινωνιολογία*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2009, σ. 227.

¹⁹ Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Β', εκδ. «Δημόπουλος», Αθήνα 1959, σ. 16.

²⁰ Δ. Ψυχογιός, *Τα Έντυπα Μέσα... ό.π.*, σσ. 379 – 380.

²¹ Αθηναϊκή, φ. 70 (2.11.1926), σ. 1.

Κονδύλη για την απαγόρευση της οργάνωσης συλλαλητηρίου, τονίζει ότι στην επερχόμενη εκλογική αναμέτρηση θα σταθεί απέναντί τους²².

Παρ' όλα αυτά οι άνθρωποι δεν είχαν επίγνωση της σημασίας του εντύπου που κρατούσαν στα χέρια τους. Οι εφημερίδες, ειδικά την εποχή που αποτελούσαν το μοναδικό Μέσο Επικοινωνίας, ήταν αρκετά υποτιμημένες. Οι άνθρωποι τις αγόραζαν καθημερινά χωρίς, όμως, να εκτιμούν την αξία τους. Μόνο όταν τα υπόλοιπα Μέσα, όπως το ραδιόφωνο, εμφανίστηκαν, το χθεσινό, στην ουσία και κατά την ανάγνωση, φύλλο της εφημερίδας έπαψε πια να φαίνεται τόσο παρωχημένο. Τότε συνειδητοποίησαν ότι οι έντυπες ειδήσεις έμεναν για πάντα ανεξίτηλες τόσο στις σελίδες όσο και στην μνήμη τους²³.

Αυτή η ιδιότητα του εφήμερου εμπόδιζε και τους ιστορικούς ερευνητές να εκτιμήσουν την διαχρονική αξία του Τύπου. Χρειάστηκαν χρόνια για να συνειδητοποιήσουν και εκείνοι ότι όσα γράφονται σε μια εφημερίδα *αντέχουν στον χρόνο* και δεν ξεχνιούνται. Τίποτα που έχει τυπωθεί στο χαρτί δεν μπορεί να χαθεί. Αυτή η συνειδητοποίηση της «τυπωμένης μνήμης» έκανε τους ερευνητές να παραμερίσουν τις όποιες αμφιβολίες τους και να αναγνωρίσουν τον Τύπο ως ιστορική πηγή²⁴.

Οι ερευνητές της Ιστορίας μελετούν όλες τις διαθέσιμες πηγές, τόσο τις ανέκδοτες, όσο και αυτές που έχουν, μεν, εκδοθεί, αλλά έχουν ακόμη πολλές πληροφορίες να προσφέρουν. Ως *πηγή* μπορεί να χαρακτηριστεί κάθε τι που προέρχεται από το παρελθόν, δημιουργήθηκε την ίδια χρονική περίοδο με το γεγονός που ερευνάται, χαρακτηρίζεται από γνησιότητα και μπορεί να δώσει ουσιαστικές απαντήσεις στα διάφορα ερωτήματα που θέτει κάθε φορά ο ιστορικός ανάλογα με το αντικείμενο της μελέτης του. Μια τέτοια πηγή, λοιπόν, είναι υπό όρους και ο Τύπος²⁵.

Οι ιστορικοί δεν αναζητούν στον Τύπο μόνο την εξακρίβωση διάφορων γεγονότων, αλλά και νέες πληροφορίες για την ανασύνθεση της ιστορικής περιόδου που τους ενδιαφέρει²⁶. Υπάρχουν περιπτώσεις, που οι ιστορικοί αντλούν πληροφορίες από μια εφημερίδα, οι οποίες δεν τους δόθηκαν από τις παραδοσιακές πηγές. Οι πληροφορίες έρχονται να συμπληρώσουν, συνήθως, την ιστορία που ήδη είναι γνωστή. Αυτό βέβαια, σε καμία περίπτωση, δεν σημαίνει ότι

²² Εστία, φ. 11.445 (5.9.1926), σ. 1.

²³ V. Flusser, *Η γραφή. Έχει...* ό.π., σ. 165.

²⁴ Πβ. Ν. Μπάλτα – Δ. Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 1993, σ. 9.

²⁵ Χ. Μπαμπούνης, *Ιστορική αφήγηση...* ό.π., σσ. 31 – 38.

²⁶ Ε. Δρούλια – Μητράκου, «Ο Τύπος ως εργαλείο έρευνας», στο *Ο Ελληνικός Τύπος 1784...* ό.π., σσ. 477 – 478.

η εφημερίδα αποτελεί αυτοδύναμη πηγή ή την ίδια την ιστοριογραφία. Όλες οι πληροφορίες που μας αφηγείται για τα ιστορικά γεγονότα πρέπει να ελέγχονται και να διασταυρώνονται με τις υπόλοιπες διαθέσιμες πηγές²⁷.

Η ιστορία δεν αποτελεί απλώς μια καταγραφή των τεκμηρίων που κατορθώνει ο ερευνητής να συγκεντρώσει²⁸, ούτε μια αφήγηση των γεγονότων σε σωστή χρονολογική σειρά²⁹, αλλά μια ανασύνθεση, μια ανασυγκρότηση του παρελθόντος. Η ανασύνθεση αυτή είναι κάτι που ο ιστορικός μπορεί να πετύχει ευκολότερα μελετώντας τα φύλλα παλαιών εφημερίδων, μαθαίνοντας, με αυτό τον τρόπο για την καθημερινότητα μιας άλλης εποχής και βιώνοντας τον παλμό της κοινωνίας, την επικρατούσα ατμόσφαιρα ως άλλος αυτόπτης μάρτυρας³⁰. Η ιστορική έρευνα θα πρέπει να αναζητά τα «μυστικά» των πηγών σε βάθος, να ανακαλύπτει όλα όσα κρύβονται πίσω από τις λέξεις και την πρώτη ανάγνωση, να τα αξιολογεί και, εφόσον τα κρίνει ως σημαντικά, να τα αποκαλύπτει και να τα αξιοποιεί³¹. Ο κάθε ερευνητής της Ιστορίας μπορεί να εξηγήσει ή να ερμηνεύσει το «μήνυμα» που λαμβάνει από κάθε εφημερίδα, ίσως, διαφορετικά, βγάζοντας τα δικά του προσωπικά συμπεράσματα, τα οποία υπάρχει η πιθανότητα κάποια στιγμή στο μέλλον και αυτά να μεταβληθούν³².

Εντούτοις, υπάρχουν ακόμη ορισμένοι ιστορικοί οι οποίοι εξακολουθούσαν ή εξακολουθούν να διατηρούν τις επιφυλάξεις τους για την αξία του Τύπου ως ιστορική πηγή. Το βασικό μειονέκτημα που διακρίνουν είναι κατά πόσο όλα όσα διαβάζουμε στις σελίδες των εφημερίδων είναι η αλήθεια. Η «αλήθεια», όμως, δεν μπορεί και δεν είναι μία και μοναδική. Ο Τύπος αποτυπώνει την αλήθεια της κοινωνίας, η οποία είναι πολύπλευρη, από τη στιγμή που σχηματίζεται από τις διαφορετικές «αλήθειες» του κάθε ανθρώπου³³.

Ένας παράγοντας που καθορίζει τον βαθμό της πραγματικής διάστασης των ειδήσεων ή των σχολίων και των αξιολογήσεων μιας εφημερίδας είναι ο δημοσιογράφος. Ο ρόλος του είναι αναμφίβολα κομβικός γιατί αυτός είναι που επιλέγει ποιες ειδήσεις θα φέρει στο φως της δημοσιότητας και με ποιον τρόπο. Παρά την όποια κατάρτισή του, δεν παύει να είναι ένας

²⁷ Γ. Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη των...* ό.π., σσ. 21 – 22.

²⁸ Θ. Βέικος, *Θεωρία και Μεθοδολογία...* ό.π., σ. 45.

²⁹ Δ. Κάββουρα, *Διδακτική της Ιστορίας. Επιστήμη, Διδασκαλία, Μάθηση*, εκδ. «Μεταίχμιο», Αθήνα 2011, σ. 89.

³⁰ Κ. Λούλος, *Ιστορία και Τύπος...* ό.π., σσ. 31 – 32.

³¹ Γ. Τοπόλσκι, *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1983, σ. 18.

³² J. Thompson, *Νεωτερικότητα και μέσα...* ό.π., σσ. 79 – 80.

³³ Ε. Δρούλια - Μητράκου, «Ο Τύπος ως εργαλείο έρευνας», στο *Ο Ελληνικός Τύπος 1784...* ό.π., σ. 477.

άνθρωπος με συναισθήματα, την ιδεολογία του, τα δικά του προσωπικά βιώματα και επιρροές από την κοινωνία μέσα στην οποία έχει μεγαλώσει και ζει. Ως εκ τούτου, ο δημοσιογράφος δεν μπορεί να είναι απόλυτα αντικειμενικός. Έχει και αυτός την δική του αλήθεια, την οποία εκφράζει πάνω στο χαρτί³⁴.

Εκτός, όμως, από την υποκειμενικότητα του δημοσιογράφου, οι ιστορικοί διατηρούν επιφυλάξεις και για την ανεξαρτησία του ίδιου του Τύπου (και αυτό είναι θετικό όσον αφορά στην έρευνα), ο οποίος εκτός από το να ενημερώνει, λειτουργεί και ως μέσο επιρροής της κοινής γνώμης³⁵. Αυτή του η λειτουργία είναι που τον καθιστά στόχο σε όσους θέλουν να ελέγξουν την κοινωνία. Οι εφημερίδες μεταβλήθηκαν με το πέρασμα του χρόνου σε επιχειρήσεις με ό,τι μπορεί αυτό να σημαίνει ή να συνεπιφέρει³⁶. Το γεγονός αυτό τις κάνει ευάλωτες στο να δεχτούν τις προτάσεις ισχυρών οικονομικών, πολιτικών ή άλλων παραγόντων, οι οποίοι προσφέροντας τους χρήματα ενίοτε εξαγοράζουν ή αποπειρώνται να επηρεάσουν υπέρ τους την αρθρογραφία, προσπαθώντας, με τον τρόπο αυτό, να στρέψουν στις θέσεις τους³⁷. Ένας δημοσιογράφος υπάρχει πιθανότητα να παραβιάσει τους δεοντολογικούς κώδικες του επαγγέλματός του προκειμένου να ικανοποιήσει τα συμφέροντα που τον στηρίζουν³⁸.

Είναι, εξάλλου, πια κοινά αποδεκτό ότι δεν υπάρχει εφημερίδα ή δημοσιογράφος εντελώς ανεπηρέαστος και ανεξάρτητος από κομματικά, πολιτικά, οικονομικά ή άλλου είδους συμφέροντα³⁹. Έχει δημιουργηθεί και παγιωθεί μια σχέση εξάρτησης μεταξύ του Μέσου και της εξουσίας. Από την μία πλευρά, ο Τύπος χρειάζεται το κεφάλαιο για να επιβιώσει. Από την άλλη, η εξουσία χρειάζεται τον Τύπο για να επιβάλλει τη βούλησή της. Ο βαθμός, βέβαια, της συσχέτισής τους δεν μπορεί να εκτιμηθεί ακριβώς, όπως επίσης και ο βαθμός αλλοίωσης των προσφερόμενων από τις εφημερίδες ειδήσεων⁴⁰.

Παρά την εξάρτηση του Τύπου από την εξουσία, υπάρχει ένα χαρακτηριστικό του που τον κάνει να ξεχωρίζει με τρόπο θετικό από τις παραδοσιακές πηγές ιστορίας και αυτό είναι η άγνοια

³⁴ Μ. Σεραφετινίδου, *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. Ο ρόλος των Μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού*, εκδ. «Gutenberg», Αθήνα 2003, σ. 295.

³⁵ Κ. Λούλος, *Ιστορία και Τύπος...* ό.π., σ. 30.

³⁶ J. Thompson, *Νεωτερικότητα και μέσα...* ό.π., σσ. 135 – 136.

³⁷ Λ. Δρούλια, «Παρουσίαση του προγράμματος: “Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784 ως σήμερα”», στο *Ο Ελληνικός Τύπος 1784...* ό.π., σ. 71.

³⁸ Κ. Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία...* ό.π., σ. 20.

³⁹ Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα: από τον Σεϊφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον Τύπο της εποχής*, τ. Α', εκδ. «Κέδρος», Αθήνα 1996, σ. 10.

⁴⁰ P. Albert, *Ο Τύπος*, εκδ. «Ι. Ζαχαρόπουλος», Αθήνα 1987, σ. 8.

του ότι αποτελεί και ο ίδιος πηγή. Σε αντίθεση, λοιπόν, με τους δημιουργούς των παραδοσιακών πηγών, ένας δημοσιογράφος δεν γράφει το άρθρο του έχοντας στο πίσω μέρος του μυαλού του ότι αυτό στο μέλλον θα αποτελέσει αντικείμενο μελέτης ενός ιστορικού⁴¹. Ο δημοσιογράφος γράφει ευνοώντας, συνειδητά ή ασύνειδα, ή όχι κάποια πρόσωπα, δίνοντας μεγαλύτερη ή μικρότερη βαρύτητα σε κάποιο γεγονός, αλλά ταυτόχρονα αγνοώντας την έκβαση του. Καταγράφει μέρα με την μέρα τα όσα συμβαίνουν γύρω του σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο προσφέροντας έτσι μια μοναδική ευκαιρία στον ερευνητή να ζήσει την καθημερινότητα και το κλίμα της εποχής σαν να αποτελεί και ο ίδιος κομμάτι της. Και αυτό είναι κάτι που ο ερευνητής δεν μπορεί να βιώσει με καμία άλλη πηγή και που «συνεισφέρει» στο να κατανοήσει όλη την πορεία ενός γεγονότος από την αρχή μέχρι το τέλος⁴².

Σε καμία περίπτωση, λοιπόν, δεν μπορεί κανείς να απορρίψει τις εφημερίδες ως ιστορική πηγή, εξαιτίας της υποκειμενικότητας που μπορεί να τις διακρίνει. Η *υποκειμενικότητα*, άλλωστε, αποτελεί χαρακτηριστικό και παραδοσιακών πηγών ιστορίας, όπως είναι τα απομνημονεύματα και οι αυτοβιογραφίες⁴³. Υποκειμενικός είναι ακόμη και ο ίδιος ο ιστορικός, ο οποίος για να μην υποπέσει σε πλάνες και να καταφέρει να καταγράψει την ιστορία όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικά επιλέγει μια επιστημονική μεθοδολογία που θα ακολουθήσει, για να ερμηνεύσει τις πληροφορίες που «λαμβάνει» από τις εφημερίδες, αλλά και τις υπόλοιπες πηγές που διαθέτει⁴⁴.

2. Η αρχή του ελληνικού Μεσοπολέμου και η πορεία μέχρι τις εκλογές της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926

Ο Μεσοπόλεμος μπορεί να οριστεί ως η ιστορική περίοδος η οποία ξεκινάει με την λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και ολοκληρώνεται λίγο πριν το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ωστόσο, όσον αφορά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο, η έναρξή του μπορεί να τοποθετηθεί λίγο

⁴¹ Γ. Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη των...* ό.π., σ. 22.

⁴² Κ. Λούλος, *Ιστορία και Τύπος...* ό.π., σ. 29.

⁴³ Λ. Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα. Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, εκδ. «Νεφέλη», Αθήνα 1998, σ. 28.

⁴⁴ Μ. Ψύλλα, *Μεθοδολογία της ανάλυσης ενός...* ό.π., σ. 32.

αργότερα, δηλαδή, μετά την Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και το τέλος του με την είσοδο της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων⁴⁵.

Οι δεκαετίες του Μεσοπολέμου χαρακτηρίζονται από σημαντικά γεγονότα που άλλαξαν ριζικά τα δεδομένα σε όλους τους τομείς και επηρέασαν την πορεία του ελληνικού Κράτους⁴⁶. Μετά την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία, το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας γκρεμίστηκε και η κατάσταση που επικρατούσε στον ελληνικό χώρο ήταν τρομερά δύσκολη. Τα κατάλοιπα του Εθνικού Διχασμού παρέμεναν στην κοινωνία⁴⁷ όσο οι μνήμες από την εκτέλεση των Εξ διατηρούνταν ζωντανές. Το ζήτημα που δίχαζε τον λαό δεν ήταν, πλέον, το πρόσωπο που θα «κυβερνούσε» την χώρα, ο βασιλιάς ή ο Ελευθέριος Βενιζέλος, αλλά το πολίτευμά της. Από την μια πλευρά, οι αντιβενιζελικοί, υποστηρικτές του βασιλιά, πίστευαν με πάθος ότι το καταλληλότερο πολίτευμα για την Ελλάδα ήταν η βασιλευόμενη δημοκρατία, ενώ, από την άλλη, οι βενιζελικοί, που ήταν θεσμικά δημοκρατικοί τάσσονταν υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Στόχος των δύο κυρίαρχων ομάδων ήταν η εγκαθίδρυση ή η διαφύλαξη του πολιτεύματος που καθεμία υποστήριζε⁴⁸.

Επιπλέον, μια συνέπεια της ήττας που επηρέασε σε τεράστιο βαθμό την πορεία της Ελλάδας ήταν το *προσφυγικό*. Την δεκαετία 1918-1928 και κυρίως την περίοδο μετά την Καταστροφή, ενάμιση εκατομμύριο ξεριζωμένοι πρόσφυγες κατέφθασαν στην Ελλάδα⁴⁹. Επίσης, με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης το 1923 συμφωνήθηκε υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ ελληνικού και τουρκικού κράτους οπότε και οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας αναγκάστηκαν σε απομάκρυνση από την ελληνική επικράτεια. Έτσι, παρ' όλο που η χώρα έχασε εδάφη, ο πληθυσμός της πολλαπλασιάστηκε και χαρακτηριζόταν πλέον από μεγαλύτερη ομοιογένεια από τη στιγμή που περισσότεροι Έλληνες ζούσαν μέσα στα σύνορα του ελληνικού

⁴⁵ Ν. Παπαρήστος, *Ελ. Βενιζέλος, Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Παπανδρέου. Η δημοκρατική παράταξη στο Μεσοπόλεμο: Προσέγγιση του πολιτικού λόγου για τους θεσμούς*, εκδ. «Έκφραση – University Studio Press», Θεσσαλονίκη 2001, σ. 33.

⁴⁶ Δ. Μπασάντης, *Ο ημερήσιος Τύπος... ό.π.*, σ. 64.

⁴⁷ Δ. Παπαδημητρίου, «Ο αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα: συνέχειες και νέες τάσεις 1922 – 1974», στο *Ο Ελληνικός Τύπος 1784... ό.π.*, σ. 73.

⁴⁸ Θ. Βερέμης – Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια: από το 1821 μέχρι σήμερα*, εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 2006³, σ. 476.

⁴⁹ Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. «Πληροφόρηση», Αθήνα 1991, σ. 14.

Κράτους⁵⁰. Η μεγάλη πρόκληση των ελληνικών κυβερνήσεων ήταν η αποκατάσταση και η κοινωνική αφομοίωση των προσφύγων.

Εξαιτίας του μεγάλου αριθμού προσφύγων, αλλά και των επί μια δεκαετία συνεχιζόμενων πολέμων η ελληνική οικονομία είχε κλονιστεί⁵¹. Η οικονομία, επομένως, έπρεπε άμεσα να σταθεροποιηθεί. Η Ελλάδα όφειλε να αρχίσει να αποπληρώνει τα πολεμικά της χρέη ώστε να μπορέσει να επιτύχει την σύναψη δανείων με τις αγορές του εξωτερικού. Δάνεια, που θα την βοηθούσαν να ανακουφιστεί από τα χρέη της, να βοηθήσει τους πρόσφυγες, να αναπτύξει τον αγροτικό και βιομηχανικό τομέα, αλλά και να καλύψει τις όποιες άλλες εσωτερικές της ανάγκες⁵².

Αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, λοιπόν, η Ελλάδα κλήθηκε να αντιμετωπίσει επείγουσες ανάγκες. Έπρεπε να βρεθεί μια ισχυρή πολιτική ηγεσία να αναλάβει, όμως η πολιτική αστάθεια κυριαρχούσε. Το Σεπτέμβριο του 1922, λίγες μέρες μόνο μετά την Καταστροφή, το κενό των πολιτικών ήρθε να καλύψει ο στρατός, που επέστρεφε από τη Μικρά Ασία. Εκδηλώθηκε στρατιωτικό κίνημα με πρωτεργάτες τους συνταγματάρχες Νικόλαο Πλαστήρα και Στυλιανό Γονατά, οι οποίοι σχημάτισαν επαναστατική κυβέρνηση. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να παραιτηθεί παραχωρώντας την θέση του στον γιο του Γεώργιο Β'⁵³. Η κυβέρνηση της Επανάστασης είχε υποχρέωση να αναλάβει το βαρύ φορτίο της άμεσης φροντίδας του προσφυγικού πληθυσμού, τον κατευνασμό του λαού που ζητούσε την τιμωρία των υπευθύνων της εθνικής τραγωδίας, τις διαπραγματεύσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις για την ειρήνη και την βελτίωση της οικονομικής κατάστασης⁵⁴.

Η Επανάσταση δεν είχε σκοπό να παραμείνει στην εξουσία επ' αόριστον, αλλά προχώρησε στην προκήρυξη κοινοβουλευτικών εκλογών, οι οποίες, όμως, αναβλήθηκαν εξαιτίας μιας προσπάθειας ανατροπής της. Τον Οκτώβριο του 1923, λοιπόν, ξέσπασε ένα ακόμη κίνημα οργανωμένο από ομάδα δυσαρεστημένων στρατιωτικών, που δεν διακρινόταν από ομοιομορφία των μελών της, αφού ήταν ένα ετερόκλητο μείγμα βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Οι πρωταγωνιστές του ήταν οι βενιζελικοί υποστράτηγοι Γ. Λεοναρδόπουλος, Π. Γαργαλίδης και ο βασιλικός συνταγματάρχης Γ. Ζήρας, οι οποίοι θεωρούσαν ότι θα πετύχαιναν την ανατροπή της

⁵⁰ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, εκδ. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 2001⁵, σ. 366.

⁵¹ Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος... ό.π.*, σ. 115.

⁵² Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, εκδ. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 2002, σ. 143.

⁵³ Π. Β. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, τ. Γ', εκδ. «Γκοβόστης», Αθήνα 2000, σσ. 73 – 77.

⁵⁴ Σ. Αναστασάκος, *Ο Πλαστήρας και η εποχή του*, τ. Β', εκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 2007, σσ. 189 – 192.

κυβέρνησης χωρίς την χρήση όπλων και χωρίς να συναντήσουν δυναμική αντίσταση από τη μεριά της. Τελικά, όμως, διαψεύστηκαν. Ο στρατηγός Πλαστήρας με τους πιστούς δημοκρατικούς αξιωματικούς αντέδρασαν άμεσα και αποφασιστικά καταπνίγοντας το κίνημα αυτό της Αντεπανάστασης και αναγκάζοντας τους κινηματίες σε παράδοση⁵⁵.

Παραμένοντας, λοιπόν, στην εξουσία, η επαναστατική κυβέρνηση οδήγησε τη χώρα σε εκλογές στις 16 Δεκεμβρίου, στις οποίες, όμως, η αντιβενιζελική παράταξη αποφάσισε να απέχει⁵⁶. Η βασική αιτία αποχής της ήταν ο φόβος μιας ολοκληρωτικής ήττας σε μια εκλογική αναμέτρηση, μάλιστα, που βασικό διακύβευμα είχε το πολίτευμα. Οι αντιβενιζελικοί είχαν χάσει έδαφος σε σχέση με τους πολιτικούς τους αντιπάλους, καθώς θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για τις αναταραχές που προκάλεσε η Αντεπανάσταση, σε αντίθεση με τους δημοκρατικούς που βοήθησαν στην καταστολή της και επανέφεραν την τάξη στην χώρα⁵⁷. Το αποτέλεσμα, όπως ήταν αναμενόμενο, ήταν μια ευρεία νίκη των Φιλελευθέρων. Κατόπιν τούτου, ο βασιλιάς Γεώργιος αναγκάστηκε να αποχωρήσει από την Ελλάδα και ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης ανέλαβε τα καθήκοντα του αντιβασιλέα. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, έχοντας πολλούς οπαδούς, εξελέγη πρώτος μεταξύ των φιλελεύθερων υποψήφιων και αποδέχθηκε την πρόταση ανάληψης της πρωθυπουργίας. Η Δ' Συντακτική Συνέλευση, όπως ονομάστηκε η προκύπτουσα από τις εκλογές Εθνοσυνέλευση, είχε το δύσκολο έργο της ανακήρυξης της αβασίλευτης Δημοκρατίας. Οι γνώμες των πληρεξούσιων ως προς τον τρόπο, που θα γινόταν αυτό, διέφεραν. Ορισμένοι, όπως ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, επιθυμούσαν πρώτα την ανακήρυξη του νέου πολιτεύματος και στη συνέχεια πραγματοποίηση δημοψηφίσματος. Άλλοι, όμως, μεταξύ των οποίων και ο Βενιζέλος, θεωρούσαν σωστότερο να προηγηθεί το δημοψήφισμα της ανακήρυξης. Οι διαφωνίες οδήγησαν τελικά τον πρωθυπουργό σε παραίτηση. Ο Βενιζέλος εγκατέλειψε το κόμμα του, προσωρινά (όπως αποδείχθηκε) την ενεργό πολιτική, αλλά και την Ελλάδα πηγαίνοντας στο Παρίσι⁵⁸.

Η πρωθυπουργία ανατέθηκε στον Γεώργιο Καφαντάρη, ο οποίος συμμεριζόταν τις απόψεις του αρχηγού του Βενιζέλου. Η κυβέρνησή του έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης στις 26 Φεβρουαρίου 1924. Ο «πόλεμος» εναντίον της, όμως, από τους ακραίους δημοκρατικούς δεν σταμάτησε.

⁵⁵ Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916 – 1936*, εκδ. «αλεξάνδρεια», Αθήνα 2018, σσ. 132 – 134.

⁵⁶ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867 – 1936)*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2014, σ. 61.

⁵⁷ Σ. Αναστασάκος, *Ο Πλαστήρας και... ό.π.*, σ. 389.

⁵⁸ Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική Ιστορία 1800 – 2010*, εκδ. «Πόλις», Αθήνα 2011, σ. 256.

Μάλιστα, ορισμένοι στρατιωτικοί έφτασαν στο σημείο να απειλούν ξεκάθαρα τον Καφαντάρη πως αν δεν προχωρήσει σε άμεση εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας θα έκαναν κίνημα. Ο πρωθυπουργός, αδυνατώντας να ανταπεξέλθει στις βολές, που προέρχονταν ακόμα και μέσα από το ίδιο του το κόμμα, παραιτήθηκε και αυτός με τη σειρά του στις 8 Μαρτίου⁵⁹.

Με την παραίτηση Καφαντάρη οι ενδοκομματικές συγκρούσεις των Φιλελευθέρων κορυφώθηκαν. Το ζήτημα παροχής ή όχι ψήφου εμπιστοσύνης στην επερχόμενη κυβέρνηση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου⁶⁰ οδήγησε και στην οριστική ρήξη στο κόμμα, που διασπάστηκε κατά κύριο λόγο σε τρεις νέες ομάδες. Η πρώτη και μεγαλύτερη σχημάτισε το κόμμα των Προοδευτικών Φιλελευθέρων με αρχηγό τον Καφαντάρη, η δεύτερη συσπειρώθηκε γύρω από τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο και ονομάστηκε (όπως και ήταν) Συντηρητικοί Φιλελεύθεροι, ενώ, τέλος, η ομάδα των ακραιφνών Φιλελευθέρων συγκεντρώθηκε γύρω από το πρόσωπο του Θεμιστοκλή Σοφούλη⁶¹.

Τρεις ημέρες ύστερα από την παραίτηση Καφαντάρη, στις 11 Μαρτίου 1924, ο Κουντουριώτης κάλεσε τον Παπαναστασίου να σχηματίσει κυβέρνηση. Ο πρόεδρος της Δημοκρατικής Ένωσης, ευνοημένος από την διάσπαση των Φιλελευθέρων, κατάφερε να κερδίσει την ψήφο εμπιστοσύνης της Συνέλευσης και υπέβαλε στις 25 Μαρτίου σχέδιο ψηφίσματος για έκπτωση της βασιλικής δυναστείας Γκλύξμπουργκ και ανακήρυξη της αβασίλευτης Δημοκρατίας. Το ψήφισμα εγκρίθηκε, αφού ψήφισαν θετικά 259 πληρεξούσιοι από τους 275, που συμμετείχαν⁶². Κατόπιν, στις 13 Απριλίου διεξήχθη και νομιμοποιητικό δημοψήφισμα όπου το 69,95% των εκλογέων ψήφισαν υπέρ της αβασίλευτης. Όλα τα κόμματα αναγνώρισαν το νέο πολίτευμα πλην του μεγαλύτερου αντιβενιζελικού κόμματος, του Λαϊκού του Παναγή Τσαλδάρη, που αμφισβήτησε την εγκυρότητα του δημοψηφίσματος⁶³.

Όμως, η αλλαγή πολιτεύματος δεν έφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα για τους δημοκρατικούς. Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις και οι παρεμβάσεις του στρατού συνεχίστηκαν οδηγώντας την κυβέρνηση Παπαναστασίου στις 20 Ιουλίου 1924 σε παραίτηση. Ακολούθησε η

⁵⁹ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης... ό.π.*, σσ. 68 – 69.

⁶⁰ Θ. Βερέμης, «Η εφήμερη πρωθυπουργία», στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμέλεια Θ. Βερέμης – Η. Νικολακόπουλος, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», ειδική έκδοση για την εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ», Αθήνα 2005, σ. 271.

⁶¹ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, εκδ. «Κάκτος», Αθήνα 1997², σ. 251.

⁶² Α. Μακρυδημήτρης, *Πρόεδροι της Βουλής, Γερουσίας και Εθνοσυνελεύσεων: 1821 – 2008*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2009, σ. 349. και Π. Β. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική... ό.π.*, σσ. 97 – 99.

⁶³ Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί... ό.π.*, σ. 257.

σύντομη κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη στις 30 Ιουλίου, η οποία χαρακτηρίστηκε ως «κυβέρνηση των θερινών διακοπών» και αντιμετώπισε παρεμφερή προβλήματα.⁶⁴ Ο Σοφούλης παραιτήθηκε την 1^η Οκτωβρίου 1924, ύστερα από κρίση που ξέσπασε στο ναυτικό εξαιτίας ενός σχεδίου νομοθετικού διατάγματος με το οποίο η κυβέρνηση θα μπορούσε να επαναφέρει στα καθήκοντα τους όσους αξιωματικούς είχαν παραιτηθεί για να ασκήσουν πιέσεις στην προηγούμενη κυβέρνηση.⁶⁵ Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ανέλαβε με τη σειρά του τον σχηματισμό κυβέρνησης στις 7 Οκτωβρίου 1924. Η κυβέρνησή του μπορεί να πέτυχε την εξασφάλιση προσφυγικού δανείου 12.300.000 χρυσών λιρών, όμως, ήταν επίσης, μικρής διάρκειας, καθώς αδυνατούσε να λάβει σημαντικές αποφάσεις, κλονίστηκε από συνεχείς απεργίες και ταραχές, ενώ απέτυχε και αυτή στον έλεγχο των στρατιωτικών, οι οποίοι βλέποντας ότι δεν τιμωρούνται, είχαν γίνει τρομερά φιλόδοξοι⁶⁶.

Η αδυναμία να προκύψει μια ισχυρή κυβέρνηση από τη σύνθεση της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης ήταν εμφανής.⁶⁷ Συν τοις άλλοις, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο μοναδικός, όπως φαινόταν, ηγέτης που θα μπορούσε να κατευνάσει τα πάθη του λαού και του στρατού, είχε εγκαταλείψει οριστικά την πολιτική σκηνή της χώρας έπειτα από τη σύντομη επιστροφή του⁶⁸. Η ανικανότητα των πολιτικών αρχηγών να έλθουν σε συμφωνία και η διαρκής διαμάχη των βασιλοφρόνων για το πολίτευμα αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για την ανάμειξη του στρατού στην εξουσία. Ένα τέτοιο επιτυχές στρατιωτικό κίνημα ήταν εκείνο του στρατηγού Πάγκαλου στις 25 Ιουνίου 1925. Ο Πάγκαλος εκμεταλλεύτηκε τις διαμάχες ανάμεσα στους βενιζελικούς, την καθυστέρηση της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης να ολοκληρώσει εμπρόθεσμα το έργο της σύνταξης του συντάγματος και την αδυναμία της να διατηρήσει στην εξουσία μια ισχυρή κυβέρνηση, ενώ συγχρόνως παρείχε ψήφο εμπιστοσύνης σε όλες τις κυβερνήσεις τις οποίες γεννούσε⁶⁹. Ο Πάγκαλος κατόρθωσε να επιβληθεί και να ανέλθει στην εξουσία αρχικά ως Πρωθυπουργός λαμβάνοντας, μάλιστα, ψήφο εμπιστοσύνης και εκείνος από τη Δ' Εθνοσυνέλευση, την οποία έσπευσε, εν τοις πράγμασι, να διαλύσει ώστε να πετύχει τους σκοπούς του.

⁶⁴ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης...* ό.π., σσ. 78 – 79.

⁶⁵ Θ. Βερέμης, «Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος από την Αντεπανástαση του 1923 έως την ανατροπή του Πάγκαλου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 1978, σ. 284.

⁶⁶ Σ. Αναστασάκος, *Ο Πλαστήρας και...* ό.π., σσ. 461 – 462.

⁶⁷ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σ. 15.

⁶⁸ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική...* ό.π., σ. 43.

⁶⁹ Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί...* ό.π., σ. 260.

Στις αρχές του 1926 με επίσημο διάγγελμά του στον ελληνικό λαό γνωστοποίησε με επίσημο τρόπο το δικτατορικό καθεστώς. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Παύλος Κουντουριώτης παραιτήθηκε πιστεύοντας ότι έτσι θα κατόρθωνε να φέρει τον Πάγκαλο προ των ευθυνών του. Ο δικτάτορας, όμως, όχι μόνο δεν άλλαξε απόψεις, αλλά και δεν δίστασε, στη συνέχεια, να πάρει ο ίδιος, τη θέση του Κουντουριώτη⁷⁰, διοργανώνοντας εκλογές για ανάδειξη Προέδρου της Δημοκρατίας απευθείας από τον λαό, καταπατώντας για ακόμη μια φορά το Σύνταγμα, το οποίο προέβλεπε ότι ο Πρόεδρος μπορούσε να εκλεγεί μόνο από τη Βουλή και τη Γερουσία, έπειτα από κοινή τους συνεδρίαση. Οι δύο παρατάξεις, βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί, προσπάθησαν να παραμερίσουν τις αγεφύρωτες διαφορές τους και να συνεργαστούν κατεβάζοντας ως υποψήφιο τον Κωνσταντίνο Δεμερτζή. Τελικά, όμως, η συνεργασία τους δεν ευοδώθηκε και αποφάσισαν να απέχουν της διαδικασίας αποσύροντας τον κοινό υποψήφιο τους. Έτσι, ο Πάγκαλος, μην έχοντας αντίπαλο, εκλέχθηκε νέος Πρόεδρος της ελληνικής Δημοκρατίας⁷¹.

Ο Πάγκαλος «επέβη» της εξουσίας συνολικά για δεκατέσσερις (14) μήνες (25.6.1925 – 21.8.1926). Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του, με εξαίρεση κάποια θετικά δημόσια έργα, η κατάσταση στην χώρα χειροτέρευσε σε όλους τους τομείς, αλλά κυρίως στην οικονομία και την εξωτερική πολιτική⁷². Πιο συγκεκριμένα, η οικονομία αποσταθεροποιήθηκε εντελώς όταν στις 24 Ιανουαρίου 1926, με διάταγμα του ο Πάγκαλος προχώρουσε σε αναγκαστικό δάνειο μειώνοντας την αξία του χαρτονομίσματος κατά 25%. Το εθνικό νόμισμα, η δραχμή υποτιμήθηκε κατά πολύ σε σχέση με την αγγλική λίρα⁷³. Όσον αφορά τις σχέσεις της Ελλάδας με τους γείτονές της (ιδιαίτερα με τους Βουλγάρους), αυτές χειροτέρεψαν, ενώ, η στάση του Πάγκαλου απέναντι στην Τουρκία υποδείκνυε ότι άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο πολέμου μεταξύ των δύο χωρών⁷⁴, καθώς δεν είχε αποδεχτεί ούτε την ήττα της Ελλάδας ούτε την συνθήκη της Λωζάνης⁷⁵. Το τελευταίο διπλωματικό του σφάλμα ήταν η υπογραφή των ελληνοσερβικών συμφωνιών. Με αυτές τις συμφωνίες η Ελλάδα υποχώρουσε σε αιτήματα των Σέρβων, όπως η επέκταση της σερβικής ελεύθερης ζώνης έως το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, η παραχώρηση της μονής Χιλιανδαρίου στο

⁷⁰ Α. Μακροδημήτρης, *Πρόεδροι της Βουλής...* ό.π., σ. 366.

⁷¹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, τ. Β', εκδ. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 2008², σ. 1062.

⁷² Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σ. 351 – 352.

⁷³ Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909 – 1936. Βιομηχανία – Βιοτεχνία*, εκδ. «Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος», Αθήνα 1987, σ. 171.

⁷⁴ Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2012, σσ. 108 – 109.

⁷⁵ Σ. Ριζάς, «Η περίοδος της απουσίας 1924 – 1927», στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...* ό.π., σ. 273.

Άγιο Όρος και η μετατροπή της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης – Γευγελής σε ελληνοσερβική με Γάλλο υπεύθυνο διαιτησίας και εργαζόμενους που μιλούσαν σέρβικα. Η Ελλάδα, επομένως, έχανε πάρα πολλά, ενώ κέρδιζε μόνο την φιλία των Σέρβων και μια πιθανή υποστήριξη τους σε περίπτωση πολέμου με την Τουρκία⁷⁶. Όλος ο πολιτικός, εμπορικός και βιομηχανικός κόσμος εναντιώθηκε στις υπογραφείσες συμβάσεις με τις τόσες παραχωρήσεις από μεριάς του ελληνικού Κράτους, οι οποίες δεν πρόλαβαν τελικά να επικυρωθούν λόγω της πτώσης του δικτάτορα.

Οι παραπάνω κακοί χειρισμοί, τα σκάνδαλα και οι συλλήψεις γνωστών πολιτικών ανδρών, δημοσιογράφων, και όχι μόνο, είχαν ως αποτέλεσμα την δυσαρέσκεια του λαού, του στρατού και των πολιτικών. Τον Αύγουστο του 1926 ο Πάγκαλος άρχισε να χάνει έδαφος ακόμη και ανάμεσα στους υποστηρικτές του. Η εντολή που έδωσε στον Αθανάσιο Ευταξία να σχηματίσει κυβέρνηση, οι περισσότεροι υπουργοί της οποίας προέρχονταν από τον αντιβενιζελικό χώρο, απογοήτευσε και τους τελευταίους από τους εναπομείναντες φίλους του. Η ορκισθείσα στις 19 Ιουλίου 1926 κυβέρνηση απαρτιζόταν από τον Λ. Ρούφο ως υπουργό Εξωτερικών, τον Π. Αραβαντινό ως υπουργό Εσωτερικών, τον Εμ. Λαδόπουλο ως υπουργό των Οικονομικών, τον Ι. Λεωνίδα ως υπουργό των Ναυτικών, τον Χ. Τσερούλη ως υπουργό των Στρατιωτικών, τον Γ. Πωπ ως υπουργό Παιδείας, τον Π. Ι. Αργυρόπουλο ως υπουργό της Συγκοινωνίας, τον Α. Δαμιανό ως υπουργό της Δικαιοσύνης και τον Γ. Χαριτάκη ως υπουργό Γεωργίας και Εθνικής Οικονομίας. Οι μοναδικοί που δεν ήταν αντιβενιζελικοί ήταν ο Τσερούλης και ο Αραβαντινός. Οι «δημοκρατικοί» στρατιωτικοί, που μέχρι εκείνη τη στιγμή είχαν σταθεί αρωγοί του κινήματος, φοβήθηκαν από την κίνηση του Πάγκαλου να αναζητήσει την στήριξη των αντιπάλων τους. Δεν επιθυμούσαν, σε καμία περίπτωση, να μοιραστούν την εξουσία με την αντιβενιζελική παράταξη. Επομένως, δεν είχαν άλλη επιλογή από το να τον ανατρέψουν⁷⁷.

Αποφασίσθηκε, λοιπόν, από τους στρατιωτικούς να κάνουν κίνημα εναντίον του Πάγκαλου. Αρχηγός του κινήματος θα ήταν ο Γεώργιος Κονδύλης, ο οποίος είχε καταφέρει να έλθει σε επαφή και συμφωνία με τους διοικητές των Δημοκρατικών Ταγμάτων⁷⁸, Ναπολέοντα Ζέρβα και Νικόλαο

⁷⁶ Θ. Βερέμης – Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια...* ό.π., σσ. 370 – 371.

⁷⁷ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ...* ό.π., σ. 340.

⁷⁸ Τα «Δημοκρατικά Τάγματα» παρουσιάστηκαν το 1923 ως «Τάγματα Ασφαλείας» και αρχηγό τον βενιζελικό συνταγματάρχη Δ. Φλούλη. Τα κριτήρια για την κατάταξη των στρατιωτών σε αυτά δεν ήταν αξιοκρατικά, καθώς έπαιζαν πρωταρχικό ρόλο οι πολιτικές πεποιθήσεις και οι προσωπικές φιλίες. Αργότερα, με την έκπτωση του βασιλιά, τα «Τάγματα» έγιναν η ειδική φρουρά για την προάσπιση της

Ντερτιλή. Ο Κονδύλης υπέγραψε, μάλιστα, ως προϋπόθεση για να αναλάβει τα ηνία της ανατροπής ένα Πρωτόκολλο με το οποίο δεσμευόταν ότι μετά την πτώση της δικτατορίας θα αναλάμβανε να οδηγήσει την χώρα σε ελεύθερες εκλογές μέσα σε διάστημα 45 ημερών χωρίς την συμμετοχή του ίδιου σε αυτές⁷⁹.

Από την νύχτα της 21^{ης} Αυγούστου έως το μεσημέρι της 22ας Αυγούστου οι δυνάμεις του Κονδύλη κατόρθωσαν να καταλάβουν καίρια σημεία της Αθήνας, με τον ίδιο να εγκαθίσταται στο υπουργείο των Στρατιωτικών. Από το κτίριο του υπουργείου έδωσε εντολή να αφεθούν ελεύθεροι όλοι οι πολιτικοί κρατούμενοι και τηλεγράφησε στον Π. Κουντουριώτη να γυρίσει από την Ύδρα ώστε να αναλάβει εκ νέου το αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας. Εντωμεταξύ, ο Πάγκαλος, τον οποίο το εναντίον του κίνημα βρήκε στις Σπέτσες, συνελήφθη, έπειτα από θαλάσσια καταδίωξη του αντιτορπλικού «Λέων» υπό τον αντιπλοίαρχο Καραβίδα. Ο δικτάτορας είχε προσπαθήσει να ξεφύγει με το τορπιλοβόλο «Πέργαμος» ενώνοντας τις δυνάμεις του με εκείνες της μοίρας γυμνασίων του πλοιάρχου Κολιαλέξη, όμως απέτυχε καθώς τα πληρώματα του τελευταίου στασίασαν και ο Πάγκαλος έμεινε στην ουσία αβοήθητος.⁸⁰

Ο Κονδύλης, λοιπόν, κατόρθωσε με την αρωγή του στρατού να ανατρέψει τον Θεόδωρο Πάγκαλο από την εξουσία. Οι ίδιοι στρατιωτικοί που είχαν συμμαχήσει στο παρελθόν με τον δικτάτορα, ήταν αυτοί που τον ανέτρεψαν⁸¹. Όσο και αν προσπαθούσε ο πολιτικός κόσμος δεν θα κατάφερνε τίποτα αν οι φιλικά προσκείμενοι σε αυτόν στρατιωτικοί δεν έπαυαν να τον εμπιστεύονται και να του παρέχουν σταθερά ερείσματα⁸².

Ύστερα από πέντε ημέρες, στις 26 Αυγούστου 1926, ο Γεώργιος Κονδύλης σχημάτισε κυβέρνηση. Παρά την έντονη επιθυμία του ελληνικού λαού, που εκφράστηκε με την οργάνωση συλλαλητηρίου στο κέντρο της Αθήνας με αίτημα τον σχηματισμό μιας Οικουμενικής Κυβέρνησης βραχείας διάρκειας με στόχο να οδηγήσει τη χώρα σε έντιμες κοινοβουλευτικές

Δημοκρατίας, ενώ επί Πάγκαλου μετατράπηκαν σε όργανα ανωμαλίας. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του...* ό.π., σσ. 154 – 155.

⁷⁹ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σσ. 340 – 346.

⁸⁰ Θ. Βερέμης, «Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος από την Αντεπανάσταση του 1923 έως την ανατροπή του Πάγκαλου», στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 295.

⁸¹ Κ. Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, εκδ. «Πόλις», Αθήνα 2013, σ. 603.

⁸² Θ. Βερέμης, «Οι στρατιωτικοί και ο Γεώργιος Καφαντάρης (1924-26)», στο *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του, 1873 – 1946. Πρακτικά του Συνεδρίου. Καρπενήσι (26,27,28 Μαΐου 1988)*, εκδ. «Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών», Αθήνα 1991, σ. 147.

εκλογές, χωρίς οξύτητες, ο πολιτικός κόσμος δεν ενεργοποιήθηκε όπως και όσο έπρεπε⁸³. Οι συνεχείς συσκέψεις των αρχηγών των πολιτικών κομμάτων και του ναυάρχου Παύλου Κουντουριώτη, ο οποίος, εντωμεταξύ, είχε επανέλθει στα καθήκοντά του ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, κατέληξαν σε αποτυχία.

Οι προσπάθειες προς σχηματισμό μιας κυβέρνησης με την συμμετοχή όλων των κομμάτων, βενιζελικών και αντιβενιζελικών δεν είχαν ευοδωθεί⁸⁴. Ενώ όλοι δέχονταν την ανάγκη σχηματισμού μιας τέτοιας Κυβέρνησης, διαφωνούσαν στο ποιος θα ήταν ο καταλληλότερος πρόεδρος της⁸⁵. Σχεδόν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί δέχονταν τον Κονδύλη για πρωθυπουργό⁸⁶. Οι αντιβενιζελικοί, όμως, αρχηγοί Τσαλδάρης και Δεμερτζής δεν συμφωνούσαν. Πίστευαν ότι η σωστή επιλογή θα ήταν ένα πρόσωπο αμιγώς πολιτικό και όχι προερχόμενο από τον στρατό, όπως ο Κονδύλης. Για τον λόγο αυτό προτάθηκε από μεριά τους ο ίδιος ο Κ. Δεμερτζής, Καθηγητής της Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, βουλευτής, πρώην υπουργός και ιδρυτής του «Ενωτικού Προοδευτικού Κόμματος», ο οποίος δεν ήταν, όμως, αποδεκτός από τους υπόλοιπους⁸⁷. Τελικά, η αδιαλλαξία των αντιβενιζελικών αρχηγών σε συνδυασμό με την ισχυρογνωμοσύνη του Κονδύλη να θέλει για τον εαυτό του την ηγεσία της κυβέρνησης, μαζί με εκείνη των δύο πολεμικών υπουργείων, των Στρατιωτικών και των Ναυτικών, οδήγησε, αρχικά, σε αδιέξοδο και, εν συνεχεία, σε κυβέρνηση του στρατηγού⁸⁸. Στην κυβέρνηση, εκτός από τον Κονδύλη, ο οποίος κατέλαβε όλες τις θέσεις που επιθυμούσε, συμμετείχαν ο Περ. Α. Αργυρόπουλος ως υπουργός Εξωτερικών, ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος ως υπουργός Δικαιοσύνης, ο Θρ. Πετμεζάς ως υπουργός Εσωτερικών και προσωρινά Συγκοινωνίας, ο Ι. Δροσόπουλος ως υπουργός Οικονομικών, ο Λ. Νάκος ως υπουργός Γεωργίας και Εμπορίου και ο Αλ. Παπάς ως υπουργός Παιδείας και προσωρινά της Κοινωνικής Πρόνοιας, αφού έπειτα από λίγες μέρες ανέλαβε το υπουργείο Πρόνοιας ο Ηλ. Αποσκίτης⁸⁹.

⁸³ Εμπρός, φ. 10.705 (26.8.1926), σ. 1. «*Δυστυχώς η ειλικρινής αυτή φωνή του συλλαλητηρίου έσβυσε εις την είσοδον του Κυβερνείου χωρίς να φθάση μέχρι της αιθούσης, εις την οποίαν συνεσκέπτοντο οι πολιτικοί αρχηγοί. Αι αντιρρήσεις, αι φιλαντίαι, αι φιλοπρωτίαι επρυτάνευσαν εντός αυτής. Και όπως ήτο επόμενον, κατά την τελευταίαν στιγμήν επηκολούθησε διαφωνία, αποτέλεσμα της οποίας υπήρξε να ματαιωθή η Οικουμενική...*»

⁸⁴ Γρ. Δαφνης, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σσ. 353 – 354.

⁸⁵ Αθηναϊκή, φ. 2 (26.8.1926), σ. 1.

⁸⁶ Εμπρός, φ. 10.705 (26.8.1926), σ. 4.

⁸⁷ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης...* ό.π., σ. 88.

⁸⁸ Δ. Χουρχούλης, *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2014, σ. 145.

⁸⁹ Γρ. Δαφνης, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σ. 354.

Η σχηματισθείσα από τον Κονδύλη κυβέρνηση στις 26 Αυγούστου 1926, αντί μιας κοινής, πλέον, αποδοχής, «Οικουμενικής», ήταν, εν τέλει, η μοναδική λύση. Ο Κονδύλης, εξάλλου, είχε αποκτήσει αρκετούς οπαδούς και είχε βελτιώσει την εικόνα του προς τον λαό, αφού ήταν αρχηγός του κινήματος που ανέτρεψε τη δικτατορία⁹⁰. Επιπλέον, ο ίδιος δήλωσε στους δημοσιογράφους ότι δεν έλαβε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης ως στρατιωτικός επαναστάτης, αλλά ως πολιτικός ηγέτης του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος και ότι ήταν πρόθυμος να πραγματοποιήσει τις εκλογές ακόμα και μέσα στον Σεπτέμβριο, άμα υπήρχαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις και ο απαιτούμενος χρόνος προετοιμασιών⁹¹. Μετά την ορκωμοσία της νέας κυβέρνησης, όλοι οι αρχηγοί των κομμάτων συμφώνησαν να την υποστηρίξουν από την στιγμή που τηρούσε τις υποσχέσεις της και λειτουργούσε στο πλαίσιο του Συντάγματος και των νόμων. Το ίδιο διατεθειμένοι να βοηθήσουν το έργο της κυβέρνησης φάνηκαν και οι αξιωματικοί του στρατού, οι οποίοι υποσχέθηκαν εφόσον τηρούνταν τα συμφωνηθέντα να παύσουν να εμπλέκονται στην πολιτική ζωή της χώρας⁹².

Από τα τέλη Αυγούστου ξεκίνησε, λοιπόν, ένας έντονος προεκλογικός αγώνας με στόχο τις κοινοβουλευτικές εκλογές που είχαν προγραμματιστεί αρχικά να διεξαχθούν στις 24 Οκτωβρίου 1926⁹³. Παρά τις όποιες δεσμεύσεις του Κονδύλη, οι φωνές που ζητούσαν την παραίτηση της κυβέρνησης του ώστε να σχηματιστεί μια Οικουμενική Κυβέρνηση ή μια Υπηρεσιακή που θα οδηγούσε την χώρα σε ανόθευτες, με πλήρη τάξη, εκλογές δεν απέλειπαν. Οι φωνές αυτές έπαψαν να ακούγονται τόσο έντονα, ειδικά από την πλευρά των βενιζελικών, όταν ο Κονδύλης αναγκάστηκε, κάτω από την δική τους, κυρίως, έντονη πίεση, να προχωρήσει στην διάλυση των Δημοκρατικών Ταγμάτων, που είχαν βοηθήσει στην άνοδο στην εξουσία τόσο του Θεόδωρου Πάγκαλου, όσο και του ίδιου⁹⁴. Αρχικά, ο Κονδύλης δίσταζε γιατί χωρίς τα Τάγματα ένωθε ευάλωτος σε όσους ήθελαν να τον ανατρέψουν, αλλά τελικά δεν είχε άλλη επιλογή από το να δράσει αποφασιστικά⁹⁵.

⁹⁰ Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης... ό.π.*, σ. 111.

⁹¹ Η Πρωΐα, φ. 293 (26.8.1926), σ. 6. «ο κ. Κονδύλης διηκρίνισεν ότι την εντολήν προς σχηματισμόν Κυβερνήσεως ανέλαβεν ως Αρχηγός του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος...Εγώ προσωπικώς, είπε σχετικώς ο κ. Κονδύλης, θα ήμην διατεθειμένος να ενεργήσω τας εκλογάς τον Σεπτέμβριον, κατά σύστασιν όμως των άλλων πολιτικών ηγετών εδέχθην τον Οκτώβριον.»

⁹² Η Βραδυνή, φ. 1.041 (26.8.1926), σ. 8.

⁹³ Αθηναϊκή, φ. 2 (26.8.1926), σ. 8.

⁹⁴ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ... ό.π.*, σσ. 350 – 364.

⁹⁵ Κ. Χατζηαντωνίου, *Θεόδωρος Πάγκαλος. Ιστορική Βιογραφία*, εκδ. «Ιωλκός», Αθήνα 2004, σ. 327.

Η διάλυση των Δημοκρατικών Ταγμάτων πραγματοποιήθηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 1926 και δεν ήταν καθόλου εύκολη διαδικασία, αφού οι στρατιωτικοί που τα συγκροτούσαν, αποφάσισαν να αμυνθούν και να μην παραδώσουν αμαχητί τα όπλα τους. Εκδηλώθηκαν αιματηρές σκηνές στην πόλη της Αθήνας μεταξύ των στρατιωτικών, ενώ, παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν επεισόδια από μερίδα πολιτών, που νιώθοντας αγανάκτηση από την συνεχιζόμενη εμπλοκή του στρατού στην πολιτική, προχώρησε σε μια αυθόρμητη εξέγερση στους δρόμους της πόλης⁹⁶.

Το αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να παραδοθούν τελικά τα Τάγματα⁹⁷, αλλά και να υπάρξει ένας αδιευκρίνιστος, όμως, σίγουρα, μεγάλος αριθμός νεκρών και τραυματιών, τόσο στρατιωτικών, όσο και πολιτών. Επίσης, έπειτα από λίγες ημέρες, κατά την διεξαγωγή της δίκης των διοικητών των Ταγμάτων, Ζέρβα και Ντερτιλή, ήλθε στην δημοσιότητα το Πρωτόκολλο⁹⁸ που είχε υπογράψει ο Κονδύλης με τους αξιωματικούς ως προϋπόθεση για να τον βοηθήσουν στο κίνημα ανατροπής του δικτάτορα και με το οποίο τους έδινε την υπόσχεση πως αν ο ίδιος οριζόταν, εν τέλει, πρόεδρος της κυβέρνησης που θα αναλάμβανε την διεξαγωγή των προσεχών κοινοβουλευτικών εκλογών, δεν θα συμμετείχε σε αυτές ως υποψήφιος⁹⁹.

Μετά τις αποκαλύψεις η θέση του Κονδύλη ήταν δύσκολη. Αποφάσισε, λοιπόν, να παραιτηθεί από την πολιτική, να μην κατέβει στις εκλογές και να διαλύσει το κόμμα του μετατρέποντας έτσι την κυβέρνησή του επί της ουσίας και εκ των πραγμάτων σε υπηρεσιακή¹⁰⁰. Οι αντιδράσεις των πολιτικών αρχηγών και για αυτό το γεγονός ήταν διχασμένες. Από την μια πλευρά, οι βενιζελικοί ικανοποιήθηκαν από την κίνηση του Κονδύλη και δήλωναν την εμπιστοσύνη τους στην κυβέρνησή του για την διενέργεια έντιμων εκλογών. Από την άλλη, οι αντιβενιζελικοί δεν αποδέχονταν την κυβέρνηση ως υπηρεσιακή, συνέχισαν να ζητούν την παραίτησή της και τον σχηματισμό νέας υπηρεσιακής κυβέρνησης, που θα οδηγούσε την χώρα στις κάλπες¹⁰¹.

Παρά τις διαφωνίες, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Παύλος Κουντουριώτης, κάλεσε τον Κονδύλη να παραμείνει στην κυβέρνηση. Εξαιτίας, ωστόσο, των γεγονότων και για την όσο το

⁹⁶ Αθηναϊκή, φ. 16 (9.9.1926), σσ. 1 – 2. «Εις απάντησιν της διαταγής ταύτης της Κυβερνήσεως τα δημοκρατικά τάγματα ηρνήθησαν να παραδοθούν και επηκολούθησαν μεμονωμένοι συγκρούσεις μεταξύ αυτών και των καταφθανόντων ολονέν τμημάτων του τακτικού στρατού.»

⁹⁷ Η Βραδυνή, φ. 1.055 (9.9.1926), σ. 1.

⁹⁸ Εμπρός, φ. 10.735 (25.9.1926), σ. 1.

⁹⁹ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ... ό.π.*, σ. 363.

¹⁰⁰ Εμπρός, φ. 10.733 (23.9.1926), σ. 1.

¹⁰¹ Η Πρωΐα, φ. 322 (24.9.1926), σ. 6.

δυνατό καλύτερη προετοιμασία των υποψηφίων, αποφασίστηκε να παραταθεί η προεκλογική περίοδος και να μετατοπισθεί η ημερομηνία διεξαγωγής της εκλογικής αναμέτρησης κατά 15 ημέρες. Σε αυτό το ζήτημα δεν έφερε αντίρρηση καμία από τις αντιμαχόμενες παρατάξεις και, ως εκ τούτου, νέα ημερομηνία εκλογών ορίστηκε η Κυριακή 7 Νοεμβρίου 1926 και πρώτη μέρα σύγκλησης της νέας Βουλής που θα διαδεχόταν την Δ΄ Εθνοσυνέλευση, η 26^η Νοεμβρίου¹⁰². Ωστόσο, μια ακόμη βασική αντιπαράθεση μεταξύ των παρατάξεων ήταν το εκλογικό σύστημα με το οποίο έπρεπε να διενεργηθούν οι εκλογές του Νοεμβρίου¹⁰³. Από την πρώτη κιόλας στιγμή της ανάληψης της πρωθυπουργίας από τον Κονδύλη φάνηκε η ξεκάθαρη πρόθεσή του να διεξαγάγει τις εκλογές με το αναλογικό σύστημα¹⁰⁴.

Το αναλογικό σύστημα ήταν ο ψηφισμένος εκλογικός νόμος από την επιτροπή, που είχε συσταθεί ήδη από την Δ΄ Συντακτική Συνέλευση. Η Επιτροπή, με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, είχε ως έργο την κατάρτιση συντάγματος. Όμως, με την άνοδο στην εξουσία του Πάγκαλου, το έργο της δεν ολοκληρώθηκε. Ο στρατηγός ανέστειλε πολλές από τις διατάξεις του συντάγματος, ενώ απέρριψε, μεταξύ άλλων, και τον νόμο περί αναλογικής μη προχωρώντας στην έκδοση και δημοσίευσή του¹⁰⁵. Ο Κονδύλης, από τη δική του μεριά, θεωρώντας ότι το σύνταγμα της Επιτροπής Παπαναστασίου παρέμενε ισχυρό, προχώρησε στη δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, όπως είχε ψηφιστεί αρχικά, χωρίς τις αλλαγές στις οποίες είχε προβεί ο Πάγκαλος, συμπεριλαμβανομένου και του εκλογικού νόμου που θέσπιζε το αναλογικό εκλογικό σύστημα για τη διεξαγωγή γενικών εκλογών στη χώρα¹⁰⁶.

Η αντίθεση των πολιτικών αρχηγών επί του θέματος ήταν μεγάλη. Από την πλευρά των δημοκρατικών, ο Γεώργιος Καφαντάρης, ο ηγέτης των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, του μεγαλύτερου κόμματος της βενιζελικής παράταξης, δίσταζε, αρχικά, να πάρει ξεκάθαρη θέση όσον αφορούσε το εκλογικό σύστημα. Οι αμιγώς βενιζελικοί του κόμματός του στράφηκαν κατά της αναλογικής επειδή ευνοούσε τα μικρότερα κόμματα, όπως το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα

¹⁰² Εστία, φ. 11.468 (28.9.1926), σ. 4. «Απεφασίσθη η παραχώρησις της αιτηθείσης δεκαπενθημέρου αναβολής. Καθ' όσον αφορά τα λοιπά σημεία του προγράμματος της Κυβερνήσεως, ταύτα μένουσιν αμετάβλητα. Ενέργεια εκλογών την 7^{ην} Νοεμβρίου...»

¹⁰³ Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης... ό.π.*, σσ. 110 – 111.

¹⁰⁴ Η Πρωΐα, φ. 293 (26.8.1926), σ. 6.

¹⁰⁵ Π.Β. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική... ό.π.*, σσ. 115 – 117.

¹⁰⁶ Α. Καϊδατζής, «Ο συνταγματικός λόγος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου και η συμβολή του στην παραγωγή των συνταγμάτων του 1864/1911 και του 1927», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Η σημαντική συμβολή του στη Δημοκρατία και στον συνταγματικό λόγο: Μελέτες και τεκμήρια*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2008, σσ. 170 – 174.

του Κονδύλη, ενώ, συγχρόνως θα αποδυνάμωνε το δικό τους όσον αφορά στον αριθμό των εκλεγχομένων βουλευτών¹⁰⁷. Ο αρχηγός τους, όμως, δεν μπορούσε να αρνηθεί την αναλογική, την οποία και παλιότερα είχε υποστηρίξει και που ήταν το καταλληλότερο σύστημα για την αποφυγή της αδιαλλαξίας και της αντιπαλότητας μεταξύ των δύο ισχυρών παρατάξεων¹⁰⁸.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, ο αρχηγός των Συντηρητικών Δημοκρατικών, ενστερνιζόταν τις απόψεις του Καφαντάρη και δεν αμφέβαλε για την χρησιμότητα της αναλογικής, παρόλο που κάποιοι υποστηρικτές του φάνηκαν να έχουν διαφορετική άποψη¹⁰⁹. Οι δύο άντρες, μάλιστα, θέλοντας να ενδυναμώσουν την βενιζελική παράταξη και σε μια προσπάθεια να απομακρύνουν αριστερά της στοιχεία αποφάσισαν στις 16 Σεπτεμβρίου να κατέλθουν μαζί στις επικείμενες εκλογές με τον συνασπισμό της «Ένωσης Φιλελευθέρων»¹¹⁰.

Υπέρμαχος της αναλογικής, από την πρώτη κιόλας στιγμή, υπήρξε φυσικά και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, αφού είχε διατελέσει και πρόεδρος της Επιτροπής που την πρότεινε¹¹¹. Ο Παπαναστασίου, ιδρυτής και αρχηγός της Δημοκρατικής Ένωσης, της αριστερής πτέρυγας των δημοκρατικών, τόνιζε ότι το αναλογικό σύστημα ήταν αναγκαίο, όχι μόνο γιατί ευνοούσε τα μικρά κόμματα, όπως το δικό του, αλλά και γιατί πίστευε ειλικρινά ότι από το συγκεκριμένο σύστημα θα προέκυπτε μια Βουλή που θα αντιπροσώπευε όλες τις θέσεις που επικρατούσαν στην κοινωνία. Αν υπήρχε ισχυρή πλειοψηφία στον λαό, τότε θα υπήρχε δυνατότητα σχηματισμού ισχυρής πλειοψηφίας και στο Κοινοβούλιο. Σε διαφορετική περίπτωση, οι πολιτικές προτιμήσεις του εκλογικού σώματος θα οδηγούσαν τα πράγματα σε ευρύτερες πολιτικές συμμαχίες¹¹².

Όσον αφορά το ΚΚΕ ήταν σύμφωνο με το εκλογικό σύστημα της αναλογικής. Από την στιγμή που το εν λόγω σύστημα ευνοούσε τα μικρά κόμματα, οι κομμουνιστές έβλεπαν μια ευκαιρία να καταφέρουν να εκλέξουν, για πρώτη φορά, αντιπροσώπους τους στη Βουλή. Μέσα από τον Ριζοσπάστη, το επίσημο δημοσιογραφικό τους όργανο, μάλιστα, καλούσαν τον λαό να

¹⁰⁷ Η Πρωΐα, φ. 299 (1.9.1926), σ. 4.

¹⁰⁸ Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης...* ό.π., σ. 111.

¹⁰⁹ Αθηναϊκή, φ. 6 (30.8.1926), σ. 8.

¹¹⁰ Εμπρός, φ. 10.727 (17.9.1926), σ. 4.

¹¹¹ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ...* ό.π., σ. 364.

¹¹² Γ. Αναστασιάδης, «Δημοκρατία και εκλογικόν σύστημα». Η εμπέλεια των επιχειρημάτων του Αλέξανδρου Παπαναστασίου υπέρ του αναλογικού συστήματος», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Η σημαντική...* ό.π., σσ. 190 – 191.

συμμετέχει σε συλλαλητήριο που διοργάνωναν, μεταξύ άλλων, και για την υπεράσπιση της αναλογικής¹¹³.

Από την άλλη πλευρά, βρίσκονταν οι αντιβενιζελικοί, οι οποίοι ήταν οι βασικοί αντιδρώντες στην διεξαγωγή των εκλογών με αναλογική και υπέρμαχοι του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος. Οι αρχηγοί τους, παρά τις όποιες μεταξύ τους διαφορές, προσπάθησαν να ενώσουν τις δυνάμεις τους για να πετύχουν τον στόχο τους. Οι Τσαλδάρης, Μεταξάς, Δεμερτζής και Ζαβιτσιάνος απειλούσαν ακόμα και με αποχή από την εκλογική αναμέτρηση αν η κυβέρνηση επέμενε στην αναλογική¹¹⁴. Μάλιστα, σε δηλώσεις του στην εφημερίδα «Εμπρός» ο πρόεδρος των Λαϊκών χαρακτήρισε την αναλογική ως μη νόμιμο εκλογικό σύστημα, που αδυνατεί να πείσει τον λαό για την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων των εκλογών και που είχε προταθεί από τη Συνταγματική Επιτροπή με τον ιδιοτελή σκοπό να προασπίσει τα συμφέροντα του κόμματος του Παπαναστασίου¹¹⁵.

Τελικά, ο πρόεδρος των Ελευθεροφρόνων, Ιωάννης Μεταξάς ήταν, ουσιαστικά, αυτός που σταμάτησε τη διαμάχη για το εκλογικό σύστημα. Αν και στις αρχές ζητούσε μαζί με τους άλλους αντιβενιζελικούς ηγέτες την παραίτηση της κυβέρνησης του Κονδύλη, στη συνέχεια ικανοποιήθηκε από την απόφαση του στρατηγού να απέχει από τις εκλογές και δέχτηκε να συμμετέχει στις εκλογές με αναλογικό σύστημα. Με αυτό τον τρόπο, ανάγκασε και τους υπόλοιπους αρχηγούς της αντιβενιζελικής παράταξης να πράξουν το ίδιο, φοβούμενοι μη τυχόν «εισπράξει» ο Μεταξάς, σε περίπτωση αποχής τους, τους ψήφους των αντιβενιζελικών εκλογέων και επικρατήσει στον εσωτερικό αγώνα για την ηγεσία της συντηρητικής παράταξης. Ο Μεταξάς, άλλωστε, παρότι με το κόμμα του ανήκε από τη μεριά του αντιβενιζελισμού, είχε απόψεις που δεν ταυτίζονταν πάντοτε απόλυτα με τα παραδοσιακά κόμματά του. Ο μόνος από την παράταξη που αντιστάθηκε, παρέμεινε στην αρχική του θέση και, εν τέλει, δεν συμμετείχε στις εκλογές, ήταν ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, πρόεδρος της Προοδευτικής Ένωσης¹¹⁶.

¹¹³ Ριζοσπάστης, φ. 13 (4.9.1926), σ. 1. «*Αύριο Κυριακή το Κομμουνιστικό Κόμμα οργανώνει συλλαλητήριο στον Πειραιά για τις άμεσες διεκδικήσεις του φτωχού εργαζόμενου λαού και για την διενέργεια των εκλογών με αναλογική. Όλοι στην συγκέντρωση του Κομμουνιστικού Κόμματος.*»

¹¹⁴ Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 304.

¹¹⁵ Εμπρός, φ. 10.737 (27.9.1926), σ. 4.

¹¹⁶ Σ. Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά (1926 – 1936)*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2009, σ. 56.

Επιπλέον, ένα σημαντικό ζήτημα που απασχόλησε τα κόμματα κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου ήταν η στάση που θα κρατούσαν οι πρόσφυγες στις επερχόμενες εκλογές. Οι πρόσφυγες αποτελούσαν εν γένει μια ενιαία κοινωνική ομάδα με κοινές διεκδικήσεις. Οι ψήφοι τους κερδίζονταν δύσκολα και μόνο αν ένιωθαν σίγουροι ότι τα δικαιώματά τους θα προστατεύονταν και οι απαιτήσεις τους θα ικανοποιούνταν. Τα κόμματα υπολόγιζαν πολύ σε αυτούς, καθώς ο ψηφοδοτικός ρόλος τους ήταν, εκ των πραγμάτων και του αριθμού τους, υπολογίσιμος¹¹⁷.

Οι 300.000 πρόσφυγες εκλογείς ήταν στην πλειοψηφία τους, οπαδοί του Ελευθερίου Βενιζέλου¹¹⁸. Στην προεκλογική περίοδο, όμως, του 1926 οι πρόσφυγες αποφάσισαν να συμμετέχουν στις εκλογές με δικούς τους ανεξάρτητους συνδυασμούς, χωρίς να παρέχουν την στήριξή τους στους Φιλελεύθερους. Ο βασικός λόγος για τη συγκεκριμένη απόφαση υπήρξε η απογοήτευσή τους από το κόμμα και η πεποίθησή τους πως μόνο με την άμεση εκπροσώπησή τους στη Βουλή θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τα ζητήματα που τους απασχολούσαν, όπως ήταν η καθυστέρηση της καταβολής των αποζημιώσεών τους¹¹⁹. Ο Καφαντάρης, οι υπόλοιποι δημοκρατικοί αρχηγοί και ο πρωθυπουργός Κονδύλης προσπάθησαν με διάφορους τρόπους να ανατρέψουν το εναντίον τους κλίμα ανάμεσα στους πρόσφυγες. Οι πρόσφυγες, όμως, δεν πείθονταν από τις υποσχέσεις και τα λόγια των πολιτικών. Ήταν αποφασισμένοι να κατέβουν στις εκλογές (και κατέβηκαν, τελικά) με τους δικούς τους υποψήφιους.

Η αντιβενιζελική παράταξη, από την πλευρά της, προσπάθησε να εκμεταλλευτεί την κατάσταση προς όφελός της. Η αντιβενιζελική εφημερίδα «Αθηναϊκή» σε πρωτοσέλιδο άρθρο της στις 19 Σεπτεμβρίου απευθυνόταν στον προσφυγικό κόσμο καλώντας τον να κρατήσει μια στάση ευθύνης στις εκλογές και υπενθυμίζοντάς του πως δεν έχει πια καμία υποχρέωση προς τα βενιζελικά κόμματα και τον Ελευθέριο Βενιζέλο αφού είναι ο κύριος υπεύθυνος για την τωρινή δυσχερή θέση τους¹²⁰.

¹¹⁷ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, εκδ. «Πατάκης», Αθήνα 2018⁴, σσ. 151 – 152.

¹¹⁸ Θ. Βερέμης – Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια...* ό.π., σ. 543. και Κ. Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*»... ό.π., σ. 616»

¹¹⁹ Αθηναϊκή, φ. 13 (6.9.1926), σ. 1.

¹²⁰ Ό.π., φ. 26 (19.9.1926), σ. 1. «...σαφές διαγράφεται το καθήκον του προσφυγικού κόσμου κατά τας προσεχείς εκλογάς· το καθήκον της ομοθύμου αποδοκιμασίας του βενιζελισμού, όστις από του 1914 έτι εισηγήθη διά του αρχηγού αυτών την πρότασιν περί ανταλλαγής και όστις έκτοτε παρεσκεύασε την προσφυγικήν τραγωδίαν.»

Ο «Ριζοσπάστης», η εφημερίδα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, καλούσε στο πρωτοσέλιδό της τους πρόσφυγες να δώσουν την ψήφο τους στον συνδυασμό του «Ενιαίου Εκλογικού Μετώπου Εργατών – Αγροτών – Προσφύγων», καθώς το ΚΚΕ μπορούσε να αγωνιστεί για τα συμφέροντά τους και να διαφυλάξει τα δικαιώματά τους¹²¹. Μεταξύ άλλων, υποσχόταν την κατάργηση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, την καταβολή των αποζημιώσεων σε μετρητά και την άμεση διανομή γης, ενώ παράλληλα επέρριπτε κατηγορίες στις δύο μεγάλες αστικές παρατάξεις.

Τελικά, λίγες μέρες πριν από τις εκλογές, υπό την έντονη πίεση των βενιζελικών, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος κάτω από έντονες πιέσεις δέχθηκε να ξεκινήσει την πληρωμή της προκαταβολής των προσφυγικών αποζημιώσεων. Εφόσον το αίτημα των προσφύγων ικανοποιήθηκε, δέχθηκαν να αποσύρουν τους συνδυασμούς τους κάνοντας έκκληση, παράλληλα, στον κόσμο τους να προσφέρει την στήριξή του στην Ένωση Φιλελευθέρων¹²², έτσι ώστε να μην μοιραστούν οι ψήφοι και να μείνουν ενωμένοι στη συνέχεια των αγώνων τους¹²³.

Ένα τελευταίο ζήτημα, που δυναμίτισε την προεκλογική περίοδο ήταν το δικαίωμα υποψηφιότητας ή μη στις εκλογές των ανδρών που είχαν διατελέσει υπουργοί κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Πάγκαλου και πιο συγκεκριμένα από τις 30 Σεπτεμβρίου 1925 έως τις 22 Αυγούστου 1926. Η κυβέρνηση Κονδύλη στις 11 Οκτωβρίου 1926 δημοσίευσε συντακτική πράξη με την οποία τους στερούσε αυτό το δικαίωμα¹²⁴. Τα Πρωτοδικεία, όμως, Αθηνών, Λαμίας, Έβρου και Χίου θεώρησαν άκυρη την συντακτική πράξη από τη στιγμή που εκδόθηκε μετά τη δημοσίευση του Συντάγματος και κατά συνέπεια έγκυρη τη συμμετοχή των υποψηφίων στις εκλογές του Νοεμβρίου.

Τότε ο πρωθυπουργός Κονδύλης προχώρησε σε μία κίνηση που προκάλεσε αντιδράσεις. Με νέα συντακτική πράξη στις 22 Οκτωβρίου 1926 έγινε άρση της μονιμότητας των δικαστών¹²⁵ και ακυρώθηκαν οι ληφθείσες για τους υπουργούς του Πάγκαλου αποφάσεις των δικαστηρίων¹²⁶. Επίσης, η τελική απόφαση έπρεπε να ληφθεί στις 24 Οκτωβρίου από Πρωτοδικείο που θα όριζε το υπουργείο Δικαιοσύνης και που θα συνεδρίαζε με νέους δικαστές, αφού όσοι ανακήρυξαν τους

¹²¹ Ριζοσπάστης, φ. 76 (5.11.1926), σ. 1.

¹²² Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922...* ό.π., σ. 205.

¹²³ Εστία, φ. 11.503 (2.11.1926), σ. 4.

¹²⁴ ΕτΚ, τχ. Α', φ. 357 (11.10.1926), σσ. 2.873 – 2.874.

¹²⁵ Ο.π., φ. 371 (22.10.1926), σ. 3.003.

¹²⁶ Κ. Χατζηαντωνίου, *Θεόδωρος Πάγκαλος...* ό.π., σσ. 328 – 329.

παγκαλικούς υποψήφιους, απολύθηκαν¹²⁷. Έτσι, αποκλείστηκε η υποψηφιότητα των υπουργών της δικτατορίας. Το γεγονός αυτό ικανοποίησε τα μεγαλύτερα κόμματα, εκτός από το Λαϊκό, το οποίο θεωρούσε παράνομη και αυθαίρετη την ενέργεια του Κονδύλη. Μέσω του ηγέτη του Παναγή Τσαλδάρη κάλεσε τους δικαστικούς και τους δικηγόρους σε απεργία, χωρίς όμως να εισακουστεί και να επιτύχει την άρση των αποφάσεων¹²⁸.

Εν τέλει, αφού ξεπεράστηκαν όλα τα εμπόδια τα πάντα ήταν έτοιμα για τις κοινοβουλευτικές εκλογές και την επιστροφή της χώρας στην ομαλότητα. Η εκλογική αναμέτρηση της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926 έγινε με βάση τον εκλογικό νόμο 3363/1926. Ήταν η πρώτη στην Ελλάδα που διεξήχθη με το σύστημα της απλής αναλογικής με ευρεία εκλογική περιφέρεια και σύστημα τριών διαδοχικών κατανομών¹²⁹. Η ψηφοφορία πραγματοποιήθηκε με ψηφοδέλτια, αντί για σφαιρίδια, για όλη την Ελλάδα, εκτός από τα νησιά της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών. Ήταν οι πρώτες εκλογές που έλαβαν μέρος κόμματα που αντιπροσώπευαν όλες τις πολιτικές ιδεολογίες¹³⁰ και πραγματοποιήθηκαν με τρόπο υποδειγματικό, χωρίς το παραμικρό επεισόδιο που θα παρεμπόδιζε τους πολίτες στην άσκηση του καθήκοντός τους ή θα αλλοίωνε τη βούλησή τους¹³¹. Η κυβέρνηση Κονδύλη, άλλωστε, είχε φροντίσει να λάβει δρακόντεια μέτρα πρόληψης επεισοδίων ή άλλων παρεκτροπών κατά την εκλογική διαδικασία. Το αίσθημα αυτό της ασφάλειας βοήθησε στο να κυμανθεί η αποχή των εκλογέων σε φυσιολογικά επίπεδα¹³². Ο αριθμός των ψηφοφόρων ανήλθε στους 962.304¹³³. Τα αποτελέσματα των εκλογών, όπως τα παρουσιάζει ο Γρ. Δαφνής, ήταν τα εξής: Τα έγκυρα ψηφοδέλτια ήταν 958.392 (99,51%). Η Ένωση Φιλελευθέρων των Καφαντάρη – Μιχαλακόπουλο πήρε συνολικά τους περισσότερους ψήφους 303.140, δηλαδή ποσοστό 31,63%, που μεταφράζεται, σύμφωνα με το νόμο, σε 102 έδρες. Το Λαϊκό Κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη έλαβε 194.243 ψήφους, ποσοστό 20,27% και 60 έδρες. Τρίτο ήρθε το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Μεταξά με 151.044 ψήφους, ποσοστό 15,76% και 51 έδρες. Ακολούθησε το κόμμα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου Δημοκρατική Ένωση με 62.086 ψήφους, 6,48% και

¹²⁷ Εμπρός, φ. 10.763 (23.10.1926), σ. 2.

¹²⁸ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ... ό.π.*, σ. 365 – 366.

¹²⁹ Γ. Αναστασιάδης, *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας 1821 – 1941*, εκδ. «Σάκκουλα», Θεσσαλονίκη 2001, σ. 189.

¹³⁰ Α. Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922 – 1935*, τ. Α', εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1995, σ. 190.

¹³¹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα... ό.π.*, σ. 1093.

¹³² Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος: Σύγχρονος Ελλάς*, τ. Γ', εκδ. «Πάπυρος», Αθήνα 1978, σ. 137.

¹³³ Γ. Αναστασιάδης, *Πολιτική και συνταγματική... ό.π.*, σ. 189. και Α. Μακροδημήτρης, *Οι πρωθυπουργοί της Ελλάδος (1828 – 1997)*, εκδ. «Ι. Σιδέρης», Αθήνα 1997, σ. 150.

17 έδρες. Οι ψηφοφόροι του Κ.Κ.Ε. ανήλθαν στους 41.982, έλαβε δηλαδή ποσοστό 4,38% και 10 έδρες. Στη συνέχεια ψήφο έλαβαν αρκετά μικρότερα κόμματα. Το Αγροτικό Κόμμα του Σ. Χασιώτη έλαβε 28.318 ψήφους, ποσοστό 2,95% και 4 έδρες. Το Κόμμα Ανεξάρτητων και Προσφύγων του Αριστομένη Μητσοτάκη, που είχε αποσκιρτήσει από τη Δημοκρατική Ένωση, πήρε 17.410 ψήφους, 1,87% και 2 έδρες. Με 13.798 ψήφους και ποσοστό 1,44% το Φιλελεύθερο Προσφυγικό Κόμμα του Σοφούλη, που κατέβηκε αυτοδύναμο στις εκλογές, έλαβε 4 έδρες. Η Σύμπραξη Συντηρητικών του Ν. Τριανταφυλλάκου έλαβε 12.661 υπέρ της ψηφοδέλτια, 1,32% και 3 έδρες. Το Επαρχιακό Κόμμα του Ρ. Κούνδουρου πήρε 9.728 ψήφους, 1,01% και 2 έδρες. Κάποια λοιπά μικρά κόμματα κέρδισαν 43.512 ψήφους, ποσοστό 4,54% και 9 έδρες, ενώ οι Ανεξάρτητοι Συνδυασμοί 70.901, 7,40% και 15 έδρες. Τέλος, οι Μεμονωμένοι κατάφεραν να συγκεντρώσουν 9.569 ψήφους, ποσοστό 1,04%, όχι όμως αρκετό για να πάρουν έδρα στη Βουλή. Όσον αφορά τις επτά έδρες των εκλογικών περιφερειών των νησιών της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών, τα οποία διατήρησαν το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα με το σφαιρίδιο, οι 6 δόθηκαν στην Ένωση Φιλελευθέρων και η 1 στους Ελευθερόφρονες. Από τις 24 έδρες που συγκέντρωσαν οι Ανεξάρτητοι και τα λοιπά μικρά κόμματα, οι 12 δόθηκαν στους αντιβενιζελικούς, οι 10 στους βενιζελικούς και οι 2 στην Εβραϊκή Πολιτική Ένωση Θεσσαλονίκης¹³⁴. Συνολικά, λοιπόν, η βενιζελική παράταξη έλαβε 446.672 ψήφους (46,59%) και η αντιβενιζελική 399.344 ψήφους (41,63%), που μεταφράζονται σε 143 και 127 έδρες, αντίστοιχα¹³⁵.

Τα ποσοστά που έλαβαν οι δύο μεγάλες αντίπαλες παρατάξεις ανά γεωγραφική περιοχή καταδεικνυαν ότι οι οπαδοί τους ήταν, κατά κάποιο τρόπο, διαχωρισμένοι σε συγκεκριμένες περιοχές ανά την Ελλάδα. Οι Φιλελεύθεροι, για παράδειγμα, είχαν μεγαλύτερα ποσοστά σε σχέση με τους αντιπάλους τους στις Νέες Χώρες, εκτός από την Φλώρινα και την Κοζάνη, σε ορισμένα νησιά και στις μεγαλύτερες πόλεις της χώρας. Σε αντιδιαστολή, οι αντιβενιζελικοί φάνηκαν πως ήταν οι πιο δυνατοί στην Παλαιά Ελλάδα, δηλαδή σε περιφέρειες της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας¹³⁶.

¹³⁴ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ... ό.π.*, σσ. 366 – 367.

¹³⁵ Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 305.

¹³⁶ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...* ό.π., σ. 1049.

Τα αποτελέσματα των εκλογών δεν έδιναν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία σε κανένα κόμμα¹³⁷. Οι δύο μεγάλες αντίπαλες παρατάξεις αποδείχτηκαν σχεδόν ισοδύναμες¹³⁸. Η Ένωση Φιλελευθέρων, αν και πρώτο κόμμα, δεν ήταν σε θέση να σχηματίσει κυβέρνηση ούτε και αν συνεργαζόταν με τα υπόλοιπα βενιζελικά κόμματα¹³⁹. Ο ελληνικός λαός με την ψήφο του έστειλε στους πολιτικούς το μήνυμα πως ήταν διατεθειμένος να αφήσει πίσω του το παρελθόν και τα πάθη του διχασμού και ότι όφειλαν, στη συγκυρία, να συνεργαστούν. Το αναλογικό σύστημα έδωσε τη δυνατότητα σε μικρότερα κόμματα να αναδειχθούν, ενώ ταυτόχρονα ανάγκασε τους στρατιωτικούς να σταματήσουν την τετραετή τους ανάμειξη στην πολιτική¹⁴⁰. Τέλος, για πρώτη φορά, το Κ.Κ.Ε, παρά τα εσωτερικά του προβλήματα, αντιπροσωπευόταν στο ελληνικό κοινοβούλιο. Τα ποσοστά του, όπως και εκείνα του Αγροτικού Κόμματος αποδείκνυαν πως υπήρχε μια μερίδα του κόσμου, που επιθυμούσε να δείξει μια πιο κοινωνικά ριζοσπαστική εκλογική συμπεριφορά¹⁴¹.

¹³⁷ Α. Μακρυδημήτρης, *Οι πρωθυπουργοί της...* ό.π., σ. 151.

¹³⁸ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της...* ό.π., σ. 138.

¹³⁹ Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης...* ό.π., σ. 114.

¹⁴⁰ Σ. Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία...* ό.π., σσ. 57 – 58.

¹⁴¹ Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1979², σ. 62.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΡΩΤΗ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΖΑΪΜΗ

(4 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1926 – 12 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1927)

Το αποτέλεσμα της εκλογική αναμέτρησης της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926 δεν άφηνε περιθώρια για το σχηματισμό αυτοδύναμης μονοκομματικής κυβέρνησης. Οι εκλεγμένοι πολιτικοί αρχηγοί συνειδητοποίησαν γρήγορα την ανάγκη συνεργασίας και άρχισαν τις απαραίτητες συνεννοήσεις μεταξύ τους. Τα δύο σημαντικότερα εμπόδια που είχαν να υπερπηδήσουν οι δύο μεγάλες αντίπαλες παρατάξεις για να κατορθώσουν να συνυπάρξουν αρμονικά ήταν, πρώτα από όλα, η άρνηση των αντιβενιζελικών να αναγνωρίσουν το δημοκρατικό πολίτευμα και, δεύτερον, η αντίδραση των δημοκρατικών αξιωματικών στην πιθανότητα επιστροφής των απότακτων μοναρχικών συναδέλφων τους¹⁴².

Ο Γεώργιος Καφαντάρης, ως ηγέτης του πρώτου σε ψήφους κόμματος, ήταν εκείνος που ξεκίνησε τις επαφές για να διερευνήσει τις προθέσεις των υπόλοιπων πολιτικών αρχηγών¹⁴³. Οι συζητήσεις ολοκληρώθηκαν στις 2 Δεκεμβρίου, όταν και επήλθε η οριστική συμφωνία για συγκρότηση Οικουμενικής Κυβέρνησης με τη συμμετοχή εκπροσώπων όλων σχεδόν των πολιτικών κομμάτων και Πρόεδρο της Κυβέρνησης τον εξωκοινοβουλευτικό, αλλά έμπειρο πολιτικό Αλέξανδρο Ζαΐμη¹⁴⁴, ο οποίος θα γινόταν για έκτη φορά πρωθυπουργός¹⁴⁵.

Η νέα κυβέρνηση ορκίστηκε στις 4 Δεκέμβρη 1926. Η Ένωση Φιλελευθέρων ανέλαβε πέντε υπουργεία με τον Γ. Καφαντάρη στο Υπουργείο Οικονομικών, τον Αλ. Μιχαλακόπουλο στο Υπουργείο Εξωτερικών, τον Μ. Κύρκο στο Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, τον Αλ. Μαζαράκη στο Υπουργείο Στρατιωτικών και τον Αλ. Κανάρη στο Υπουργείο Ναυτικών. Το Λαϊκό Κόμμα ανέλαβε τρία υπουργεία με τον Π. Τσαλδάρη σε εκείνο των Εσωτερικών, τον Γ.

¹⁴² Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης...* ό.π., σ. 100.

¹⁴³ Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης...* ό.π., σ. 114.

¹⁴⁴ Εστία, φ. 11.623 (2.12.1926), σ. 4.

¹⁴⁵ Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης είχε διατελέσει πρωθυπουργός της Ελλάδας για πρώτη φορά το Σεπτέμβριο του 1897, ενώ για δεύτερη φορά το Νοέμβριο του 1901. Ανέλαβε, επίσης, την προεδρεία σε τρεις μεταβατικές και σύντομες κυβερνήσεις το Σεπτέμβριο του 1915, τον Ιούνιο του 1916 και τον Απρίλιο του 1917. Α. Μακρυδημήτρης, *Πρόεδροι της Βουλής...* ό.π., σσ. 282 – 284.

Μερκούρη στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και τον Αθ. Αργυρό στο Υπουργείο Παιδείας. Το κόμμα των Ελευθεροφρόνων ανέλαβε δύο υπουργεία με τον Ι. Μεταξά στο Υπουργείο Συγκοινωνίας και τον Κ. Αγγελόπουλο σε εκείνο της Δικαιοσύνης, ενώ ο ηγέτης της Δημοκρατικής Ένωσης Αλ. Παπαναστασίου ανέλαβε υπουργός Γεωργίας με υφυπουργό τον βουλευτή του κόμματός του Αν. Μπακάλμπαση¹⁴⁶.

Ο Αθηναϊκός Τύπος δέχτηκε, στην πλειοψηφία του, με αισιοδοξία και ικανοποίηση τον σχηματισμό της Οικουμενικής Κυβέρνησης. Η φιλελεύθερη «Εστία» έκρινε ότι η συμφωνία των πέντε πολιτικών αρχηγών έβαινε προς τη σωστή κατεύθυνση για το μέλλον της χώρας καθώς, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά: *«όλα τα επείγοντα οικονομικά και εξωτερικά προβλήματα θα λυθούν κατά τον ταχύτερον και ευνοϊκώτερον τρόπον»*, αφού ύστερα από μία τουλάχιστον δεκαετία ο πολιτικός κόσμος αποφάσισε να *«εγκαταλήψη την άρνησιν ως μέσον πολιτικόν»*¹⁴⁷.

Το «Εμπρός» τάχθηκε υπέρ της Οικουμενικής εφόσον το πρόγραμμά της ήταν εκ των προτέρων αυστηρά καθορισμένο και δεν θεωρούσε πρόβλημα, τουλάχιστον εκείνη την κρίσιμη στιγμή, την ανυπαρξία αντιπολίτευσης καθότι είχαν προτεραιότητα ζητήματα υπεράνω κοινοβουλευτικού ελέγχου, που χρειαζόνταν *«συνεργασία όλων των κομμάτων δια την λύσιν των»*, όπως η οργάνωση του στρατού και η βελτίωση των διπλωματικών σχέσεων στο εξωτερικό¹⁴⁸. Επίσης, επικροτούσε την επιλογή του Αλέξανδρου Ζαΐμη για την προεδρεία της Κυβέρνησης τονίζοντας πως *«το διεθνές κύρος του κ. Ζαΐμη θα προσέδιδεν έξω της Ελλάδος μίαν αίγλην εις την Οικουμενικήν Κυβέρνησιν απαραίτητον διά την ευόδωσιν του έργου της εν τω εξωτερικώ»*¹⁴⁹.

Η αντιβενιζελική εφημερίδα «Πρωΐα» επεσήμαινε ότι η χώρα αποκτούσε, μετά από τέσσερα χρόνια και πολλές περιπέτειες, μια Κυβέρνηση που ανταποκρινόταν στην επιθυμία της κοινής γνώμης¹⁵⁰, ενώ, παράλληλα, καλούσε το στρατό να πάψει να αναμειγνύεται στα πολιτικά πράγματα και να ασχοληθεί μόνο με τα του οίκου του ώστε να μη θυμίζει η Ελλάδα *«νοτιοαμερικανικήν πολιτείαν»*¹⁵¹.

¹⁴⁶ Εστία, φ. 11.624 (3.12.1926), σ. 4.

¹⁴⁷ Ο.π., φ. 11.621 (30.11.1926), σ. 1.

¹⁴⁸ Εμπρός, φ. 10.803 (2.12.1926), σ. 1. *«Προέχουν παρ' ημίν σήμερον ζητήματα επί των οποίων δεν χρειάζεται κοινοβουλευτικός έλεγχος αλλά συνεργασία όλων των κομμάτων δια την λύσιν των. Να αποκρουσθή το φάσμα της οικονομικής χρεωκοπίας όπερ κρούει ήδη την θύραν μας. Να οργανωθεί εθνικός στρατός ανύπαρκτος δυστυχώς σήμερον. Να περατωθί το ημιτελές έργον της αποκαταστάσεως των προσφύγων. Να εξέλθη η Ελλάς της μεγαλοπρεπούς διπλωματικής αδιαφορίας...»*

¹⁴⁹ Ο.π., φ. 10.802 (1.12.1926), σ. 1.

¹⁵⁰ Η Πρωΐα, φ. 395 (4.12.1926), σ. 1.

¹⁵¹ Ο.π., φ. 396 (5.12.1926), σ. 1.

Η, επίσης, αντιβενιζελική εφημερίδα «Βραδυνή», κρατώντας μια πιο ουδέτερη στάση, καλωσόριζε την Οικουμενική Κυβέρνηση χωρίς πανηγυρισμούς, όπως θα αποδεχόταν οποιαδήποτε νέα κυβέρνηση που θα απάλλασσε τον τόπο από την στρατοκρατία τώσων ετών. Συγκεκριμένα έγραφε ότι : «Ο τόπος έχει ανάγκη από μίαν Κυβέρνησιν. Αλλά την Κυβέρνησιν αυτήν κανένα κόμμα δεν ημπορεί να την δώση μόνον του. Πρέπει όμως να δοθή με κάθε τρόπον εις τον τόπον η Κυβέρνησίς του. Συνεπώς θα δοθή απ' όλα τα κόμματα ή από μερικά εξ αυτών.»¹⁵².

Η «Αθηναϊκή», φιλομοναρχική και βαθιά αντιβενιζελική εφημερίδα, υποδεχόταν την Οικουμενική ασκώντας αρνητική κριτική από την πρώτη κιόλας ημέρα με ένα πρωτοσέλιδο άρθρο γνώμης με τίτλο «Μόνο Φόβους». Ο ανώνυμος συντάκτης ήταν βέβαιος ότι τα βασικά προβλήματα της Ελλάδας, όπως το οικονομικό, το στρατιωτικό, η αποκατάσταση των προσφύγων και των εξωτερικών σχέσεων της, δεν επρόκειτο να λυθούν από τη νέα Κυβέρνηση. Επιπρόσθετα, δήλωνε ότι θα επιθυμούσε να την καλωσόριζε «ως μίαν έστω ελπίδα δια την έξοδον εκ της φοβεράς κρίσεως την οποίαν διέρχεται το έθνος. Αλλ' ούτε οι όροι υφ' ους συνεκροτήθη η Οικουμενική, ούτε η όλη σύνθεσίς της δύνανται να εμπνεύσουν ατυχώς τοιαύτας ελπίδας. Εμπνέουν μόνον φόβους νέων στρατοκρατικών επιδρομών και νέων ανωμαλιών, των οποίων απευχόμεθα την επαλήθευσιν.»¹⁵³.

Τέλος, ο «Ριζοσπάστης», το επίσημο όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος, χαρακτήριζε την Οικουμενική Κυβέρνηση «ανώνυμη εκμεταλλευτική εταιρεία», η οποία αποτελείτο από τα κόμματα της «ελληνικής μπουρζουαζίας»¹⁵⁴ και «ωρκίσθη να εργασθή για την παγίωση του καπιταλιστικού καθεστώτος, για την υποταγή των προλεταρίων στις θελήσεις του κεφαλαίου». Ακόμη, απηύθυνε στους εργάτες, στους αγρότες, στους πρόσφυγες και στους υπόλοιπους φτωχούς πολίτες κάλεσμα συμμετοχής στα συλλαλητήρια που διοργάνωνε σε όλη την επικράτεια για να διαδηλώσουν μεταξύ των άλλων και εναντίον της Κυβέρνησης¹⁵⁵.

Η νέα Βουλή συνήλθε για πρώτη φορά στις 6 Δεκεμβρίου και εξέλεξε, ύστερα από δεύτερη ψηφοφορία, Πρόεδρό της τον Θ. Σοφούλη με ψήφους 145 υπέρ έναντι 78 του υποψήφιου του Λαϊκού Κόμματος Νικόλαου Τριανταφυλλάκου και 8 του κομμουνιστή Γ. Παπανικολάου, ενώ 38 ήταν τα λευκά ψηφοδέλτια των Ελευθεροφρόνων και 2 τα άκυρα¹⁵⁶. Ο Ν. Τριανταφυλλάκος

¹⁵² Η Βραδυνή, φ. 1.125 (19.11.1926), σ. 1.

¹⁵³ Αθηναϊκή, φ. 102 (4.12.1926), σ. 1.

¹⁵⁴ Ριζοσπάστης, φ. 102 (1.12.1926), σ. 1.

¹⁵⁵ Ο.π., φ. 106 (5.12.1926), σ. 1.

¹⁵⁶ Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 306. και Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σ. 368.

εκλέχθηκε, τελικά, αντιπρόεδρος, όπως και ο Αριστομένης Μητσοτάκης, ενώ γραμματέας ο ανεξάρτητος βουλευτής Θαλής Τσιριμώκος¹⁵⁷.

Στις 7 Δεκεμβρίου, ο Ζαΐμης ανέγνωσε τις προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησής του. Τα βασικότερα σημεία του προγράμματος ήταν η αναστήλωση του Κοινοβουλίου με ταυτόχρονη παράκληση προς τη Βουλή να προχωρήσει χωρίς καθυστερήσεις στο αναθεωρητικό της έργο, η επαναφορά της ομαλότητας στο στρατό και στο στόλο, η αποκατάσταση των προσφύγων και η ανασυγκρότηση των οικονομικών της χώρας. Όσον αφορά την εξωτερική πολιτική ο Πρωθυπουργός δε δεσμεύθηκε για κάτι συγκεκριμένο, αλλά μίλησε μόνο με γενικότητες περί ειρηνικής πολιτικής¹⁵⁸.

Στη συνέχεια, ακολούθησε συζήτηση επί των δηλώσεων με τον Θ. Σοφούλη και τους ανεξάρτητους δημοκρατικούς βουλευτές να εκφράζουν την εμπιστοσύνη τους στην Οικουμενική Κυβέρνηση. Ομοίως έπραξαν και οι ανεξάρτητοι αντιβενιζελικοί Ν. Τριανταφυλλάκος και Ι. Ράλλης, οι αγροτικοί βουλευτές και ο εργατικός Ε. Μαχαίρας, ενώ, στον αντίποδα, δήλωσαν ότι δεν θα παράσχουν στήριξη οι κομμουνιστές και οι ανεξάρτητοι αντιβενιζελικοί Χ. Βοζίκης και Κ. Δεμερτζής. Από τους τελευταίους, ο Βοζίκης υποστήριξε ότι δεν συνέτρεχε κάποιος ιδιαίτερος λόγος σχηματισμού Οικουμενικής Κυβέρνησης, αφού ακόμη και μια κυβέρνηση πλειοψηφίας θα μπορούσε να επιλύσει τα προβλήματα της χώρας, ενώ ο Δεμερτζής θεωρούσε ότι η προσπάθεια ήταν καταδικασμένη να αποτύχει από τη στιγμή που δεν λυνόταν το καθεστωτικό¹⁵⁹. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η παρέμβαση του Ι. Μεταξά, ο οποίος απαντώντας σε ερώτηση του Δεμερτζή, ουσιαστικά έκανε λόγο για τέλος του καθεστωτικού αγώνα από πλευράς του, ώστε να μην οδηγηθεί η χώρα στον «τελειωτικόν όλεθρον» και κατέστησε σαφές ότι «προκειμένου να λύσωμεν τα μεγάλα ζητήματα των οποίων η εκκρεμότης ηπείλει να καταστρέψη την χώραν, θα πολιτευθώμεν και εντός των ορίων του σημερινού πολιτεύματος»¹⁶⁰. Η συζήτηση, τελικά, έληξε με την παροχή

¹⁵⁷ Α. Ρήγος, *Τα κρίσιμα...* ό.π., σ. 192.

¹⁵⁸ Εμπρός, φ. 10.809 (8.12.1926), σ. 1. «*Εκ των πρώτων συνέστησεν ημίν η κυβέρνησις κύριοι βουλευταί την επίσπευσιν του αναθεωρητικού έργου της Βουλής. Εκ παραλλήλου παρακαλεί η κυβέρνησις την Βουλή όπως εγκρίνη τα μέτρα δι' ων σκοπείται η άμεσος άρσις των εν τω στρατώ της ξηράς και της θαλάσσης από χρόνου σχετικώς μακρού κρατουσών ανωμαλιών... Ομόθυμος γνώμη των εν τη Βουλή πολιτικών κομμάτων, άτινα μετέχουσι της κυβερνήσεως είνε ότι η Ελλάς δέον να μετέλθη αυστηρώς ειρηνικήν πολιτικήν... Εκ των κυριωδεστάτων, αλλά και δυσχερεστάτων έργων της κυβέρνησεως είνε η περί των οικονομικών μέριμνα.*»

¹⁵⁹ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης...* ό.π., σσ. 105 – 106.

¹⁶⁰ Η Πρωΐα, φ. 399 (8.12.1926), σ. 3.

ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση με 235 ψήφους (91,79%) υπέρ και 11 κατά σε σύνολο 256 βουλευτών, ενώ 10 βουλευτές αρνήθηκαν να ψηφίσουν¹⁶¹.

Ο Τύπος της Αθήνας, σχολιάζοντας τις δηλώσεις του Αλέξ. Ζαΐμη και την συζήτηση που έγινε στη Βουλή, κράτησε παρόμοια στάση με εκείνη που είχε όταν ανακοινώθηκε και η συμφωνία σχηματισμού Κυβέρνησης των πέντε ηγετών. Το «Εμπρός», επομένως, θεωρούσε σωστές τις δηλώσεις καθώς αναφέρονταν σε όλα τα σημαντικά ζητήματα που απασχολούσαν τον ελληνικό λαό και πίστευε πως η Οικουμενική θα μπορούσε να δώσει τις απαιτούμενες λύσεις. Επίσης, η εφημερίδα δεν παρέλειψε να απευθυνθεί στον Χ. Βοζίκη για τα λόγια του εναντίον της Κυβέρνησης, χαρακτηρίζοντάς τον «κακόν πολιτικόν» και τονίζοντας ότι «μόνον ένας τυφλός δεν βλέπει και εις ποίον όλεθρον θα μας έφερε νέα οζύτης της διαιρέσεως μόνον όσοι δεν ζουν και δεν αισθάνονται την σημερινήν καταστροφήν, δεν είνε εις θέσιν να διακρίνουν... Δυστυχώς η μαγική ράβδος του κ. Βοζίκη δεν είνε εις θέσιν να μας σώση»¹⁶².

Η «Εστία» επικεντρωνόταν στις δηλώσεις του Ιωάννη Μεταξά υπέρ του δημοκρατικού πολιτεύματος και ήταν της άποψης πως με τα όσα είπε ο ηγέτης των Ελευθεροφρόνων έπαυε ο επιζήμιος για την Ελλάδα αγώνας ενός μεγάλου και ιστορικού τμήματος της αντιβενιζελικής παράταξης εναντίον της Δημοκρατίας, ενός πολιτεύματος που «μόνον προόδου και ευημερίας συντελεστής υπήρξε πάντοτε»¹⁶³.

Στο ειδησεογραφικό φύλλο «Πρωΐα» οι προγραμματικές δηλώσεις είχαν προκαλέσει αμφιθυμικά συναισθήματα, αφού, από τη μια πλευρά, διαπίστωνε ικανοποιημένο ότι: «τα σημεία τα οποία θίγουν ανταποκρίνονται εις το κοινόν αίσθημα», ενώ, από την άλλη μεριά, όμως, δεν δίστασε να επισημάνει ότι ήταν «ελλιπείς εις σημείον τι ηθικής φύσεως», καθώς «ουδ' απλώς αναφέρθησαν εις την προ τετραετίας μεταβολήν του Βουλευτηρίου εις αίθουσαν Εκτάκτου Στρατοδικείου και δεν αναφέρθησαν εις τον δικαστικόν φόνον πολιτικών ανδρών, ων οι διάδοχοι εν τη αρχηγία συμπράττουν εις την κυβέρνησιν του κ. Αλεξάνδρου Ζαΐμη. Αλλ' η επάνοδος εις τον κοινοβουλευτισμόν... είνε αδύνατον να νοηθή χωρίς προηγούμενον καθαρμόν του Κοινοβουλίου – χωρίς δηλαδή την αποδοκιμασίαν του στυγερού εγκλήματος δια στόματος του πρωθυπουργού, αλλά και δια στόματος όλων των αρχηγών, οίτινες συμπράττουν εις την Οικουμενικήν Κυβέρνησιν.»¹⁶⁴.

¹⁶¹ Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 306.

¹⁶² Εμπρός, φ. 10.809 (8.12.1926), σ. 1

¹⁶³ Εστία, φ. 11.629 (8.12.1926), σ. 1.

¹⁶⁴ Η Πρωΐα, φ. 399 (8.12.1926), σ. 1.

Σύμφωνα με την απογευματινή εφημερίδα «Βραδυνή», οι κυβερνητικές δηλώσεις «μαρτυρούσαι νηφάλιον αντίληψην της πολιτικής πραγματικότητας και τις κρισιμότητος της καταστάσεως, προεκάλεσαν άριστη ομολογουμένως εντύπωσιν παρά τη κοινή γνώμη», ενώ συγχρόνως έσπευδε να δώσει τα εύσημα στον Ι. Μεταξά που στάθηκε στο Κοινοβούλιο ως πραγματικός ηγέτης κόμματος λέγοντας με θάρρος τη γνώμη του για το καθεστωτικό ζήτημα¹⁶⁵.

Η «Αθηναϊκή» έλαβε ξεκάθαρη θέση υπέρ του βουλευτή Κ. Δεμερτζή, ο οποίος θεωρήθηκε από την εφημερίδα ότι έφερε στο φως τα ψέματα των βενιζελικών και των Ελευθεροφρόνων. Επιπρόσθετα, εξέφραξε τις σκέψεις ότι η Οικουμενική, παρά τη ψήφο εμπιστοσύνης, δεν θα κατόρθωνε τίποτα από όσα είχε υποσχεθεί, χωρίς να επιτύχει πρώτα την οριστική λύση του καθεστωτικού¹⁶⁶.

Ο «Ριζοσπάστης» διέκρινε πίσω από το πρόγραμμα της νέας Κυβέρνησης «ανομολόγητους αντιλαϊκούς» σκοπούς, με τους Καφαντάρη, Μιχαλακόπουλο, Παπαναστασίου, Μεταξά και Τσαλδάρη, τους πέντε, δηλαδή, πολιτικούς αρχηγούς των αστικών κομμάτων της εξουσίας να θέλουν να εξυπηρετήσουν μόνο τα συμφέροντα της «κυρίαρχης τάξης» εκμεταλλευόμενοι τους απλούς εργάτες, τους αγρότες και τους πρόσφυγες¹⁶⁷. Τέλος, η εφημερίδα του Κ.Κ.Ε. υπενθύμιζε στις «λαϊκές μάζες» ότι μόνο οι βουλευτές του καταψήφισαν την Κυβέρνηση ενδιαφερόμενοι πραγματικά για αυτές, σε αντίθεση με τους αντιβενιζελικούς Βοζίκη και Δεμερτζή, των οποίων η αρνητική ψήφος ήταν προς προσωπικό μελλοντικό τους όφελος καθότι εποφθαλμιούσαν και οι δύο τη θέση του ηγέτη στο Λαϊκό Κόμμα¹⁶⁸.

¹⁶⁵ Η Βραδυνή, φ. 1.144 (8.12.1926), σ. 1.

¹⁶⁶ Αθηναϊκή, φ. 106 (8.12.1926), σ. 1. «Άγριος υπήρξεν ο αγών χθες εν τη Βουλή της αληθείας κατά του ψεύδους. Την αλήθειαν εξεπροσώπησεν ο διαπρεπής εξ Αθηνών βουλευτής κ. Δεμερτζής, το δε ψεύδος ο βενιζελισμός... Η θέσις την οποίαν υποστήριζεν ο πρώτος βουλευτής των Αθηνών "ότι εφ' όσον δια της Οικουμενικής Κυβερνήσεως δεν κανονίζεται η λύσις του καθεστωτικού ζητήματος δεν θα δυναθῆ αὐτή να προσφέρῃ ουδεμίαν θετικὴν υπηρεσίαν εις την χώραν ου μιν ἀλλά και θα συνετελέσῃ εις την εξαγρίωσιν του λαοῦ εναντίον ολόκληρου του πολιτικού κόσμου και εις αναρχίαν θα οδηγήσῃ την χώραν", εἶναι ακλόνητος και γρανιτώδης...»

¹⁶⁷ Ριζοσπάστης, φ. 109 (8.12.1926), σ. 1.

¹⁶⁸ Ο.π., φ. 110 (9.12.1926), σ. 1.

1. Το αποτακτικό ζήτημα

Η επίλυση του αποτακτικού ζητήματος και η αναδιάρθρωση του στρατού και του στόλου ήταν ο βασικός όρος που έθεσε ο Παναγής Τσαλδάρης στους υπόλοιπους πολιτικούς αρχηγούς προκειμένου να δεχθεί το Λαϊκό Κόμμα να συμμετάσχει στην Οικουμενική Κυβέρνηση. Η αρχή του συγκεκριμένου προβλήματος είχε γίνει ήδη από την περίοδο 1917 – 1918, όταν αποστρατεύθηκαν μαζικά αντιβενιζελικοί αξιωματικοί. Παρόλο που πολλοί από αυτούς, επανήλθαν στο σώμα το 1920 – 1922, η συμμετοχή τους κίνημα της Αντεπανάστασης του 1923 των Ζήρα, Λεοναρδόπουλου, Γαργαλίδη, με σκοπό την ανατροπή της Επαναστατικής Κυβέρνησης του Γονατά και την διεξαγωγή τίμιων εκλογών, ανάγκασε, ύστερα από την αποτυχία του, την τότε κυβέρνηση να προχωρήσει εκ νέου σε αποτάξεις και αυτεπάγγελτες αποστρατείες αντιβενιζελικών. Έτσι, τον Δεκέμβριο του 1926, όταν και ανέλαβε την εξουσία η Οικουμενική, οι Ένοπλες Δυνάμεις ελέγχονταν από τους βενιζελικούς, αφού περίπου 3.000 αντιβενιζελικοί αξιωματικοί βρίσκονταν εκτός υπηρεσίας λαμβάνοντας ή όχι κάποια σύνταξη¹⁶⁹.

Η Κυβέρνηση, λοιπόν, έπρεπε να αποφασίσει ποια στάση θα κρατούσε απέναντι στους απότακτους. Οι Λαϊκοί έδειξαν αμέσως τις προθέσεις τους, αφού απομάκρυναν τον αντιστράτηγο Αλέξανδρο Οθωναίο, τον οποίο θεωρούσαν συνένοχο στην καταδίκη των Εξ, καθώς είχε διατελέσει πρόεδρος του τότε Έκτακτου Στρατοδικείου¹⁷⁰. Στις 14 Δεκεμβρίου 1926 ο υπουργός Στρατιωτικών Αλ. Μαζαράκης έφερε στο Κοινοβούλιο νομοσχέδιο περί επαναφοράς αξιωματικών, το οποίο προέβλεπε το σχηματισμό ενός Ανώτατου Στρατιωτικού Συμβουλίου που θα αποφάσιζε για τη τύχη των απότακτων. Η επιτροπή θα συνέτασσε τρεις πίνακες, όπου στον Α' θα τοποθετούνταν οι επανελθόντες, στον Β' όσοι θα παρέμεναν εκτός λαμβάνοντας βελτιωμένη σύνταξη και στον Γ' οι παραμένοντες εν αποστρατεία με μικρή έως καθόλου σύνταξη. Αντίστοιχο ψήφισμα κατέθεσε και ο υπουργός Ναυτικών Α. Κανάρης για τους απότακτους του στόλου, ενώ θα εξετάζονταν και οι περιπτώσεις της Χωροφυλακής. Η Βουλή ενέκρινε τα ψηφίσματα στις 20 Δεκέμβρη και οι απαραίτητες διαδικασίες ξεκίνησαν¹⁷¹.

¹⁶⁹ Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 308.

¹⁷⁰ Σ. Ριζάς, «Η επιστροφή στην Κρήτη» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...* ό.π., σ. 285.

¹⁷¹ Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 308.

Η πρώτη κυβερνητική κρίση με αφορμή το στρατιωτικό δεν άργησε να έλθει. Στα τέλη Ιανουαρίου 1927, δημοσιεύθηκαν στον Τύπο απόρρητα στρατιωτικά έγγραφα, τα οποία πληροφορούσαν ότι οι Λαϊκοί της Κυβέρνησης μαζί με μοναρχικούς αξιωματικούς οργάνωναν κίνημα για ανατροπή της Δημοκρατίας. Τα έγγραφα υπογράφονταν από τον συνταγματάρχη Αναγνωστόπουλο. Ο Τσαλδάρης τα διέψευσε και ζήτησε την τιμωρία των υπευθύνων¹⁷². Ομοίως έπραξαν και οι άλλοι πολιτικοί αρχηγοί υποβαθμίζοντας τη σημασία του γεγονότος¹⁷³.

Ο αδιάλλακτος Τύπος της περιόδου με αφορμή τα εμπιστευτικά έγγραφα άρχισε πόλεμο εναντίον της Κυβέρνησης. Πρώτη από όλες τις εφημερίδες, η «Αθηναϊκή» καλούσε τον Τσαλδάρη και τους αντιβενιζελικούς υπουργούς να αποχωρήσουν από την κυβέρνηση, η οποία, κατά τη γνώμη της εφημερίδας, εξουσιαζόταν από τους στρατοκράτες¹⁷⁴. Ακόμη, επιτίθετο ανοιχτά στον υπουργό Στρατιωτικών κατηγορώντας τον ότι όλα όσα είχε δηλώσει ήταν «μωρά ψεύδη», αλλά και στην Οικουμενική γιατί με τις «άνανδρες υποχωρήσεις της έναντι της στρατοκρατίας» καταρράκωνε το κοινοβουλευτικό πολίτευμα και εξευτέλιζε τον πολιτικό κόσμο¹⁷⁵.

Ο «Ριζοσπάστης» βρήκε την ευκαιρία να στηλιτεύσει για ακόμη μία φορά την Κυβέρνηση «των εκμεταλλευτών», όπως την χαρακτήριζε. Δήλωνε ότι: «η Οικουμενική κυβέρνηση περιβάλλεται μ' ένα υποκριτικό μανδύα. Αλλά κατά διαλείμματα μερικά απρόβλεπτα γεγονότα, σαν ορμητικός άνεμος, αναρπάζουν τον υποκριτικό μανδύα της συμμαχίας των δημοκρατικομοναρχικών κομμάτων και την αφήνουν γυμνή, τέτοια όπως στην πραγματικότητα είναι. Ένα παρόμοιο γεγονός είναι και η δημοσίευση των δύο εγγράφων του Α' Σώματος Στρατού.» Για τους κομμουνιστές «όσο και αν διαψευσθούν οι πληροφορίες αυτές, όσο αβάσιμες και αν θεωρηθούν, δεν παύουν νάχουν για τις εργαζόμενες μάζες της Ελλάδος μια συμπτωματική σημασία.»¹⁷⁶.

Η «Βραδυνή» κρατώντας περισσότερο μετριοπαθή στάση καλούσε τον Τσαλδάρη να αναλογιστεί όχι μόνο το κομματικό συμφέρον, αλλά και το συμφέρον της χώρας, γιατί μπορεί η

¹⁷² Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σ. 369.

¹⁷³ Εμπρός, φ. 10.847 (17.1.1927), σ. 4.

¹⁷⁴ Αθηναϊκή, φ. 144 (17.1.1927), σ. 1.

¹⁷⁵ Ο.π., φ. 145 (18.1.1927), σ. 1.

¹⁷⁶ Ριζοσπάστης, φ. 147 (18.1.1927), σ. 1.

εφημερίδα να μην ήταν υπέρ της Οικουμενικής, αυτό, όμως δε σήμαινε πως δεν αναγνώριζε ότι η διάλυσή της τη δεδομένη χρονική στιγμή θα είχε σοβαρότατες επιπτώσεις¹⁷⁷.

Παρόμοια στάση κράτησε και η «Πρωϊά» ζητώντας από τους αντιβενιζελικούς να μην ωθήσουν τα πράγματα στα άκρα και από τους βενιζελικούς αρχηγούς να δείξουν ειλικρινή θέληση να σταματήσουν τη στρατοκρατία. Επέρριπτε, ωστόσο, ευθύνες στον υπουργό Στρατιωτικών γιατί έπρεπε να είχε διαλύσει το γραφείο πληροφοριών από την πρώτη ημέρα ανάληψης των καθηκόντων του¹⁷⁸.

Το ειδησεογραφικό φύλλο «Εμπρός», αρχικά, δεν θεωρούσε σοβαρά τα εμπιστευτικά έγγραφα που ήλθαν στο φως¹⁷⁹, ενώ, εν συνεχεία, ζητούσε τη τιμωρία των ενόχων που προσπάθησαν με «τα δύο ηλίθια εντελώς όσον και κακόβουλα κατασκευάσματα»¹⁸⁰ να διαλύσουν την Οικουμενική, την οποία τόσο ανάγκη είχε τη δεδομένη στιγμή ο τόπος.

Η «Εστία» χαρακτήριζε το ζήτημα των δελτίων «αηδές» και επισήμαινε πως μια διάλυση της Οικουμενικής θα αποτελούσε καταστροφή για την Ελλάδα. Επιπλέον, αναφερόμενη σε άλλες εφημερίδες, τις κατηγορούσε για μεγαλοποίηση των γεγονότων πράγμα που δεν συνέβαλε στην επίλυση του ζητήματος, ενώ διατύπωνε ερώτημα στο Λαϊκό Κόμμα αν επιθυμούσε ειλικρινά να συνεχίσει να αποτελεί μέλος της κυβέρνησης εργαζόμενο «διά την αποκατάστασιν της ομαλότητος»¹⁸¹.

Η κυβερνητική κρίση, τελικά, αποσοβήθηκε όταν ο Αναγνωστόπουλος και ο Θεοδοσόπουλος τιμωρήθηκαν με τρίμηνη πρόσκαιρη παύση, ο διοικητής του Α' Σώματος Στρατού αντιστράτηγος Κ. Μανέττας τέθηκε στη διάθεση του υπουργείου Στρατιωτικών για ένα μήνα και, παράλληλα, ο Υπουργός διέταξε την άμεση διάλυση των υπηρεσιών πληροφοριών¹⁸².

¹⁷⁷ Η Βραδυνή, φ. 1.189 (28.1.1927), σ. 1. «ν' απευθύνωμεν ειλικρινή σύστασιν προς τον ηγέτη του λαϊκού κόμματος όπως μη δημιουργήσει αδιέξοδον δια της επιμονής του. Όχι τόσον διότι η ύπαρξις της Οικουμενικής είνε απαραίτητος δια τον τόπον, όσον διότι μία οιαδήποτε κυβερνητική ανωμαλία θα είχε καταστρεπτικάς δια το κράτος και την κοινωνίαν συνεπείας.»

¹⁷⁸ Η Πρωϊά, φ. 408 (18.1.1927), σ. 1.

¹⁷⁹ Εμπρός, φ. 10.847 (17.1.1927), σ. 1. «Αλλ' όλα ταύτα ημείς τουλάχιστον δεν τα θεωρούμεν σοβαρά και εκείνο εις το οποίον αποβλέπομεν είναι να τελειώση το ταχύτερον τας εργασίας του το εννεαμελές στρατιωτικόν συμβούλιον, διότι πράγματι κατά την φράσιν ενός των μελών του και η ταχύτης είναι και αυτή δικαιοσύνη εις μερικάς περιστάσεις.»

¹⁸⁰ Ο.π., φ. 10.848 (18.1.1927), σ. 1.

¹⁸¹ Εστία, φ. 11.678 (28.1.1927), σ. 1.

¹⁸² Γ. Βούρος, Παναγής Τσαλδάρης... ό.π., σ. 107.

Η «Αθηναϊκή» δεν ικανοποιήθηκε από τη λύση αυτή. Σε πρωτοσέλιδο της, στις 29 Ιανουαρίου, έκανε λόγο για «την διακωμώδησιν του κοινοβουλευτισμού», ενώ κατηγορούσε το Λαϊκό ότι δεν προσπάθησε τα μέγιστα, άλλα οι αξιώσεις του ήταν «ασυγχωρήτως μετριοπαθείς»¹⁸³. Ακόμη, η εφημερίδα έγραφε για «νίκη της στρατοκρατίας», καθώς η Οικουμενική Κυβέρνηση και η Βουλή αγνόησαν τον ελληνικό λαό και δεν θέλησαν να αντιμετωπίσουν οριστικά τους στρατιωτικούς παράγοντες¹⁸⁴.

Η «Βραδυνή» σημείωνε επί της λύσεως ότι: «η εξευρεθείσα λύσις ικανοποιεί πάντως αμφοτέρας τας παρατάξεις». Σύμφωνα με την εφημερίδα, επρόκειτο για μια «προσπάθεια προς βαθμιαίαν επαναφοράν του στρατεύματος εις την κανονικὴν τροχίαν»¹⁸⁵.

Η «Πρωΐα» ήταν εξίσου ικανοποιημένη με την αποσόβηση της κυβερνητικής κρίσης και αναγνώριζε ότι η Οικουμενική υπήρξε «η ανάγκη της παρούσης ώρας» συμβουλεύοντας την, ωστόσο, να εργαστεί με μεγαλύτερη βιασύνη «εις την επιτέλεσιν του άθλου, τον οποίον ανέλαβε» και τους επικριτές της να επιδείξουν περισσότερη κατανόηση και υπομονή¹⁸⁶.

Το «Εμπρός» υποστήριζε ότι: «η Ελλάς εισέρχεται όντως εις την ομαλότητα. Και εφ' όσον η Οικουμενική κατόρθωσε να εξέλθῃ νικήτρια εκ της πρώτης αυτής συγκρούσεώς της προς το μέχρι τούδε δεσπόζον πνεύμα της αναρχίας, θα έπρεπε να είνε τις παθολογικώς απαισιόδοξος δια να μην αναγνωρίσῃ ότι βαίνομεν γοργώ τω βήματι προς την δημιουργίαν ενός καλλιτέρου μέλλοντος.». Για την εφημερίδα όλοι έπραξαν το καθήκον τους και ήταν «άξια παντός επαίνου η στάσις ην ετήρησεν ο στρατιωτικός κόσμος και ιδίως ο διοικητής του Α' Σώματος Στρατού κ. Κ. Μανέττας ο και προ του επελθόντος συμβιβασμού σπεύσας να θέσει τον εαυτόν του εις την διάθεσιν της Κυβερνήσεως». Δεν παρέβλεπε, παρόλα αυτά, το γεγονός ότι η λύση έπρεπε να είχε βρεθεί αμεσότερα χωρίς τόσες καθυστερήσεις που μεγιστοποίησαν την κρίση¹⁸⁷.

Η φιλοκυβερνητική «Εστία» δεν στάθηκε ιδιαίτερα στο στρατιωτικό ζήτημα, που θεωρούσε ότι είχε πλέον πάρει το δρόμο του για την οριστική λύση, αλλά στο έργο που καλούταν η

¹⁸³ Αθηναϊκή, φ. 156 (29.1.1927), σ. 1.

¹⁸⁴ Ο.π., φ. 157 (30.1.1927), σ. 1.

¹⁸⁵ Η Βραδυνή, φ. 1.191 (30.1.1927), σ. 1.

¹⁸⁶ Η Πρωΐα, φ. 420 (30.1.1927), σ. 1.

¹⁸⁷ Εμπρός, φ. 10.860 (30.1.1927), σ. 1.

Κυβέρνηση να πράξει από εδώ και πέρα ώστε «να δικαιώσει τας ελπίδας που εστήριζεν ο λαός επ' αυτήν»¹⁸⁸.

Τέλος, η άποψη του «Ριζοσπάστη» ήταν ότι η Οικουμενική δεν διασπάστηκε, όχι για λόγους «φιλοπατρίας», αλλά γιατί ο «ξένος μπεριαλισμός» και ιδιαίτερα «οι αγγλικοί χρηματιστικοί όμιλοι» εμπόδισαν την διάλυση για δικό τους προσωπικό όφελος, αντίθετο προς το καλό του εργαζόμενου λαού¹⁸⁹.

Στις 18 Μαρτίου 1927 το Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο υπέβαλε στην Κυβέρνηση τους πίνακες. Ο Α' πίνακας περιείχε 325 αξιωματικούς, από τους οποίους οι 220 ήταν μάχιμοι. Ο Β' πίνακας ανέγραφε τα ονόματα της πλειοψηφίας των αξιωματικών, ενώ στον Γ' συγκαταλέγονταν όλοι όσοι συμμετείχαν ενεργά στην Αντεπανάσταση ή ήταν δηλωμένοι οπαδοί του βασιλιά Κωνσταντίνου μεταξύ 1916 και 1922. Μόλις μαθεύτηκε το περιεχόμενο των πινάκων ξέσπασε νέα κρίση μεταξύ των δύο παρατάξεων. Οι μεν αντιβενιζελικοί θεωρούσαν τους πίνακες ανεπαρκείς, οι δε βενιζελικοί πίστευαν ότι ο πίνακας Α' περιελάμβανε υπερβολικά πολλά ονόματα. Η διαφωνία κράτησε περίπου δύο μήνες, με την κυβέρνηση να φθάνει συχνά στα πρόθυρα διάλυσης και τα σενάρια για πιθανά πραξικοπήματα να αναπαράγονται καθημερινά. Σε όλο αυτό το διάστημα ο Τύπος των δύο αντίπαλων πλευρών μόνο ως προς ένα σημείο βρέθηκε να συμφωνεί και αυτό ήταν η επίσπευση της επίλυσης του στρατιωτικού ζητήματος¹⁹⁰.

Τελικά, στα μέσα Μαΐου οι πολιτικοί αρχηγοί συμφώνησαν το Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο να εξετάσει εκ νέου ορισμένες περιπτώσεις και να συμπληρώσει τους πίνακες, τους οποίους το Λαϊκό Κόμμα δεσμευόταν να αποδεχτεί ως οριστικούς¹⁹¹. Η συμφωνία αυτή δυσαρέστησε τους βενιζελικούς αξιωματικούς, οι οποίοι προκειμένου να την αποτρέψουν και να διατηρήσουν την κυριαρχία τους στράτευμα άρχισαν να προετοιμάζουν κίνημα εναντίον της Οικουμενικής. Ο Αλ. Οθωναίος και ο Γ. Κονδύλης ήταν οι δύο άνδρες που διεκδικούσαν την ηγεσία της ανατρεπτικής αυτής ενέργειας προσπαθώντας, μάλιστα, να προσεταιριστούν και τον

¹⁸⁸ Εστία, φ. 11.681 (31.1.1927), σ. 1. «Με άλλους λόγους, επεράσαμεν ήδη από την προκαταρκτικήν περίοδον της δράσεως της Κυβερνήσεως, και η υπερνικηθείσα προχθεσινή κρίσις θα ηδύνατο να αποτελέση την απαρχήν της νέας περιόδου, της περιόδου της πραγματικής και θετικής εργασίας. Πρώτιστον στοιχείον της εργασίας αυτής είναι η πραγματοποίησις των οικονομικών, αι οποία είνε απαραίτητοι δια την επίτευξιν της οικονομικής μας σταθεροποιήσεως...»

¹⁸⁹ Ριζοσπάστης, φ. 159 (30.1.1927), σ. 1.

¹⁹⁰ Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 309.

¹⁹¹ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σ. 373.

Ελευθέριο Βενιζέλο¹⁹², ο οποίος εντωμεταξύ είχε επιστρέψει στην Ελλάδα τον Απρίλιο ως απλός, όπως δήλωνε, τουλάχιστον, ιδιώτης¹⁹³.

Οι βενιζελικοί αξιωματικοί στράφηκαν και προς τον Ν. Πλαστήρα, ο οποίος, όμως, διαφωνούσε μαζί τους, πιστεύοντας ότι η επαναφορά των απότακτων δεν θα επηρέαζε ούτε τη δύναμή τους ούτε τη Δημοκρατία και ότι η διάλυση της Οικουμενικής θα είχε αρνητικές επιπτώσεις για τη χώρα¹⁹⁴. Ο Πλαστήρας αναλαμβάνοντας δράση, επικοινωνήσε με τους φίλους του αξιωματικούς και τον Βενιζέλο, πείθοντάς τους για την ορθότητα των λεγομένων του και αποτρέποντάς τους να λάβουν μέρος σε οποιοδήποτε κίνημα.

Έτσι, στις 2 Ιουνίου 1927 δημοσιεύτηκαν σε έκτακτο φύλλο της Εφημερίδας της Κυβέρνησης οι οριστικοί και αμετάκλητοι πίνακες επαναφοράς των απότακτων αξιωματικών. Παρά τις αντιπαραθέσεις και τις δυσκολίες που προκάλεσαν καθυστερήσεις στην επίλυση του ζητήματος, η Οικουμενική Κυβέρνηση του Αλέξ. Ζαΐμη κατόρθωσε να εκπληρώσει έναν από τους προγραμματικούς σκοπούς της¹⁹⁵.

Ο διευθυντής της «Βραδυνής», Ε. Ν. Τζελέπης, σε πρωτοσέλιδο άρθρο του, με ύφος ιδιαίτερα ειρωνικό προς την Κυβέρνηση και τον ίδιο τον πρωθυπουργό, απέρριπτε την επιτευχθείσα λύση του στρατιωτικού ζητήματος, γράφοντας ότι ήταν «ένας οικτρός εμπαιγμός της νοημοσύνης του Ελληνικού κοινού», που σε καμία περίπτωση δεν τερμάτιζε την πιθανότητα ανάμειξης των στρατιωτικών στην πολιτική¹⁹⁶.

Η αντικυβερνητική «Αθηναϊκή», παρόλο που αρχικά είχε εκφραστεί αρνητικά για τη δοθείσα λύση του Μαρτίου¹⁹⁷, στη συνέχεια φαινόταν ικανοποιημένη από τους τελικούς πίνακες, καλώντας τους αντιβενιζελικούς αξιωματικούς να επιδείξουν τη δύναμή τους σε περίπτωση που οι βενιζελικοί στρατοκράτες προσπαθήσουν να εμποδίσουν την επαναφορά τους. Μάλιστα, δεν δίστασε να δυναμιτίσει το κλίμα λέγοντάς τους ότι: «έχετε καθήκον να βγείτε εις τους δρόμους με

¹⁹² Σ. Ριζάς, «Η επιστροφή στην Κρήτη» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...* ό.π., σσ. 284 – 285.

¹⁹³ Ο.π.

¹⁹⁴ Σ. Αναστασάκος, *Ο Πλαστήρας και...* ό.π., σ. 495.

¹⁹⁵ Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού...* ό.π., σσ. 188 – 189.

¹⁹⁶ Η Βραδυνή, φ. 2.021 (14.5.1927), σ. 1. «*Ας προσπαθήσωμεν να σχηματίσωμεν μίαν σαφή έννοιαν της πραγματικότητος από τας σκοπίμους ασυναρτησίας των σχετικών κυβερνητικών ανακοινώσεων. Ο κ. Ζαΐμης, όστις οσάκις αποφασίζει να ομιλήση μας κάμνει να προτιμώνη την σιωπήν του, εις τας δηλώσεις που έκαμε χθες προς τον Τύπον εξήρε την σημασίαν της επελθούσης “συμφωνίας” ... Τα πάντα επαφίενται εις την κρίσιν των κ. κ. στρατηγών του Συμβουλίου... Εν τω μεταξύ οι “παράγοντες” κινούνται...*»

¹⁹⁷ Αθηναϊκή, φ. 204 (19.3.1927), σ. 1.

τα πιστόλια και να κτυπηθήτε μ' αυτούς που σας αμφισβητούν το δικαίωμα να αποκτήσετε τα γαλόνια σας»¹⁹⁸.

Η «Πρωΐα», που επίσης είχε ασκήσει έντονη κριτική στην Οικουμενική τον Μάρτιο¹⁹⁹, αναγνώριζε, εν τέλει, τις επιτυχίες της Κυβέρνησης και δήλωνε ότι, παρά τις όποιες μικρές αστοχίες στο θέμα των αποτάκτων: *«έθεσε δηλαδή δια της δημοσιοποιήσεως του πίνακος της επαναφοράς αποτάκτων τας βάσεις της στρατιωτικής ημών ανασυγκροτήσεως, της αποκαταστάσεως τρωθέντων δικαίων, της ειρήνης εν τη στρατιωτική οικογενεία... Ο στρατός έπαυσε, οπωσδήποτε να είναι μονόπλευρος, ο στρατός αρχίζει να είναι εθνικός, τα στηρίγματα της τάξεως ηυξήθησαν και τα κινήματα από της στιγμής ταύτης θ' ανήκουν εις την ιστορίαν»*²⁰⁰.

Το «Εμπρός», ακόμη ένα ειδησεογραφικό φύλλο που τον Μάρτιο είχε χαρακτηρίσει τις αποφάσεις του Στρατιωτικού Συμβουλίου *«ανήθικες»* και *«άδικες»*²⁰¹, στο τέλος Μαΐου αποδέχθηκε τη λύση του αποτακτικού και απευθυνόμενη στον Τσαλδάρη του ζητούσε να πείσει τους αδιάλλακτους του Λαϊκού να μην αποχωρήσουν από την Κυβέρνηση από τη στιγμή που *«εφθάσαμεν εις την παραμονήν της λύσεως του στρατιωτικού ζητήματος, την υποβολήν του προϋπολογισμού και την ψήφισιν του Συντάγματος. Και μία αποχώρησις του λαϊκού κόμματος εκ της Κυβερνήσεως όχι μόνον θα ανέβαλεν επ' αόριστον εάν δεν εματαίου οριστικώς την λύσιν των ζητημάτων αυτών, αλλά θα έρριπτε και την χώραν εις εις αναστάτωσιν...»*²⁰².

Η, σχεδόν πάντοτε τότε, υποστηρικτική προς τους φιλελεύθερους «Εστία» αισθανόταν ότι μετά τη λύση του στρατιωτικού επικρατούσε *«γενικόν αίσθημα ανακουφίσεως»*, το οποίο *«δεν ήτο δυνατόν παρά να επηρεάση και εκείνους, οι οποίοι οξύτατα έως τώρα καταπολεμούν την επάνοδον των αποτάκτων»*, θέτοντας ως παράδειγμα τους υποστηρικτές του Κονδύλη. Επί της ουσίας, για την «Εστία» η λύση αυτή αποτελούσε εγγύηση του οριστικού τερματισμού του *«στρατιωτικού διχασμού. Και δεν είνε μικρά ανακούφισις η διαγραφή από το θλιβερόν λεξιλόγιον της τελευταίας δεκαετίας της λέξεως “απότακτος”.»*²⁰³.

Ο «Ριζοσπάστης» αποδοκίμασε έντονα την επαναφορά των αποτάκτων και την αύξηση της σύνταξης των υπολοίπων καθώς θα επιβαρυνόταν ο κρατικός προϋπολογισμός και θα

¹⁹⁸ Ο.π., φ. 275 (1.6.1927), σ. 1.

¹⁹⁹ Η Πρωΐα, φ. 471 (21.3.1927), σ. 1.

²⁰⁰ Ο.π., φ. 543 (3.6.1927), σ. 1.

²⁰¹ Εμπρός, φ. 10.909 (21.3.1927), σ. 1.

²⁰² Ο.π., φ. 10.977 (30.5.1927), σ. 1.

²⁰³ Εστία, φ. 11.791 (3.6.1927), σ. 1.

αυξάνονταν οι δαπάνες των πολεμικών υπουργείων. Για τους κομμουνιστές, η δοθείσα λύση βρισκόταν στην αντίθετη κατεύθυνση από την επιθυμία του λαού, καθώς «*η εργατική τάξη λέγει: κατάργηση των εξοπλισμών, χτύπημα της στρατοκρατίας που είναι όργανο καταπίεσεως των λαϊκών στρωμάτων στα χέρια της κυρίαρχης τάξης. Κανένας απότακτος – τα βάρη αυτά του μοναρχισμού – στο στράτευμα*»²⁰⁴.

2. Το Σύνταγμα του 1927

Όλο αυτό το διάστημα, παράλληλα με την επίλυση του αποτακτικού ζητήματος, η Βουλή επεξεργαζόταν και τον Καταστατικό Χάρτη του ελληνικού Κράτους. Η Βουλή, άλλωστε, που είχε προκύψει από τις εκλογές της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926, αποτελούσε Συντακτική Συνέλευση με δικαιοδοσία τροποποίησης ή κύρωσης του Συντάγματος της επιτροπής Παπαναστασίου. Το έργο της είχε ξεκινήσει ήδη από τις 9 Δεκεμβρίου, όταν με ψήφισμα της προχώρησε στο διορισμό νέας τριακονταμελούς επιτροπής για την επεξεργασία του νέου Συντάγματος, αφού πρώτα είχε αποκλείσει κάθε συζήτηση επί της μορφής του πολιτεύματος²⁰⁵. Η επιτροπή αυτή, στην οποία συμμετείχαν όλα τα κόμματα αναλογικά με τη δύναμή τους, απαρτιζόταν από 10 βουλευτές των Φιλελευθέρων, 7 των Ελευθεροφρόνων, 8 των Λαϊκών, 2 της Δημοκρατικής Ένωσης, 1 του Μιχαλακόπουλου, 1 του Ενιαίου Μετώπου και 1 βουλευτή από τους ανεξάρτητους²⁰⁶ και εξέλεξε για πρόεδρο της τον Π. Μερλόπουλο²⁰⁷.

Η επιτροπή ξεκίνησε τις εργασίες της στις 14 Δεκεμβρίου 1926 και ολοκλήρωσε το έργο της στις 13 Απριλίου 1927, ενώ καθ' όλη τη διάρκεια αυτών των τεσσάρων μηνών υπέβαλε στη Βουλή τμηματικά τις εκθέσεις της²⁰⁸. Εν τούτοις, η μη εύρυθμη λειτουργία της σε συνδυασμό με την αργοπορία των συζητήσεων επί των άρθρων στην ολομέλεια της Βουλής ανάγκασε τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας να επέμβει στο αναθεωρητικό έργο και να αποστείλει επιστολές προς

²⁰⁴ Ριζοσπάστης, φ. 219 (2.4.1927), σ. 1.

²⁰⁵ Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί...* ό.π., σσ. 263 – 264.

²⁰⁶ Η Βραδυνή, φ. 1.146 (10.12.1926), σ. 6.

²⁰⁷ Αθηναϊκή, φ. 112 (14.12.1926), σ. 8.

²⁰⁸ Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίαση ΙΘ', 26.1.1927, Α' Συνόδου, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 105 – 110.

τον Πρωθυπουργό για επιτάχυνση των διαδικασιών, στις οποίες άφηνε ανοιχτό ακόμα και ενδεχόμενο παραίτησής του²⁰⁹.

Ο Π. Κουντουριώτης είχε αποστείλει την πρώτη του επιστολή στον Αλέξ. Ζαΐμη ήδη από τις 25 Ιανουαρίου 1927 ζητώντας να ολοκληρωθεί το αναθεωρητικό έργο εντός 20 το πολύ ημερών και τη δεύτερη την 1^η Απριλίου απειλώντας εκ νέου με παραίτηση και δίνοντας περιθώριο ως το επερχόμενο Πάσχα. Η τελευταία και πιο σημαντική επιστολή, με την οποία ο ναύαρχος Κουντουριώτης γνωστοποιούσε την παραίτησή του από το αξίωμα του Προέδρου εξαιτίας της βραδύτητας στην ολοκλήρωση του έργου της ψήφισης του Συντάγματος, υποβλήθηκε στις 18 Απριλίου²¹⁰.

Η «Εστία» έκρινε πως *«η υποβληθείσα παραίτησις του Προέδρου της Δημοκρατίας εδημιούργησε μίαν κρίσιν, η οποία εκρηγνυόμενη εις άλλην στιγμήν, θα ηδύνατο να αποβή χρήσιμος και αποτελεσματική»* γιατί θα μπορούσε να επηρεάσει την Κυβέρνηση, ωστόσο η στιγμή η οποία επιλέχθηκε *«παρέχει εις τους караδοκούντας εχθρούς της ομαλότητος της χώρας πρόχειρον ευκαιρίαν να δημοκοπήσουν, συνδυάζοντες την στάσιν του Ναυάρχου Κουντουριώτη με το γεγονός της εκ Πειραιώς διόδου του Ελευθερίου Βενιζέλου»*, κάτι που η εφημερίδα απέρριπτε ως *«αστεία υπόνοια»*²¹¹. Παρ' όλα αυτά, πράγματι, υπήρχαν πολιτικοί κύκλοι που συσχέτιζαν την παραίτηση με την άφιξη του Βενιζέλου θεωρώντας ότι δημιουργώντας ζήτημα Προέδρου της Δημοκρατίας διευκόλυνε τον πρώην αρχηγό των Φιλελευθέρων να ανέλθει στο αξίωμα²¹².

Το αντιβενιζελικό «Εμπρός» έκανε έκκληση στον Κουντουριώτη να ανακαλέσει την απόφασή του, επειδή παραιτούμενος διευκόλυνε *«εις το εγχείρημά των εκείνους ολίγες κινούνται κατά της Οικουμενικής και του έργου της εξ εγκληματικής όσον και ιδιοτελούς εμπνεόμενοι φιλοδοξίας»*. Η εφημερίδα εξέφραζε τον φόβο της ότι εξαιτίας του *«μεγάλου και αφελούς πατριωτισμού του»*, *«ο ένδοξος Ναύαρχος»* γινόταν *«θύμα επιτηδείων εισηγήσεων»* και αντί να βοηθά να επιστρέψει η χώρα στην ομαλότητα, προκαλούσε με τη στάση του το αντίθετο²¹³.

Η «Πρωϊα» δεν επιθυμούσε να δώσει βάση στις υπόνοιες των πολιτικών κύκλων, που ήθελαν ως αιτία της παραίτησης τη διαφωνία του Προέδρου για τον τρόπο που επιλύθηκε το

²⁰⁹ Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 306.

²¹⁰ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ...* ό.π., σσ. 370 – 371.

²¹¹ Εστία, φ. 11.758 (19.4.1927), σ. 1.

²¹² Εμπρός, φ. 10.938 (19.4.1927), σ. 4.

²¹³ Ο.π., φ. 10.939 (20.4.1927), σ. 1.

αποτακτικό ζήτημα και τον επηρεασμό του από στρατιωτικούς παράγοντες, αλλά αποδεχόταν ως βασικό λόγο τη μεγάλη καθυστέρηση, που επεδείκνυε το Κοινοβούλιο, στη ψήφιση του Συντάγματος, ενώ διατηρούσε ψύχραιμη στάση ελπίζοντας ότι: *«τα πράγματα θα εξελιχθούν ομαλώς. Υπαρχούσης της Βουλής και της Βουλής ταύτης ασκούσης και δικαιώματα της Γερουσίας, η εκλογή του διαδόχου εις την προεδρείαν είναι υπόθεσις δυναμένη να ρυθμισθή εντός των πρώτων ημερών του Μαΐου»*²¹⁴.

Η «Βραδυνή» και η «Αθηναϊκή» κρατούσαν στάση επιθετική εναντίον της Κυβέρνησης. Ο διευθυντής της πρώτης, Ε. Ν. Τζελέπης, σε πρωτοσέλιδο άρθρο του ειρωνευόταν και έψεγε την Οικουμενική ότι οποιαδήποτε άλλη κυβέρνηση θα είχε αποσυρθεί, ύστερα από το δημιουργηθέν προεδρικό ζήτημα, όμως αυτή έδειχνε *«με υπερηφάνειαν τας παρειάς της, καυχώμενη δια την παχυδερμίαν της. – Ο μπάτσος ήταν γερός, αλλά εγώ δεν τον ησθάνθην!»*²¹⁵. Η «Αθηναϊκή» βρήκε αφορμή για άλλη μια φορά²¹⁶ να προτείνει διάλυση της Βουλής και διενέργεια νέων εκλογών θεωρώντας πως η κρίση που ξέσπασε με την παραίτηση Κουντουριώτη μπορούσε να αντιμετωπιστεί μόνο κατά αυτό τον τρόπο²¹⁷. Επιπλέον, η εφημερίδα σχολίαζε αρνητικά το δημοκρατικό πολίτευμα γιατί η παραίτηση του εκάστοτε Προέδρου της Δημοκρατίας ήταν δυνατό να προκαλέσει κρίση στις κυβερνήσεις²¹⁸.

Ο «Ριζοσπάστης», πάλι, όσον αφορά το προεδρικό ζήτημα, υποστήριζε ότι: *«φανερώνει το αδιέξοδο, στο οποίο έχει φτάσει η σημερινή κατάσταση και τον άμεσο κίνδυνο στρατιωτικών κινημάτων»*. Η άποψη του Κ.Κ.Ε. ήταν ότι: *«η παραίτησις του προέδρου της Δημοκρατίας δεν οφείλεται τόσο στην αργοπορία της Βουλής για το Σύνταγμα, όσο στην εν γένει οικονομική και δημοσιονομική κρίση που αντανακλά στην πολιτική ζωή, με οξύτατες αντιθέσεις μεταξύ της Οικουμενικής και των εργαζόμενων μαζών, αντιθέσεις που δημιουργούν την αντικειμενική βάση ενός νέου στρατιωτικοφασιστικού κινήματος»*²¹⁹.

²¹⁴ Η Πρωΐα, φ. 501 (20.4.1927), σ. 1.

²¹⁵ Η Βραδυνή, φ. 1.999 (20.4.1927), σ. 1.

²¹⁶ Αθηναϊκή, φ. 207 (22.3.1927), σ. 1. *«η ταχεία διάλυσις του σώματος τούτου είνε επιβεβλημένη προς προστασίαν αυτού του κινδυνεύοντος κοινοβουλευτισμού. Και αποτελεί έργον στοιχειώδους πλέον προνοίας και η διάλυσις και η άμεσος ενέργεια νέων εκλογών, δια των οποίων θα εξατμισθή η λαϊκή δυσφορία...»* και Αθηναϊκή, φ. 233 (17.4.1927), σ. 1.

²¹⁷ Ο.π., φ. 236 (20.4.1927), σ. 1.

²¹⁸ Ο.π., φ. 235 (19.4.1927), σ. 1. *«Η ανωμαλία δε αύτη, η οποία αναμφιβόλως θα είναι συχνοτάτη υπό το Δημοκρατικόν πολίτευμα, αποτελεί και το κυριώτερον ελάττωμα αυτού. Το ελάττωμα της ασταθείας και της ελλείψεως κύρους και της δημιουργίας διαρκών αναστατώσεων.»*

²¹⁹ Ριζοσπάστης, φ. 237 (20.4.1927), σ. 1.

Ο ναύαρχος Κουντουριώτης με την κίνησή του αυτή, ουσιαστικά, προσπαθούσε να ασκήσει πίεση στη Βουλή για την επίσπευση της διαδικασίας, πράγμα που εν τέλει πέτυχε, αφού στις 2 Μαΐου το Υπουργικό Συμβούλιο κατέθεσε στη Βουλή των Ελλήνων νομοσχέδιο «περί της ταχύτερας επιψηφίσεως του Συντάγματος»²²⁰, το οποίο προέβλεπε ως καταληκτική ημερομηνία ολοκλήρωσης της αναθεώρησης τις 31 Μαΐου και εκείνος, στη συνέχεια, δέχτηκε να παραμείνει στα καθήκοντά του²²¹.

Πράγματι, η Βουλή ψήφισε τελικά το νέο Σύνταγμα της Ελλάδας στο σύνολό του στις 2 Ιουνίου 1927. Το Σύνταγμα δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την επόμενη ημέρα και έφερε μόνον τις υπογραφές του Προέδρου της Δημοκρατίας, του Προέδρου της Βουλής και του Πρωθυπουργού, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν, που τα συντάγματα προσυπέγραφαν όλα τα μέλη της κυβερνήσεως²²². Αυτό συνέβη, όπως παραδέχτηκε σε δηλώσεις του στην εφημερίδα «Εμπρός», έπειτα από κάποιους μήνες, ο Π. Τσαλδάρης, για να μπορέσουν ο ίδιος και οι υπουργοί του να μείνουν πιστοί στις πεποιθήσεις του Λαϊκού Κόμματος διατηρώντας επιφυλάξεις σχετικά με το δημοκρατικό πολίτευμα²²³.

Το Σύνταγμα του 1927 περιελάμβανε 127 άρθρα και διατήρησε ορισμένες από τις διατάξεις του προηγούμενου του 1864/1911, αλλά και εκείνου της επιτροπής Παπαναστασίου. Είχε, ακόμη, αρκετές επιρροές από τα συντάγματα ευρωπαϊκών χωρών, κυρίως το γερμανικό και το γαλλικό. Τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του ήταν η καθιέρωση του θεσμού του αιρετού, όχι κληρονομικού, αρχηγού του κράτους, δηλαδή του Προέδρου της Δημοκρατίας, η καθιέρωση του κοινοβουλευτικού συστήματος και των δύο νομοθετικών σωμάτων, της Βουλής και της Γερουσίας και η προάσπιση ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως ήταν η προστασία της τέχνης²²⁴.

Εκτός από τον Κουντουριώτη και ο Τύπος της εποχής υπήρξε αυστηρός με την πρώτη Οικουμενική του Ζαΐμη όσον αφορά το θέμα του Συντάγματος, καθώς άλλοτε ζητούσε την επίσπευση της ψήφισης του και άλλοτε, ο αντιβενιζελικός, κυρίως, Τύπος ήταν αντίθετος στην ψήφιση του γιατί δεν αποδεχόταν τη δημοκρατία. Πάντως, η πλειονότητα επιθυμούσε την

²²⁰ Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίαση ΞΔ', 2.5.1927, Α' Συνόδου, Α' βουλευτικής περιόδου, σ. 467.

²²¹ Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 306.

²²² Ο.π.

²²³ Εμπρός, φ. 11.141 (11.11.1927), σ. 4.

²²⁴ Ν. Αλιβιζάτος, *Το σύνταγμα και οι εχθροί...* ό.π., σσ. 265 – 266. και Π. Β. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική...* ό.π., σ. 127.

ολοκλήρωση του έργου της Κυβέρνησης ώστε να τελειώσει η αστάθεια και η ανωμαλία που είχε δημιουργηθεί στο εσωτερικό της χώρας.

Η φιλοκυβερνητική «Εστία» δήλωνε ότι με το νέο Σύνταγμα η Ελλάδα «*ανέκτησε το καταστατικόν της θεμέλιον και επανήλθε, μετά μακρά έτη ανωμαλίας, εις την συνταγματικήν της τροχιάν*», ενώ έδινε ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός πως το Σύνταγμα ψηφίσθηκε από μια Βουλή «*εις την οποίαν εκπροσωπείται κάθε απόχρωσις πολιτική της δημοσίας Ελληνικής Γνώμης*». Επιτέλους, η χώρα, μετά από τόσες δοκιμασίες, συνειδητοποίησε «*την ανάγκην της παγιώσεως μιας απροσβλήτου πλέον καταστατικής νομιμότητος*»²²⁵.

Η «Πρωΐα» δεν υποστήριζε σε καμία περίπτωση ότι το νέο Σύνταγμα δεν είχε ορισμένες ατέλειες, αλλά σημείωνε ότι: «*αι ατέλειαι του συνταγματικού χάρτου είναι μηδέν προ του επιτευχθέντος αγαθού, δηλαδή της εξόδου από την σύγχυσιν, την οποίαν είχαν δημιουργήσει η Τετάρτη Συνέλευσις, ο κ. Παπαναστασίου, αι δικτατορίαί. Έχομεν ήδη εν σύνταγμα, μίαν πυξίδα, δεν πλέομεν εις το πέλαγος των αυθαιρεσιών*»²²⁶.

Η «Βραδυνή», από την πλευρά της, δεν φρονούσε ότι το νέο Σύνταγμα έθετε «*σταθερόν θεμέλιον δια την αποκατάστασιν της εσωτερικής ομαλότητος*», αλλά ότι αποτελούσε «*προσωρινή ανακωχή*» μεταξύ των δύο αντίπαλων παρατάξεων. Πάντως, σε κάθε περίπτωση, παραδεχόταν ότι η ύπαρξη ενός συντάγματος ήταν καλύτερη από την ανυπαρξία του²²⁷.

Την «Αθηναϊκή» δεν την απασχολούσε τόσο το Σύνταγμα, όσο το πολίτευμα, καθώς ήταν υπέρμαχος της βασιλείας και με αφορμή τις τελευταίες συνεδριάσεις της ολομέλειας, λίγο πριν τη ψήφιση του νέου καταστατικού χάρτη, εξέφραζε ξεκάθαρα την αντίθεσή της γράφοντας σε πρωτοσέλιδο άρθρο της ότι: «*οι επιβάλλοντες δια της βίας τη Δημοκρατίαν επειράθησαν χθες να την κατοχυρώσουν δια παντός δια διατάξεως συνταγματικής μωράς και αναχρονιστικής. Δια διατάξεως η οποία θα καθιέρωνεν εις το διηνεκές απρόσβλητον την δημοκρατικήν μορφήν του πολιτεύματος*». Κάτι τέτοιο θα ήταν, σύμφωνα με την εφημερίδα, πραξικόπημα εναντίον του ελληνικού λαού, αλλά, εν τέλει, οι δημοκρατικοί υποχώρησαν χάρη στις φωνές των βασιλοφρόνων παραδεχόμενοι ίσως τη μη εγκυρότητα του δημοψηφίσματος του 1924²²⁸.

²²⁵ Εστία, φ. 11.791 (3.6.1927), σ. 1.

²²⁶ Η Πρωΐα, φ. 543 (3.6.1927), σ. 1.

²²⁷ Η Βραδυνή, φ. 2.041 (3.6.1927), σ. 1.

²²⁸ Αθηναϊκή, φ. 271 (27.5.1927), σ. 1. «*Αλλ' αυτή ακριβώς η υποχώρησις της δημοκρατικής πλειοψηφίας, αποδεικνύει ότι μεταξύ και αυτών ακόμη των δημοκρατικών βουλευτών υπάρχει, παρά πάσαν επίφασιν, η αντίληψις της προσωρινότητος του πολιτειακού κατασκευάσματος της 13^{ης} Απριλίου του 1924.*»

Η εφημερίδα του Κομμουνιστικού Κόμματος ήταν της άποψης ότι το Σύνταγμα δεν υπερασπιζόταν τον εργαζόμενο λαό, αλλά μονάχα το συμφέρον του κεφαλαίου και έθετε ως παράδειγμα τα αιματηρά επεισόδια στη Μακεδονία για την αναστολή της απεργία των καπνεργατών. Συγκεκριμένα, ο «Ριζοσπάστης» κατακεραύνωνε την Κυβέρνηση αναφέροντας ότι: *«καταφέρνει αλλεπάλληλα χτυπήματα εναντίον του εργατικού κινήματος, και συγκεκριμένα εναντίον της Καπνεργατικής Ομοσπονδίας, αποδείχνοντας έτσι πως η αστική Δημοκρατία είναι Δημοκρατία των κεφαλαιούχων και όχι των εργατοχωρικών, πως το αστικό Δημοκρατικό πολίτευμα είναι πολίτευμα των ολίγων εκμεταλλευτών, πολίτευμα αντιδραστικό, δικτατορικό»*²²⁹.

Παρά τις όποιες διαφορετικές απόψεις, με τη δημοσίευση του νέου Συντάγματος της Ελλάδας, ακόμη ένας από τους προγραμματικούς σκοπούς της Οικουμενικής Κυβέρνησης είχε επιτευχθεί.

3. Η εξωτερική πολιτική

Ο σχηματισμός της Οικουμενικής Κυβέρνησης ήταν καθοριστικός για την ελληνική εξωτερική πολιτική καθώς έδειξε προς το εξωτερικό την επικράτηση ενός πνεύματος συνεργασίας και σταθερότητας καθιστώντας πλέον τη χώρα περισσότερο αξιόπιστη. Η ελληνική Κυβέρνηση ήταν έτοιμη να διορθώσει τα κακώς κείμενα της δικτατορίας του Πάγκαλου χωρίς όμως βεβιασμένες κινήσεις και συγκεκριμένες υποσχέσεις στις προγραμματικές της δηλώσεις, αλλά με ορισμένες προσεκτικές κινήσεις²³⁰.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος αναλαμβάνοντας το υπουργείο Εξωτερικών έθεσε ως βασικό στόχο την ακύρωση των ελληνοσερβικών συμφωνιών του Αυγούστου 1926 και την προσπάθεια νέας προσέγγισης για την αντικατάστασή τους. Για το λόγο αυτό, ζήτησε από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος ήταν εξαιρετικά αγαπητός και ενέπνεε εμπιστοσύνη στο εξωτερικό και ιδιαίτερα τη Σερβία, να γίνει ο μεσολαβητής μεταξύ των δύο χωρών²³¹. Ο Βενιζέλος, αν και αρχικά δέχθηκε, τον Μάρτιο του 1927 παραιτήθηκε θεωρώντας ότι ο ρόλος του είχε υποβαθμιστεί, μιας που η Κυβέρνηση ερχόταν σε απευθείας διαπραγμάτευση με την γιουγκοσλαβική πλευρά. Σχεδόν

²²⁹ Ριζοσπάστης, φ. 281 (4.6.1927), σ. 1.

²³⁰ Α. Κλάψης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η εξωτερική πολιτική 1926 – 1928*, εκδ. «Ι. Σιδέρης», Αθήνα 2009, σσ. 40 – 43.

²³¹ Σ. Ριζάς, «Η επιστροφή στην Κρήτη» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος... ό.π.*, σ. 281.

ταυτόχρονα, ο αντιβενιζελικός βουλευτής Χ. Βοζίκης κατηγόρησε τον Μιχαλακόπουλο στη Βουλή για κωλυσιεργία²³².

Πράγματι, μέχρι εκείνη τη στιγμή το ζήτημα των ελληνοσερβικών συμφωνιών παρέμενε στάσιμο. Στις αρχές Ιουνίου του 1927, όμως, έπειτα από την επίλυση των υπόλοιπων κρίσιμων ζητημάτων, ο Μιχαλακόπουλος ταξίδεψε μαζί με τον Καφαντάρη και τον Παπαναστασίου στη Γενεύη, όπου η Ελλάδα θα αιτούνταν συμπληρωματικό προσφυγικό δάνειο υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών. Με την ευκαιρία της συγκεκριμένης συνόδου της Κοινωνίας των Εθνών, ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών ήλθε σε διπλωματικές συζητήσεις με τον εκεί μόνιμο αντιπρόσωπο της Σερβίας, καθώς και με τους ομόλογούς του υπουργούς των Μεγάλων Δυνάμεων και των άλλων βαλκανικών κρατών²³³. Ο Μιχαλακόπουλος δήλωσε στον Τύπο την πλήρη ικανοποίησή του για τις μέχρι εκείνη τη στιγμή επαφές, την επιθυμία του για φιλικές σχέσεις μεταξύ των κρατών και την αισιοδοξία του ότι η Σερβία θα φαινόταν διαλλακτικότερη ως προς τις παγκαλικές συμφωνίες²³⁴.

Ύστερα, ο Μιχαλακόπουλος με τον Καφαντάρη συνέχισαν το ταξίδι τους επισκεπτόμενοι το Παρίσι, το Λονδίνο και τη Ρώμη με στόχο την ανάκτηση της εμπιστοσύνης των Ευρωπαίων, την έξοδο από τη διεθνή απομόνωση, την εξασφάλιση οικονομικής ενίσχυσης, αλλά και την υποστήριξη στο ελληνοσερβικό ζήτημα. Ιδιαίτερα, με την Ιταλία, οι απεσταλμένοι της Κυβέρνησης έπρεπε να αναθερμάνουν τις σχέσεις τους, οι οποίες μετά τον πόλεμο και λόγω της ιταλικής κατοχής των Δωδεκανήσων ήταν τεταμένες, ώστε να κερδίσει έναν ισχυρό σύμμαχο στη γειτονία των Βαλκανίων²³⁵.

Ο Αθηναϊκός Τύπος σχολίασε το ταξίδι και τις προσπάθειες της ελληνικής αποστολής με ποικίλους τρόπους. Σε γενικές γραμμές, ο αντικυβερνητικός Τύπος άσκησε, όπως συνήθιζε, οξεία

²³² Α. Κλάψης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος... ό.π.*, σ. 121.

²³³ Εστία, φ. 11.805 (17.6.1927), σ. 1. και Η Βραδυνή, φ. 2.051 (13.6.1927), σ. 6. «*Αύριον αναμένονται εδώ [Γενεύη] οι υπουργοί των Εξωτερικών και οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων και των γειτονικών προς την Ελλάδα χωρών. Θα δοθή ούτως η ευκαιρία εις τους υπουργούς μας και ειδικότερον εις τον αρμόδιον κ. Μιχαλακόπουλον να έλθουν... εις άμεσον επαφήν προς τους διευθύνοντας την εξωτερικήν πολιτικήν της Ευρώπης, να τους ανακοινώσουν ποια είναι αι βάσεις, επί των οποίων στηρίζεται η σημερινή της Ελλάδος προσπάθεια...*»

²³⁴ Η Πρωΐα, φ. 561 (21.6.1927), σ. 4. «*Ηλθομεν εις επαφήν με τους επισήμους αντιπροσώπους των Μ. Δυνάμεων και μικροτέρων κρατών και εξητάσαμεν προβλήματα γενικής πολιτικής, φυσικώ τω λόγω όμως εξητάσαμεν κυρίως κατά τας συνομιλίας μας το ζήτημα των ελληνοσερβικών συμφωνιών... Είμαι ευτυχής ανακοινών την βεβαιότητά μου, ότι η Κυβέρνησις του Βελιγραδίου αρχίζει να διαβλέπη σαφώς ποια είναι η στάσις μας και να εκδηλοί διαθέσεις να διαπραγματευθή επί τη βάσει ισοτιμίας των συμβαλλομένων μερών, άνευ μειώσεως των κυριαρχικών μας δικαιωμάτων.*»

²³⁵ Α. Κλάψης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος... ό.π.*, σσ. 141 – 142.

κριτική, ενώ ο φιλοκυβερνητικός μιλούσε για επιτυχία της ελληνικής διπλωματίας. Πιο συγκεκριμένα, η «Βραδυνή» χαρακτήριζε «παταγώδη αποτυχία» του Μιχαλακόπουλου την επικείμενη κατάθεση των ελληνοσερβικών στη Βουλή. Την εφημερίδα δεν την απασχολούσε το γεγονός της σίγουρης απόρριψής τους από το Κοινοβούλιο, αλλά το ότι δεν έπρεπε να είχαν οδηγηθεί ως εκεί τα πράγματα²³⁶. Επίσης, μεμφόταν τον υπουργό ότι επιστρέφει από το ταξίδι του στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες «αφού εγγελοιοποίησεν εαυτόν και την Ελλάδα, ελεεινός και αξιολάκρυντος, αφού και αυτοί ακόμη οι θεράποντές του δεν τολμούν να επιμείνουν επί του ηλιθίου ψεύδους με το οποίον απειράθησαν μίαν στιγμήν να θαμβώσουν την Κοινήν Γνώμη»²³⁷.

Η φιλομοναρχική «Αθηναϊκή» εξαπέλυε τα πυρά της στους δημοκρατικούς αρχηγούς, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους, κατηγορώντας τους ότι είχαν αμελήσει τα κυβερνητικά τους καθήκοντα βρίσκοντας «την ευκαιρίαν να παίζουν δαπάναις του κράτους τον ρόλον μωρών νεοπλούτων»²³⁸. Η εφημερίδα δεν έκανε κάποια συγκεκριμένη αναφορά στο θέμα της κατάθεσης των συμβάσεων στη Βουλή, αλλά σχολίαζε γενικότερα το αποτυχημένο ταξίδι και τον εξευτελισμό των υπουργών²³⁹, ενώ δεν έπαψε να ζητάει σε καθημερινή βάση την παραίτηση της Οικουμενικής ή ακόμη και την βίαιη ανατροπή της²⁴⁰.

Η «Πρωΐα», καθ' όλη τη διάρκεια των επισκέψεων των υπουργών στην Ευρώπη, παρέμενε ψύχραιμη και συγκρατημένα αισιόδοξη. Επίσης, δικαιολογούσε τον Μιχαλακόπουλο θεωρώντας ότι η αδιάλλακτη στάση των Σέρβων τον ανάγκασαν να στείλει την υπόθεση στο Κοινοβούλιο, το οποίο σίγουρα θα τις ακύρωνε, διότι: «η Ελλάς δεν θέλει, ουδέ δύναται να γίνη προτεκτοράτον της Γιουγκοσλαβίας». Σύμφωνα με την εφημερίδα: «η κατάθεσις των Παγκαλοσερβικών συνθηκών, δια ν' αποφανθή επ' αυτών η Βουλή, δεν πρέπει να θεωρηθή ως απόδειξις του ότι η Ελλάς παραμερίζει την Γιουγκοσλαβικήν φιλίαν», αντίθετα, η Ελλάδα επιζητεί την ειρήνη στη βαλκανική χερσόνησο²⁴¹.

²³⁶ Η Βραδυνή, φ. 2.092 (24.7.1927), σ. 1.

²³⁷ Ο.π., φ. 2.084 (16.7.1927), σ. 1.

²³⁸ Αθηναϊκή, φ. 312 (8.7.1927), σ. 1.

²³⁹ Ο.π., φ. 319 (15.7.1927), σ. 1. «Οι κ. κ. Καφαντάρης και Μιχαλακόπουλος επανέρχονται με πλήρη την αποτυχίαν επί των σκοπών ένεκα των οποίων παρέτειναν την διαμονήν των επί μήνα και πλέον εις το εξωτερικόν... οι την ελληνικήν αντιπροσωπείαν απαρτίσαντες κύριοι υπέστησαν πρωτοφανείς εξευτελισμούς εις τα διαπραγματεύσεις αυτών εν Λονδίνω και Παρισίοις...»

²⁴⁰ Ο.π., φ. 326 (22.7.1927), σ. 1.

²⁴¹ Η Πρωΐα, φ. 595 (25.7.1927), σ. 1.

Το ειδησεογραφικό φύλλο «Εμπρός» εξέφραζε την άποψη ότι η Ελλάδα είχε ανάγκη την «εξασφάλισιν μιας μονίμου και εδραίας ειρήνης εις τον Αίμον» και περισσότερο ανάγκη την ιταλική φιλία, η οποία για να επιτευχθεί έπρεπε η αντιπροσωπεία στη Ρώμη να θίξει το ζήτημα των Δωδεκανήσων²⁴². Επιπρόσθετα, θέλοντας να κρατήσει μια αντικειμενική στάση, δεν έκρινε το βαθμό επιτυχίας του ταξιδιού των υπουργών αφού δεν είχε γνώση των απόρρητων συζητήσεών τους. Έκρινε, όμως, ότι: «το ζήτημα του οριστικού διακανονισμού των Ελληνοσερβικών σχέσεων δεν ήτο δυνατόν βεβαίως να ρυθμισθή εν Παρισίοις αλλ' εν Αθήναις, αίτινες... και όπου εδρεύει η μόνη δικαιούχος να το λύση Οικουμενική Κυβέρνησις», ενώ αναγνώριζε ως αδιαμφισβήτητο κέρδος του τη συνειδητοποίηση από τους πολιτικούς αρχηγούς ότι μόνο συνεργαζόμενοι θα μπορούσαν να πετύχουν²⁴³.

Η φιλοκυβερνητική «Εστία», στον αντίποδα των αντικυβερνητικών εφημερίδων, διαπίστωνε ότι το ταξίδι των δημοκρατικών αρχηγών στέφθηκε υπό πλήρους επιτυχίας. Όσον αφορά τις διπλωματικές επαφές, η Ελλάδα κατάφερε να πείσει, τόσο τους Γάλλους, όσο και τους Άγγλους ότι οι μέρες της «ασυνάρτητης» εξωτερικής πολιτικής της δικτατορίας του Πάγκαλου είχαν παρέλθει, ενώ, παράλληλα, έκανε ένα πρώτο βήμα προς βελτίωση της σχέσης της με τους Ιταλούς²⁴⁴. Ακόμη, το ειδησεογραφικό φύλλο αναδείκνυε το θέμα των ελληνοσερβικών σε ξεχωριστό πρωτοσέλιδο άρθρο, θεωρώντας το «ως το πλέον απασχολούν την Κοινήν Γνώμην» και «το θέμα πολλών εκ των συνομιλιών, τας οποίας ο Έλλην υπουργός των Εξωτερικών έσχεν εις τας Ευρωπαϊκάς πρωτεύουσας». Σύμφωνα με τον ανώνυμο συντάκτη του άρθρου, ο Μιχαλακόπουλος, εξηγώντας στους ξένους διπλωμάτες τις δίκαιες θέσεις της Ελλάδας κατάφερε να κερδίσει τη συμπάθειά τους ως προς ένα ζήτημα, το οποίο ίσως προ μερικών μηνών, «λόγω διαφόρων παρεξηγήσεων, θα προσέκρουεν εις την δυσφορίαν ωρισμένων Μεγάλων Δυνάμεων. Και τούτο διότι αι Κυβερνήσεις της Ευρώπης γνωρίζουν ήδη και έχουν πεισθή, ότι η Ελλάς εις την πολιτικήν της αυτήν οδηγείται αποκλειστικώς και μόνον από την επιθυμίαν της εξασφάλισεως της ειρήνης εις την Βαλκανικήν, και, ότι εξυπηρετεί περισσότερο από κάθε άλλην την υπόθεσιν της ειρήνης.»²⁴⁵.

²⁴² Εμπρός, φ. 11.017 (9.7.1927), σ. 1.

²⁴³ Ο.π., φ. 11.023 (18.7.1927), σ. 1.

²⁴⁴ Εστία, φ. 11.833 (15.7.1927), σ. 1. «η γνώσις των επιτυχιών, αι οποίαι εσημειώθησαν κατά την διάρκειαν του ταξιδιού αυτού θα αποβή χρήσιμος... Όσον αφορά την διπλωματικήν θέσιν της Ελλάδος, αυτή προήχθη σημαντικώτατα από τας συνομιλίαις των δύο Υπουργών. Εις την Γαλλίαν, της οποίας, χάρις εις τον κ. Μπριάν, η εξωτερική πολιτική στηρίζεται εις την πλέον απόλυτον ειρηνοφιλίαν... Κάτι ανάλογον επετεύχθη και με τους αντιπροσώπους της Αγγλικής Κυβερνήσεως...»

²⁴⁵ Ο.π., φ. 11.835 (17.7.1927), σ. 1.

Τέλος, ο «Ριζοσπάστης», πάντα πιστός στις θέσεις του, επέρριπτε κατηγορίες στον Μιχαλακόπουλο και στην Κυβέρνηση για απόκρυψη των πραγματικών σκοπών τους. Σύμφωνα με το κομμουνιστικό όργανο, οι διαφωνίες των δύο κρατών δεν ήταν τίποτα περισσότερο από «*μια συνήθη ιμπεριαλιστική διένεξη μεταξύ καπιταλιστικών κρατών με βλέψεις κατακτητικές και μια εστία ενός νέου πολέμου στα Βαλκάνια*»²⁴⁶. Σχετικά με την επίσκεψη στη Ρώμη και τη συνάντηση των υπουργών με τον Μπενίτο Μουσολίνι, οι κομμουνιστές έφθασαν στο σημείο να γράψουν ότι ο Μιχαλακόπουλος πολύ θα ήθελε να βρισκόταν στη θέση του «*Καίσαρα*», όπως αποκαλούσαν, τον Μουσολίνι, ενώ κάνοντας μια σύντομη περιγραφή των δεινών, που προκαλούσε στην Ιταλία το φασιστικό καθεστώς, έψεγαν τους δημοκρατικούς ηγέτες ότι μόνο δημοκρατικοί δεν ήταν, από τη στιγμή που χαιρετούσαν με τόσο σεβασμό και ευχαρίστηση τον υπεύθυνο για όλα αυτά²⁴⁷.

4. Η οικονομική πολιτική και η διάλυση της πρώτης Οικουμενικής Κυβέρνησης

Η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας στα τέλη του 1926, όταν ανέλαβε τα ηνία της χώρας η Οικουμενική Κυβέρνηση ήταν κάκιστη. Το δημόσιο είχε απλήρωτα δάνεια, με τα χρέη του να ξεπερνούν τα πέντε δισεκατομμύρια δραχμές, ο κρατικός προϋπολογισμός παρουσίαζε ελλείμματα εκατοντάδων εκατομμυρίων, η δραχμή διαρκώς έχανε την αξία της και η προσφυγική αποκατάσταση χρειαζόταν σχεδόν πέντε εκατομμύρια αγγλικές λίρες για να ολοκληρωθεί²⁴⁸.

Η Κυβέρνηση, από την πρώτη στιγμή, συνειδητοποίησε τα τεράστια αυτά ζητήματα και την ανάγκη εξωτερικής βοήθειας για τη λύση τους. Η εξυγίανση του εθνικού νομίσματος και η ανάκαμψη της οικονομίας θα επιτυγχανόταν μόνο αν η Ελλάδα λάμβανε εξωτερικό δάνειο υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών. Πρώτα από όλα, όμως, η χώρα έπρεπε να τακτοποιήσει τα πολεμικά χρέη της προς την Αγγλία και να επιτύχει τον ισοσκελισμό του προϋπολογισμού της²⁴⁹.

Η τελική συμφωνία για τα πολεμικά χρέη με τους Άγγλους υπογράφηκε στις 9 Απριλίου 1927 στο Λονδίνο μεταξύ του εκεί Έλληνα πρεσβευτή Δ. Κακλαμάνο και του Άγγλου υπουργού

²⁴⁶ Ριζοσπάστης, φ. 298 (21.6.1927), σ. 1.

²⁴⁷ Ο.π., φ. 324 (17.7.1927), σ. 1.

²⁴⁸ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης... ό.π.*, σσ. 132 – 133.

²⁴⁹ Ο.π., σ. 133.

των Οικονομικών Τσώρτσιλ, ο οποίος, αμέσως μετά, υποσχέθηκε την παροχή στήριξης στην ελληνική Κυβέρνηση, όσον αφορούσε την εξεύρεση νέας δανειοδότησης²⁵⁰.

Παρά τις υποσχέσεις, όμως, ο διακανονισμός των πολεμικών χρεών δημιούργησε θύελλα αντιδράσεων στα ειδησεογραφικά φύλλα της Αθήνας. Ένας από τους μεγαλύτερους πολέμιους της Κυβέρνησης, η «Βραδυνή», κατήγγειλε την Οικουμενική ότι υπέγραψε τον διακανονισμό χωρίς να καταφέρει ούτε να βελτιώσει τους όρους ούτε *«να συνδύαση τουλάχιστον την οικονομικήν υποδούλωσίν μας προς μίαν πραγματικήν οικονομικήν αρωγή»*. Το συμπέρασμα της ήταν ότι: *«η Ελλάς παραδίδεται δεμένη χειροπόδαρα εις τους δανειστάς της»*²⁵¹.

Η «Αθηναϊκή» επικεντρώθηκε στο γεγονός ότι, σύμφωνα με δηλώσεις του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Α. Διομήδη, η κυβέρνηση ζήτησε την άποψη του Βενιζέλου, προτού υπογράψει τον διακανονισμό. Η απογευματινή εφημερίδα αποκτούσε, έτσι, ακόμη ένα λόγο, να στραφεί εναντίον της Οικουμενικής κατηγορώντας την ότι για τις αποφάσεις της πάνω σε τόσο σοβαρά ζητήματα εξαρτιόταν *«εκ των προσωπικών αντιλήψεων ενός ατόμου, ουδεμίαν σχέσιν έχοντος με τα ελληνικά συμφέροντα, τον ελληνικόν λαόν και την ελληνικήν ψυχήν»*²⁵².

Η άποψη της «Πρωΐας» ήταν ότι: *«εις το ζήτημα του διακανονισμού των πολεμικών χρεών μας με την Αγγλίαν η Ελλάς είναι η κυρίως αδικουμένη»*. Παραδεχόταν, πάντως, πως: *«εφ' όσον οι Άγγλοι θέτουν ως προϋπόθεσιν πάσις εν τω μέλλοντι οικονομικής αρωγής τον προηγούμενον διακανονισμόν των ελληνικών προς αυτούς πολεμικών χρεών, θα ήτο γελοίον να επιμείνωμεν αρνούμενοι»*, ειδικά από τη στιγμή που η εξωτερική βοήθεια ήταν τόσο αναγκαία²⁵³.

Το «Εμπρός» κράτησε υποστηρικτή προς την Κυβέρνηση στάση, καθώς, αν και δεν αξιολογούσε τους όρους της συμφωνίας ως ιδιαίτερα ευνοϊκούς, παρατηρούσε πως *«πάντως δεν επιβαρύνη σοβαρώς τους προϋπολογισμούς των αμέσως επόμενων ετών»*. Η ελληνική πλευρά πέτυχε ορισμένα κέρδη, με σημαντικότερο ότι *«ανταλλάσσομεν την παραίτησίν μας από του υπολοίπου του Αγγλικού τμήματος των πολεμικών πιστώσεων... αντί ρητής διαβεβαιώσεως περί πλήρους υποστηρίξεως εκ μέρους της Αγγλικής Κυβερνήσεως της εκδόσεως δανείων μας εις την*

²⁵⁰ Εμπρός, φ. 10.929 (10.4.1927), σ. 1.

²⁵¹ Η Βραδυνή, φ. 1.985 (6.4.1927), σ. 1.

²⁵² Αθηναϊκή, φ. 224 (8.4.1927), σ. 5.

²⁵³ Η Πρωΐα, φ. 483 (2.4.1927), σ. 1.

*Αγγλικήν χρηματαγοράν. Ούτω εξησφαλίσθη ήδη η έκδοσις τεσσάρων δανείων, άτινα θα αναζωογονήσουν την εθνικήν μας οικονομίαν»*²⁵⁴.

Ο «Ριζοσπάστης» υιοθετούσε την άποψη ότι η Οικουμενική, με τον διακανονισμό των πολεμικών χρεών, προσπαθούσε να επιτύχει τη στήριξη της Αγγλίας στην αίτησή της για το συμπληρωματικό προσφυγικό δάνειο. Έκρουε, όμως, τον κώδωνα του κινδύνου ότι η Κυβέρνηση, με τον τρόπο αυτό, υποδούλωνε την χώρα στον «Αγγλικό ιμπεριαλισμό» και επιβάρυνε τον προϋπολογισμό της με τα «ετήσια χρεωλύσια», τα οποία θα πληρώνονταν μέσω νέων αντιλαϊκών φόρων. Οι κομμουνιστές ζητούσαν από τις «καταπιεζόμενες τάξεις» να αγωνισθούν ενάντια στη «νέα αυτή συνομοσία»²⁵⁵.

Ακόμη και η φιλοκυβερνητική «Εστία» δεν καλωσόρισε με ιδιαίτερο ενθουσιασμό την επίτευξη της συμφωνίας των χρεών γιατί, όπως έγραφε, επέβαλε «εις την Ελλάδα την πληρωμήν μεγάλου τοκοχρεωλυσίου», παρόλο που παραδεχόταν ότι οι προσπάθειες της ελληνικής αντιπροσωπείας είχαν ως αποτέλεσμα την βελτίωση των αγγλικών όρων²⁵⁶.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, με την οριστική τακτοποίηση του ζητήματος των πολεμικών χρεών, οι διεθνείς αγορές κεφαλαίου άνοιξαν και πάλι για την Ελλάδα, η οποία θα μπορούσε να αναζητήσει σε αυτές τους αναγκαίους για την ελληνική οικονομία πόρους²⁵⁷.

Επιπρόσθετα, ο υπουργός Οικονομικών Γ. Καφαντάρης, προτού μεταβεί στη Γενεύη για το δάνειο, συνέταξε τον προϋπολογισμό με την αρωγή επιτροπής εμπειρογνομόνων και υποεπιτροπών, που ο ίδιος είχε συστήσει, και τον κατέθεσε στη Βουλή, ύστερα από μήνες εργασιών. Ο προϋπολογισμός περιελάβανε μείωση κρατικών δαπανών και φορολογικές μεταρρυθμίσεις²⁵⁸ και η υποβολή του στις 3 Ιουνίου από τον υπουργό δεν έμεινε, όπως ήταν αναμενόμενο, ασχολίαστη από τον Τύπο.

Η «Πρωΐα» δεν επέμενε στις καθυστερήσεις ή στα όποια λάθη έγιναν, αλλά εστίαζε στο ότι ο Γ. Καφαντάρης: «κατέβαλε φιλοτίμους προσπαθείας, ότι τα συμπεράσματά του είναι κατά το

²⁵⁴ Εμπρός, φ. 10.928 (9.4.1927), σ. 1.

²⁵⁵ Ριζοσπάστης, φ. 218 (1.4.1927), σ. 1.

²⁵⁶ Εστία, φ. 11.749 (10.4.1927), σ. 1.

²⁵⁷ Ν. Παντελάκης, *Συμμαχικές πιστώσεις. Κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917 – 1928)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988, σ. 286.

²⁵⁸ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική... ό.π.*, σ. 143.

πλείστον λογικά και ότι, εφ' όσον δύναται τις να κρίνη εκ του προ χείρου, πνεύμα τι οικοκυρωσύνης, λογικής και φειδούς διέπει τον κατατεθέντα προϋπολογισμόν»²⁵⁹.

Η φιλομοναρχική «Αθηναϊκή» χαρακτήριζε σε έντονο ύφος τον προϋπολογισμό «ληστρικό» και «πανάθλιο», που με τους φόρους του θα μετέτρεπε το λαό «εις αγέλην αθλίων ειλώτων», ενώ τόλμησε να απειλήσει τους «συντάξαντας τους τοιούτους φόρους κατά του λαού, ότι θα οδηγηθούν εις την αγχόνην από τα πλήθη, εάν εγκαίρως δεν φροντίσουν να μεταφέρουν τα νέα φορολογικά βάρη επί της ράχεως των πλουσίων»²⁶⁰.

Η «Βραδυνή» φιλοξενούσε στο πρωτοσέλιδό της ένα άρθρο του Λ. Τσουκαλά, η γνώμη του οποίου ήταν ότι ο προϋπολογισμός αποδείκνυε ότι όλα όσα υποσχόταν ο Καφαντάρης περί μειώσεων των δαπανών και σκληρών οικονομιών ήταν ψέματα και υπερβολές, ενώ έφεγε τον υπουργό ότι οι αριθμοί που παρουσίασε στη Βουλή δεν απεικόνιζαν την πραγματικότητα²⁶¹.

Στον αντίποδα της «Βραδυνής», η φιλοκυβερνητική «Εστία» επικροτούσε την ειλικρίνεια του συντάκτη του προϋπολογισμού, που έφθανε μέχρι το σημείο να «προτιμά να υποτιμήση την πραγματικότητα, παρά να αφεθή εις αισιοδοξίαν, την οποίαν συνήθως διαδέχονται οδυνηραί διαμεύσεις». Εκτιμούσε ότι πράγματι η Κυβέρνηση προωθούσε τις οικονομίες και οι όποιες αυξήσεις στη φορολογία ήταν ανεπαίσθητες²⁶².

Ο ανώνυμος αρθρογράφος του «Εμπρός» ανέφερε ότι με την ολοκλήρωση του ζητήματος του προϋπολογισμού, η Οικουμενική Κυβέρνηση ήταν πλέον έτοιμη να απευθυνθεί στο εξωτερικό για τη σύναψη νέου δανείου. Βέβαια, αναγνώριζε ότι: «η θυσία, εις την οποίαν καλείται ο Έλλην δεν είνε μικρά», αλλά διατύπωνε την πεποίθησή του ότι θα την αποδεχόταν, εν τέλει, «χωρίς δυσφορίαν», εφ' όσον οι κυβερνώντες «διαχειρισθούν μετά πάσης φειδούς το χρήμα αυτό, το οποίον αποτελεί αίμα του Ελληνικού λαού, και να εξασφαλίσουν επί τέλους την υγείαν των δημοσίων οικονομικών»²⁶³.

²⁵⁹ Η Πρωΐα, φ. 543 (3.6.1927), σ. 1.

²⁶⁰ Αθηναϊκή, φ. 277 (3.6.1927), σ. 1.

²⁶¹ Η Βραδυνή, φ. 2.041 (3.6.1927), σ. 1.

²⁶² Εστία, φ. 11.790 (2.6.1927), σ. 1.

²⁶³ Εμπρός, φ. 10.981 (3.6.1927), σ. 1.

Ο «Ριζοσπάστης» επικέντρωνε την κριτική του στα τρομακτικά βάρη που θα επέφερε ο προϋπολογισμός στον εργαζόμενο λαό, αλλά υποστήριζε ότι επιτέλους αποκαλύφθηκε η πραγματική κυβερνητική πολιτική και η καταπίεση των τάξεων από το αστικό κράτος²⁶⁴.

Έπειτα από όλα αυτά, η Οικουμενική Κυβέρνηση ήταν πλέον έτοιμη να καταθέσει αίτημα δανείου στην Κοινωνία των Εθνών, πράγμα που έπραξε. Ο οργανισμός της Γενεύης απέστειλε επιτροπή στην Αθήνα, με επικεφαλής τον Γάλλο οικονομολόγο Ζ. Αβενόλ, για τη διερεύνηση της ελληνικής οικονομίας και την υποβολή σχετικής έκθεσης. Η έκθεση της επιτροπής ήταν, εν τέλει, θετική για την Ελλάδα²⁶⁵.

Έτσι, αφού είχαν υπερπηδήσει τα βασικότερα εμπόδια, οι υπουργοί Γ. Καφαντάρης, Α. Μιχαλακόπουλος και Αλ. Παπαναστασίου ταξίδεψαν στη Γενεύη και τη Κοινωνία των Εθνών για να εξασφαλίσουν το δάνειο και να συζητήσουν τους όρους του. Στις 17 Ιουνίου ολοκληρώθηκαν οι συζητήσεις και εγκρίθηκε η χορήγηση προς το ελληνικό κράτος δανείου 9.000.000 αγγλικών λιρών. Το ένα τρίτο του ποσού, δηλαδή τα τρία εκατομμύρια, θα πήγαινε για την κάλυψη των παλαιών ελλειμμάτων του προϋπολογισμού, το άλλο ένα τρίτο για τη συνέχιση της προσφυγικής αποκατάστασης και το τελευταίο για τη σταθεροποίηση της δραχμής²⁶⁶.

Ο βασικότερος όρος που έθεσε το Συμβούλιο του οργανισμού ήταν να προχωρήσει η Ελλάδα σε τραπεζική μεταρρύθμιση, καθώς η χώρα δεν διέθετε μια τράπεζα αμιγώς εκδοτική. Η λύση, που προκρίθηκε, ήταν η διχοτόμηση της *Εθνικής Τράπεζας* και η ίδρυση νέας τράπεζας, η οποία θα ονομαζόταν *Τράπεζα της Ελλάδος* και θα είχε ως λειτουργία την έκδοση και διαχείριση του νομίσματος. Ο όρος αυτός έφερε αναστάτωση και δίχασε τόσο τους πολιτικούς και τραπεζικούς κύκλους, όσο και τον Τύπο και τους πολίτες²⁶⁷.

Όταν επέστρεψαν στην Αθήνα όλοι οι υπουργοί, πραγματοποιήθηκε το πρώτο Υπουργικό Συμβούλιο. Στο πρώτο αυτό Συμβούλιο επήλθε πλήρης ομοφωνία καθότι συζητήθηκε η εξωτερική πολιτική, όμως στο δεύτερο, λίγες ημέρες αργότερα, υπήρχαν διαφωνίες. Ο Π. Τσαλδάρης ζητούσε από τον Γ. Καφαντάρη πληρέστερη ενημέρωση ως προς το ταξίδι του στη Γενεύη και τους όρους του δανείου. Ο υπουργός Οικονομικών απέφευγε επί κάμποσες ημέρες να του

²⁶⁴ Ριζοσπάστης, φ. 281 (4.6.1927), σ. 1. «*Η ελληνική κεφαλαιοκρατία ασύδοτη... Μπορούμε χωρίς καμιά υπερβολή, και χωρίς κανένα φόβο ότι απατώμεθα να διαπιστώσουμε ότι η οικονομική χρήση της οικουμενικής επιβαρύνει τις λαϊκές μάζες με 1875 ολόκληρα εκατομμύρια... Το αστικό κράτος, συντηρείται με τα χρήματα των τάξεων τις οποίες καταπιέζει.*»

²⁶⁵ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης...* ό.π., σ. 133.

²⁶⁶ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σ. 375.

²⁶⁷ Κ. Βεργόπουλος, «*Η ελληνική οικονομία από το 1926 έως το 1935*» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 333.

απαντήσει. Ο πρωθυπουργός Ζαΐμης προσπάθησε να ηρεμήσει τα πνεύματα και τελικά, έπειτα από τη μεσολάβησή του, οι δύο αρχηγοί είχαν την πρώτη τους συνάντηση στις 3 Αυγούστου 1927²⁶⁸.

Ακολούθησε δεύτερη συνάντηση των δύο αρχηγών, στις 5 Αυγούστου, στην οποία συμμετείχαν και ο Δ. Μάξιμος και ο Α. Διομήδης, τέως και νυν διοικητής της Εθνικής Τράπεζας αντίστοιχα. Στη συνάντηση αυτή αναπτύχθηκαν από τον Τσαλδάρη οι λόγοι διαφωνίας του κόμματός του. Το πρώτο σημείο διαφωνίας ήταν η ίδρυση αυτοτελούς εκδοτικής Τράπεζας. Σύμφωνα με το Λαϊκό, η διχοτόμηση της Εθνικής και η ανεξαρτητοποίηση της νέας Τράπεζας της Ελλάδος δεν θα στεφόταν από επιτυχία.

Το δεύτερο σημείο που το αντιβενιζελικό κόμμα εξέφραζε αντιρρήσεις ήταν το αν θα έπρεπε ή όχι η Εθνική Τράπεζα να αποζημιωθεί, από τη στιγμή που μεταβίβαζε το χρυσό, που είχε ως κάλυμμα για τα κυκλοφορούντα τραπεζογραμμάτια, στη νέα εκδοτική τράπεζα. Η άποψη του Λαϊκού ήταν ότι η παροχή αποζημίωσης θα ήταν παράνομη. Επίσης, θεωρούσε πως η σταθεροποίηση του νομίσματος έπρεπε να επιτυγχανόταν με την κατάλληλη οικονομική πολιτική και όχι με την υιοθέτηση εξ αρχής των μέτρων της Κοινωνίας των Εθνών²⁶⁹. Τέλος, πίστευαν ότι ο Καφαντάρης δεν έπρεπε να είχε δεχθεί τόσο άμεσα την πρόταση της Γενεύης, καθώς υπήρξε και η πρόταση ενός σουηδικού ομίλου²⁷⁰.

Μετά το πέρας της συνάντησης φάνηκε ότι το χάσμα μεταξύ των δύο πλευρών ήταν αγεφύρωτο, όμως η οριστική ρήξη επήλθε στο τελευταίο Υπουργικό Συμβούλιο της 11^{ης} Αυγούστου. Ο Π. Τσαλδάρης και οι δύο υπουργοί του, Α. Αργυρός και Γ. Μερκούρης, εμμένοντας στις απόψεις τους, γνωστοποίησαν την απόφασή τους να αποχωρήσουν από την Οικουμενική Κυβέρνηση. Ο Αλέξ. Ζαΐμης δεν είχε άλλη επιλογή από το να υποβάλει στις 12 Αυγούστου 1927 στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας την παραίτηση της κυβέρνησής του²⁷¹.

Τα αθηναϊκά ειδησεογραφικά φύλλα, όπως ήταν φυσικό, όλο το διάστημα του καλοκαιριού μέχρι την οριστική διάσπαση της Οικουμενικής Κυβέρνησης, δεν είχαν παύσει να παρουσιάζουν τα γεγονότα και να σχολιάζουν τις εξελίξεις λαμβάνοντας θέση υπέρ της παράταξης που υποστήριζαν.

²⁶⁸ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης... ό.π.*, σσ. 137 – 144.

²⁶⁹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα... ό.π.*, σσ. 1.105 – 1.106.

²⁷⁰ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ... ό.π.*, σ. 378.

²⁷¹ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης... ό.π.*, σ. 146.

Οι εφημερίδες που τάχθηκαν με πάθος στο πλευρό του αντιβενιζελικού κόσμου και δέχθηκαν με χαρά ακόμη και την παραίτηση της κυβέρνησης ήταν η «Αθηναϊκή» και η «Βραδυνή», οι οποίες, άλλωστε, πάντα ασκούσαν έντονη αντιπολίτευση στην Κυβέρνηση. Όταν στις 14 Ιουνίου 1927 έγινε γνωστό ότι ήταν προ των θυρών συμφωνία της Ελλάδας με την Κοινωνία των Εθνών η «Αθηναϊκή» παρομοίασε τις πιέσεις που δεχόταν ο λαός στον οικονομικό τομέα με εκείνες που δέχονταν οι Γάλλοι προτού επαναστατήσουν το 1789, ενώ χαρακτήριζε τα συμφωνηθέντα στη Γενεύη ως «άτιμα» προειδοποιώντας ότι: «το αίσχος της ατιμίας, μόνον το αίμα αποπλύνει... Η ανοχή των Ελλήνων εξηντλήθη... Αλλοίμονον εις τους δράστας των ατιμιών!»²⁷². Η εφημερίδα επέμενε στη σκληρή στάση της και υποσχόταν ότι θα συνέχιζε τις προσπάθειές της να μην περάσει η συμφωνία και οι όροι του δανείου, που θα μείωναν το κύρος της Ελλάδας και δεν θα οδηγούσαν στην εξυγίανση της δραχμής, αλλά στην ωφέλεια των αγγλικών συμφερόντων.²⁷³.

Η «Βραδυνή» με τον διευθυντή της Ε. Ν. Τζελέπη έκανε καθημερινές επιθέσεις στην Οικουμενική Κυβέρνηση και τον Γ. Καφαντάρη όσο εκείνος βρισκόταν στην ελβετική πόλη. Σε πρωτοσέλιδό της αποτύπωνε ξεκάθαρα την άποψη ότι η προσφυγή της Ελλάδας στην Κοινωνία των Εθνών υπήρξε μεγάλο λάθος. Για εκείνον, η χώρα έπρεπε να είχε αναζητήσει πρώτα βοήθεια αλλού με πολύ καλύτερες προϋποθέσεις και όχι να περιμένει σε «μειονεκτική θέση» για «ολίγην φιλανθρωπίαν από τους τραπεζίτας της Κ.Τ.Ε.», οι οποίοι την ταπεινώσαν²⁷⁴.

Ύστερα από όλη αυτή τη σκληρή κριτική ήταν λογικό οι παραπάνω εφημερίδες να πανηγυρίσουν την παραίτηση της Οικουμενικής Κυβέρνησης. Η «Αθηναϊκή» φιλοξενούσε άρθρο με τίτλο «ΕΠΙ ΤΕΛΟΥΣ» και δήλωνε πως η κοινή γνώμη ήταν ανακουφισμένη από τη διάσπαση της Κυβέρνησης, υποβαθμίζοντας ένα προς ένα τα κατορθώματα της, όπως η επίλυση του στρατιωτικού ζητήματος και η ψήφιση του Συντάγματος. «Αλλά και αν ακόμα δεχθώμεν»,

²⁷² Αθηναϊκή, φ. 288 (14.6.1927), σ. 1.

²⁷³ Ό.π., φ. 289 (15.6.1927), σ. 1. «Οι των υπόπτων συμβάσεων αμύντορες, οι άνθρωποι του «επί τοις εκατόν» συστήματος, προς υποστήριξιν πάσης κερδοσκοπικής πράξεως, εν τη φροντίδι των όπως η Ελλάς δουλωθή εις το αγγλικόν κεφάλαιον ήρχισαν να θέτουν εν κυκλοφορία νέα ψεύδη προς εξαπάτησιν του κοινού... Ημείς εν επιγνώσει των συμφορών τας οποίας εγκλείει η «σταθεροποιήσις» θα παλαιώσωμεν όπως αύτη αποφευχθή»

²⁷⁴ Η Βραδυνή, φ. 2.055 (17.6.1927), σ. 1. «Η “ΒΡΑΔΥΝΗ” ΣΤΗΝ ΓΕΝΕΥΗ. Ο ΕΣΧΑΤΟΣ ΕΞΕΥΤΕΛΙΣΜΟΣ. ΕΝΑ ΔΙΑΒΗΜΑ ΠΟΥ ΜΑΣ ΣΤΟΙΧΙΖΕΙ ΑΚΡΙΒΑ ΗΘΙΚΩΣ ΚΑΙ ΥΛΙΚΩΣ. Η ΠΡΟΣΦΥΓΗ ΜΑΣ ΕΙΣ ΤΗΝ Κ.Τ.Ε. ΥΠΗΡΞΕ ΜΕΓΑ ΣΦΑΛΜΑ. Απέναντι της Κ.Τ.Ε. ευρισκόμεθα τρόπον τινά υπό ανάκρισιν... ακριβώς η προσφυγή ενός Κράτους εις τον οργανισμόν τούτον αποτελεί ΚΑΤΑΔΙΚΗΝ δι’ αυτό!... Ένα κράτος έχον ίχνος αξιοπρεπείας και πολιτικής και οικονομικής ελευθερίας ζητεί τα χρήματα που θέλει, όπου του αρέσει και όπου του συμφέρει.»

υποστήριζε, «ότι υπάρχει πράγματι ενεργητικόν δια την Οικουμενικήν Κυβέρνησιν, το παθητικόν της είνε τόσον βαρύ ώστε να εκμηδενίζη εντελώς και τας ενδεχομένως αγαθάς πράξεις της Κυβερνήσεως ταύτης. Η Οικουμενική Κυβέρνησις παραδίδει το κράτος εις πλήρες ξεχαρβάλωμα.»²⁷⁵.

Η «Βραδυνή» επέκρινε την Οικουμενική ότι: «απεδείχθη δια μιαν ακόμη – και τελειωτικήν – φοράν ανάξια των ελπίδων που εστήριζαν επ’ αυτής το Έθνος και της εμπιστοσύνης με την οποίαν την περιέβαλεν. Αφού το ανεργμάτιστον σκάφος της εκλυδωνίσθη επί ενεάμηνον εις το πέλαγος της αβουλίας, της αναποφασιστικότητος, της αναβλητικότητος και συγχίσεως, κατεποντίσθη επί τέλους εις τα ταραχώδη νερά του οικονομικού προβλήματος», με αποτέλεσμα να πλήττεται το δημοκρατικό πολίτευμα και το Κοινοβούλιο²⁷⁶.

Ο «Ριζοσπάστης», ως επίσημος εκφραστής της άποψης του Κομμουνιστικού Κόμματος, εναντιωνόταν συνεχώς στο κυβερνητικό έργο και ζητούσε από την πρώτη στιγμή τη διάλυση της Οικουμενικής. Έτσι, με αφορμή τις συζητήσεις στη Γενεύη έστρεψε τα βέλη της ξανά προς την Οικουμενική Κυβέρνηση ότι «εξέθεσε σε διεθνή πλειοδοτική δημοπρασία» τον ελληνικό λαό με τους «κεφαλαιούχους των διαφόρων ιμπεριαλιστικών κρατών» να μάχονται για το ποιος θα κατάφερνε να τον εκμεταλλευτεί²⁷⁷, ενώ όταν ανακοινώθηκε η διάσπαση της, έβαλε εναντίον του Λαϊκού Κόμματος θεωρώντας ότι οι μοναρχικοί δεν παραιτήθηκαν διότι εναντιώνονταν στην «υποδούλωση της χώρας στον αγγλικό ιμπεριαλισμό», αλλά διότι επιθυμούσαν να ξανακερδίσουν τη μερίδα εκείνη του λαού που τους εγκατέλειψε εξαιτίας της «αχαλίνωτης καταπίεσης» της Κυβέρνησης στην οποία συμμετείχαν²⁷⁸.

Η εφημερίδα «Εστία», που σχολίαζε σχεδόν πάντα θετικά την κυβερνητική πολιτική, έπραξε και στην περίπτωση αυτή το ίδιο και όσον αφορούσε τις προσπάθειες σύναψης δανείου από την Κοινωνία των Εθνών, αφού ανέφερε χαρακτηριστικά ότι η «κολοσσιαία προσπάθεια»²⁷⁹ της Κυβέρνησης απέδωσε καρπούς, ενώ αντέκρουε τα αντιπολιτευτικά επιχειρήματα περί ταπεινωτικών συμφωνηθέντων για την Ελλάδα όρων, θεωρώντας τους, αντίθετα, ενισχυτικούς στην προσπάθεια της χώρας να αποκτήσει την εμπιστοσύνη των ξένων ώστε να εγκριθεί το δάνειο

²⁷⁵ Αθηναϊκή, φ. 347 (12.8.1927), σ. 1.

²⁷⁶ Η Βραδυνή, φ. 2.111 (11.8.1927), σ. 1.

²⁷⁷ Ριζοσπάστης, φ. 291 (14.6.1927), σ. 1.

²⁷⁸ Ο.π., φ. 351 (13.8.1927), σ. 1.

²⁷⁹ Εστία, φ. 11.802 (14.6.1927), σ. 1.

της το Σεπτέμβριο²⁸⁰. Ως εκ τούτου, δεν πανηγύρισε τη διάσπαση της Οικουμενικής Κυβέρνησης και επέρριψε όλο το φταίξιμο στον Π. Τσαλδάρη. Πιο συγκεκριμένα, σημείωνε ότι «*το ζήτημα των καλυμμάτων της Εθνικής Τραπέζης*» δεν ήταν τόσο σημαντικό ώστε να επιμένει ο αντιβενιζελικός ηγέτης, χαρακτήριζε το πείσμα του «*παιδικό*» και τόνιζε ότι δεν έπρεπε να διαλυθεί η κυβέρνηση τη δεδομένη στιγμή που προσέγγιζε «*εις την πραγματοποίησιν του κυριωτέρου της αντικειμενικού σκοπού, της διευθέτησεως των οικονομικών της χώρας*»²⁸¹.

Το «Εμπρός» τον Ιούνιο ήλπιζε να παραμείνει η Κυβέρνηση τουλάχιστον έως το τέλος του έτους έτσι ώστε να συνεργαστεί με την Κοινωνία των Εθνών για την εξυγίανση του εθνικού νομίσματος. Από τη συνεργασία αυτή η Ελλάδα θα κέρδιζε από τις συμβουλές των ξένων εμπειρογνομόνων, αλλά θα έπρεπε να «*επιδείξη ομόνοιαν και σταθερότητα εις τας απόψεις της ίνα μη διακυβευθή η ανεξαρτησία μας και το γόητρον του Κράτους*»²⁸². Τον Αύγουστο, όμως, οι ελπίδες του διαψεύστηκαν και το «Εμπρός» αναλύοντας την αφορμή της διαλύσεως της Οικουμενικής, δηλαδή το ζήτημα των καλυμμάτων των χαρτονομισμάτων, φρονούσε ότι οι πολιτικοί αρχηγοί δεν το χειρίστηκαν ως έπρεπε γιατί «*ζητήματα τοιαύτης σημασίας πρέπει πάντοτε να εξονυχίζονται κατά βάθος*» και όχι «*εν μία και μόνον ημέρα*», όπως έπραξαν εκείνοι. Επίσης, «*θα ήτο πολύ προτιμότερον*», σύμφωνα με την εφημερίδα, «*να αναβάλλωμεν την συζήτησιν της οικονομικής μας ενισχύσεως δια τον Δεκέμβριον, παρά να σπεύσωμεν και να αναλάβωμεν υποχρεώσεις όλως ασυμφόρους δια την χώραν*»²⁸³.

Η «Πρωΐα» επισήμαινε ότι η Ελλάδα είχε «*ανάγκην οικονομικής ενισχύσεως εκ του εξωτερικού*» και χρειαζόταν τις εγγυήσεις της Κοινωνίας των Εθνών. Η εφημερίδα μη γνωρίζοντας τις προτάσεις της Αγγλίας ούτε εκείνες του σουηδικού ομίλου δεν έπαιρνε θέση υπέρ του Καφαντάρη ή του Τσαλδάρη²⁸⁴. Με τη διάλυση της Οικουμενικής η εφημερίδα σχολίαζε ότι η Κυβέρνηση δεν έδωσε όσα μπορούσε αυτούς τους εννέα μήνες λόγω της αντικειμενικής δυσκολίας συμφωνίας και λήψης αποφάσεων από τους πέντε διαφορετικούς αρχηγούς. Παρ' όλα αυτά, θεωρούσε ότι είχαν άδικο όσοι την χαρακτήριζαν ως την «*ολεθριωτέραν των κυβερνήσεων*»

²⁸⁰ Ο.π., φ. 11.806 (18.6.1927), σ. 1.

²⁸¹ Ο.π., φ. 11.861 (12.8.1927), σ. 1.

²⁸² Εμπρός, φ. 10.997 (19.6.1927), σ. 1.

²⁸³ Ο.π., φ. 11.052 (13.8.1927), σ. 1.

²⁸⁴ Η Πρωΐα, φ. 557 (17.6.1927), σ. 1.

και ότι το ζήτημα της τραπεζικής μεταρρύθμισης, που προκάλεσε την οριστική ρήξη, ήταν πολύ σοβαρό για να λυθεί χωρίς τη βοήθεια ειδικού συμβουλίου²⁸⁵.

²⁸⁵ Ο.π., φ. 614 (13.8.1927), σ. 1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΖΑΪΜΗ

(17 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1927 – 3 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1928)

Αμέσως μετά την παραίτηση της πρώτης Οικουμενικής Κυβέρνησης, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Παύλος Κουντουριώτης, άρχισε συναντήσεις με τους κοινοβουλευτικούς πολιτικούς αρχηγούς, ώστε να σχηματισθεί νέα Κυβέρνηση χωρίς να χαθεί πολύτιμος χρόνος. Ύστερα από τέσσερις ημέρες, στις 17 Αυγούστου 1927, οι συνεννοήσεις ολοκληρώθηκαν και σχηματίστηκε η δεύτερη Οικουμενική Κυβέρνηση, αποτελούμενη από τέσσερα κόμματα και με τη συμμετοχή αυτή τη φορά μόνο των Ελευθεροφρόνων από την πλευρά της αντιβενιζελικής παράταξης. Πρόεδρος της νέας Κυβέρνησης παρέμεινε ο Αλέξ. Ζαΐμης, ο οποίος διεύρυνε τις αρμοδιότητές του αναλαμβάνοντας και το Υπουργείο Εσωτερικών, παρά τις προσπάθειες διεκδίκησής του από τον Ι. Μεταξά. Τα άλλα δύο υπουργεία, που κατείχαν ως τότε οι Λαϊκοί δόθηκαν στο κόμμα των Ελευθεροφρόνων. Έτσι, ο Ν. Βελέντζας ανέλαβε το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και ο Θ. Νικολούδης το Υπουργείο Παιδείας. Επιπλέον, άλλαξε η ηγεσία του Υπουργείου Δικαιοσύνης, αφού με πρωτοβουλία του Μεταξά, ο Κ. Αγγελόπουλος αντικαταστάθηκε από τον Θ. Τουρκοβασίλη και η ηγεσία του Υπουργείου Ναυτικών, αφού με απόφαση του Γ. Καφαντάρη, ο Π. Μερλόπουλος τοποθετήθηκε στη θέση του Α. Κανάρη²⁸⁶.

Η δεύτερη Οικουμενική Κυβέρνηση, ή Κυβέρνηση ευρέος συνασπισμού, όπως επίσης ονομάστηκε, παρουσιάστηκε στην ολομέλεια της Βουλής στις 22 Αυγούστου 1927 για να διεκδικήσει ψήφο εμπιστοσύνης. Στις προγραμματικές της δηλώσεις, που ανέγνωσε ο Ζαΐμης, καθίστατο σαφές ότι η πολιτική που θα ακολουθούσε η νέα Κυβέρνηση θα αποτελούσε ουσιαστικά συνέχιση του έργου της προηγούμενης. Για τον λόγο αυτό, οι δηλώσεις ήταν σύντομες και απέδιδαν ιδιαίτερη έμφαση στη βελτίωση της ελληνικής οικονομίας, τη σταθερότητα του νομίσματος, τη συνέχιση του έργου της εθνικής αντιπροσωπείας στη Γενεύη, την ίδρυση της

²⁸⁶ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ... ό.π.*, σ. 379.

αμιγώς Εκδοτικής και της Γεωργικής Τράπεζας και την ολοκλήρωση της αποκατάστασης του προσφυγικού πληθυσμού²⁸⁷.

Η Κυβέρνηση των τεσσάρων αρχηγών, Καφαντάρη, Μιχαλακόπουλου, Παπαναστασίου, Μεταξά, έλαβε, τελικά, την εμπιστοσύνη του ελληνικού Κοινοβουλίου με ψήφους 159 υπέρ, 16 κατά και 2 λευκά σε σύνολο 177 παρόντων βουλευτών από τους 286²⁸⁸. Οι βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος δε συμμετείχαν στη ψηφοφορία καθώς είχαν αποχωρήσει από τη συνεδρίαση την προηγούμενη ημέρα, κατά τη διάρκεια της συζήτησης των κυβερνητικών δηλώσεων. Ο λόγος αποχώρησής τους ήταν η αγόρευση του Καφαντάρη, ο οποίος κάνοντας αναδρομή στο παρελθόν, μεταξύ άλλων αναφέρθηκε και στον στρατηγό Ν. Πλαστήρα, στον οποίο, κατά τη γνώμη του, το ελληνικό έθνος χρωστούσε ευγνωμοσύνη, ανεξάρτητα από το γεγονός αν κάποιος συμφωνούσε ή όχι με τις πράξεις της Επανάστασης²⁸⁹. Τους βουλευτές του Λαϊκού είχαν ακολουθήσει, σχεδόν στο σύνολό τους, οι ανεξάρτητοι αντιβενιζελικοί βουλευτές και ορισμένοι Ελευθερόφρονες, όπως ο Ι. Σπετσιώτης, ο Ν. Δαρβέρης, ο Κ. Τσαλδάρης, ο Σπ. Ταλιαδούρης, ο Ν. Κολυβάς, ο Πολυζωγόπουλος, ο Καντιάνης, ο Βαρβιτσιώτης. Οι Ελευθερόφρονες Κ. Αγγελόπουλος και Γ. Πεσμαζόγλου, επίσης, δεν είχαν ακολουθήσει τη γραμμή του κόμματός τους, αφού ο πρώτος εγκατέλειψε την αίθουσα μόλις ολοκλήρωσε την αγόρευσή του κατά της οικονομικής πολιτικής της Κυβέρνησης και ο δεύτερος παρέμεινε στη διαδικασία της ψηφοφορίας μόνο και μόνο για να καταψηφίσει. Στη συνέχεια, οι διαφωνούντες αυτοί βουλευτές του Μεταξά αποχώρησαν από το κόμμα του και εντάχθηκαν στους Λαϊκούς. Ομοίως έπραξαν και οι ανεξάρτητοι αντιβενιζελικοί. Το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων, με τον τρόπο αυτό, αποδυναμώθηκε, μένοντας πλέον με μόνο είκοσι βουλευτές, ενώ το Λαϊκό Κόμμα ενίσχυσε την κοινοβουλευτική του δύναμη. Όσον αφορά την Ένωση Φιλελευθέρων έχασε, εξίσου, δύναμη καθώς μερίδα βουλευτών της, με αρχηγό τους τον Γ. Παπανδρέου, απείχαν από τη ψηφοφορία μη στηρίζοντας την Κυβέρνηση, ενώ και ο μέχρι πρότινος υπουργός Κανάρης αποχώρησε από το κόμμα²⁹⁰.

Τα σχόλια των αθηναϊκών εφημερίδων για τη δεύτερη Οικουμενική Κυβέρνηση ήταν ανάλογα με τις θέσεις των παρατάξεων που υποστήριζαν. Ο αντιβενιζελικός Τύπος ασκούσε τώρα

²⁸⁷ Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίαση ΠΗ', 22.8.1927, Α' Συνόδου, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 725 – 726.

²⁸⁸ Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 310.

²⁸⁹ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης...* ό.π., σ. 155.

²⁹⁰ Σ. Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία...* ό.π., σ. 76. και Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης...* ό.π., σσ. 155 – 156. και Η Βραδυνή, φ. 2.115 (17.8.1927), σ. 6.

εντονότερη κριτική, από τη στιγμή που το Λαϊκό Κόμμα δεν ανήκε πλέον στους κυβερνητικούς εταίρους. Η αδιάλλακτη «Αθηναϊκή» δεν στάθηκε τόσο στις δηλώσεις της δεύτερης Κυβέρνησης Ζαΐμη, καθώς ήταν ουσιαστικά οι ίδιες με εκείνες της πρώτης²⁹¹. Ωστόσο, αφιέρωσε δύο πρωτοσέλιδά της, στις 23 και 24 Αυγούστου, στις δηλώσεις του Καφαντάρη σχετικά με την προσωπική του μάχη ενάντια στη στρατοκρατία και την ευγνωμοσύνη του έθνους προς τον στρατηγό Πλαστήρα. Η εφημερίδα διέψευδε με παραδείγματα τα λεγόμενα του υπουργού κρίνοντας πως αν πράγματι ήταν εναντίον των στρατιωτικών παραγόντων *«δεν θ' αντέδρα δια πάσης ταπεινής μικροπονηρίας κατά της επαναφοράς των αποτάκτων. Και δεν θα ετοποθέτει υπουργόν των Στρατιωτικών τον αρχιπαράγοντα Μαζαράκη»*, ενώ, όσον αφορούσε τον αρχηγό της Επανάστασης, ο ανώνυμος αρθρογράφος θεωρούσε ότι *«η απονομή της εθνικής ευγνωμοσύνης»* προς αυτόν αποτελούσε *«ατιμία»*²⁹² και χαρακτήριζε τα λόγια του Καφαντάρη ως *«θρασεία»*, *«βάνανσος και κυνική πρόκλησις»*²⁹³.

Την «Βραδυνή» από τους σκοπούς της Κυβέρνησης απασχόλησε περισσότερο η οικονομική της πολιτική, συνέχεια της προηγούμενης, την οποία η εφημερίδα, σε καμία περίπτωση, δεν ενέκρινε. Χαρακτηριστικά ανέφερε ότι: *«ενώπιον της Βουλής εμφανίζεται μία Κυβέρνησις, η οποία ζητεί να αντιμετωπίση το τρομερόν οικονομικόν πρόβλημα δια ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ και ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ μέσων, δια διαφόρων δηλ. οικονομικών μεταρρυθμίσεων, αι οποίαι ημπορεί να είνε άρισταί, ημπορεί όμως και να αποδειχθούν ΟΛΕΘΡΙΑΙ εκ των αποτελεσμάτων των»*²⁹⁴.

Η «Πρωΐα», αν και επίσης αντιβενιζελική, κράτησε μια μετριοπαθή στάση κατά τις πρώτες στιγμές της νέας Κυβέρνησης σχολιάζοντας ότι *«δεν είναι φυσικά καλύτερα από την παραιτηθείσαν, ούτε πολύ χειρότεραν... Εν τούτοις δεν δυσκολευόμεθα να είπωμεν ότι και εις τον τύπον και εις την Βουλήν επιβάλλεται, αν όχι να υποστηρίζουν, τουλάχιστον ν' ανεχθούν την παρούσαν κυβέρνησιν. Επιβάλλεται τούτο προ πάντων εκ του γεγονότος ότι άλλος κυβερνητικός συνδυασμός δεν θα ήτο πραγματοποιήσιμος, εκτός ίσως καθαρώς βενιζελικού...»*²⁹⁵. Ακόμη, δεν ανέλυσε τις προγραμματικές δηλώσεις, αλλά στάθηκε στον μικρό αριθμό βουλευτών που

²⁹¹ Αθηναϊκή, φ. 351 (17.8.1927), σ. 1.

²⁹² Ο.π., φ. 357 (23.8.1927), σ. 1.

²⁹³ Ο.π., φ. 358 (24.8.1927), σ. 1.

²⁹⁴ Η Βραδυνή, φ. 2.121 (23.8.1927), σ. 1.

²⁹⁵ Η Πρωΐα, φ. 618 (18.8.1927), σ. 1.

υπερψήφισαν το «δεύτερο υπουργείο Ζαΐμη» και, κατά συνέπεια, την περιορισμένη κοινοβουλευτική του ισχύ²⁹⁶.

Το μοναρχικό «Εμπρός» διατήρησε, εξίσου, ήπιους τόνους αναμονής του έργου της νέας Κυβέρνησης, η οποία δεν θεωρήθηκε από την εφημερίδα ως «ο ιδεώδης τύπος της Κυβερνήσεως ο επιβεβλημένος δια την αντιμετώπισιν των σημερινών εκτάκτως δυσχερών περιστάσεων». Ωστόσο, από τη στιγμή που «δεν φαίνεται όμως απομακρυνθείσα των βάσεων του προγράμματος της Οικουμενικής όσον αφορά τα μεγάλα της χώρας ζητήματα», ο ελληνικός λαός μπορούσε να καθησυχαστεί²⁹⁷.

Η βενιζελική εφημερίδα «Εστία» ήταν αρκετά αισιόδοξη σχετικά με τη δεύτερη Οικουμενική, η οποία «βλέπει το φως υπό άριστους οiwονούς» και η σύνθεσή της ευνοούσε την καλύτερη συνεργασία συγκριτικά με εκείνη της προηγούμενης. Για την «Εστία» η ομοφωνία «*επί των κυριωτέρων, αν όχι όλων, των σημείων της μελλοντικής προσπαθείας των*» ήταν εξασφαλισμένη και «*το πλεονέκτημα αυτό μίας Κυβερνήσεως, η οποία έχει ήδη έτοιμο το πρόγραμμά της, και της οποίας η κοινή γνώμη γνωρίζει εκ των προτέρων και εγκρίνει τας κατευθυνούσας γραμμάς της είνε τεράστιον*»²⁹⁸.

Ο «Ριζοσπάστης», συνεχίζοντας τη σκληρή του στάση εναντίον της πρώτης Οικουμενικής, άσκησε δριμεία κριτική στο πρόγραμμα και της δεύτερης, το οποίο αποτελούσε «*αναμασήματα παλιών υποσχέσεων*»²⁹⁹. Το επίσημο κομμουνιστικό φύλλο κατηγορούσε την Κυβέρνηση, κυρίως, για την οικονομική πολιτική που υποσχέθηκε ως συνέχεια του έργου της προκατόχου της, επισημαίνοντας πως «*το πρόγραμμα της “εξυγίανσης” της μπουρζουαζίας... είνε πρόγραμμα αχαλίνωτης εκμετάλλευσης και τρομοκρατίας εις βάρος των εργαζομένων μαζών*»³⁰⁰ και πίστευε πως οδηγούσε τη χώρα «*προς την πλήρη υποδούλωση της Ελλάδος στο εγγλέζικο κεφάλαιο, προς την επιβολή της οικονομικής και πολιτικής δικτατορίας των Χάμπρο...*»³⁰¹.

²⁹⁶ Ό.π., φ. 624 (24.8.1927), σ. 1.

²⁹⁷ Εμπρός, φ. 11.056 (18.8.1927), σ. 1.

²⁹⁸ Εστία, φ. 11.865 (17.8.1927), σ. 1.

²⁹⁹ Ριζοσπάστης, φ. 360 (23.8.1927), σ. 4.

³⁰⁰ Ό.π., φ. 361 (24.8.1927), σ. 1.

³⁰¹ Ό.π., φ. 356 (18.8.1927), σ. 1.

1. Η οικονομική πολιτική

Η οικονομική πολιτική της δεύτερης Οικουμενικής Κυβέρνησης ακολουθούσε πιστά τα βήματα της πρώτης. Για το λόγο αυτό, η νέα Κυβέρνηση ζήτησε από τη Βουλή εξουσιοδότηση ώστε να μπορεί να εκδίδει Νομοθετικά Διατάγματα κατά τη διάρκεια των διακοπών, τα οποία βέβαια θα περνούσαν στη συνέχεια για επικύρωση και από τη Βουλή. Η αντιπολίτευση αντέδρασε και αρνήθηκε το κυβερνητικό αυτό αίτημα σε μια συζήτηση που διήρκησε τέσσερις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις³⁰².

Η διεξαχθείσα για την εξουσιοδότηση συζήτηση, λόγω της έντασης και της σημασίας της, είχε προκαλέσει θύελλα αντιδράσεων και στον αθηναϊκό Τύπο. Η αντικυβερνητική «Αθηναϊκή» έκανε λόγο για «δικτατορική εξουσία», που δόθηκε στην Κυβέρνηση από τη Βουλή και συνέχιζε υποστηρίζοντας ότι: «*Η μέθοδος της εξουσιοδότησεως... δεν είναι βεβαίως ούτε κοινοβουλευτική ακραιφνώς, ούτε εντός των ορίων του διέποντος την χώραν Συνταγματικού χάρτου*», ενώ διευκρίνιζε ότι η εξουσιοδότηση δόθηκε με τον όρο τα διατάγματα να τεθούν, πριν την εφαρμογή τους, «*υπό την κρίσιν*» του Κοινοβουλίου³⁰³.

Η «Βραδυνή» εναντιώθηκε εξίσου στο αίτημα της Κυβέρνησης για εξουσιοδότηση. Ο διευθυντής της εφημερίδας, Ε. Ν. Τζελέπης, συνέχιζε την εχθρική αρθρογραφία κατά της νέας Κυβέρνησης, όπως έκανε και με την πρώτη Οικουμενική. Πιο συγκεκριμένα, σε άρθρο του με τίτλο «*ΤΙ ΣΗΜΑΙΝΕΙ Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΟΔΟΤΗΣΙΣ ΠΟΥ ΘΑ ΣΥΖΗΤΗΘΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΒΟΥΛΗΝ*» εντόπιζε «*ύποπτα σημεία*» στην πρακτική της Κυβέρνησης και έγραφε ότι «*είνε πλέον καταφανής η απόπειρα μετ' απάτης! – προς ΥΦΑΡΠΑΓΗΝ της ψήφου της Βουλής και προς ΑΥΘΑΙΡΕΤΟΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗΝ των περιφημών οικονομικών μέτρων του κ. Καφαντάρη*» και αν ο υπουργός Οικονομικών πάει στην Ελβετία, έχοντας λάβει εξουσιοδότηση τότε «*θα είναι πλέον πολύ αργά! Η ΥΠΟΔΟΥΛΩΣΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΞΕΝΟΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΘΑ ΕΧΗ ΗΔΗ ΣΥΝΤΕΛΕΣΘΗ.*»³⁰⁴.

Η «Πρωΐα» δημοσίευσε, επίσης, πρωτοσέλιδό της άρθρο στο οποίο γίνονταν αναφορές περί δικτατορικού καθεστώτος. Χαρακτηριστικά, επιτίθετο στην νέα Κυβέρνηση και ειδικά στον Γ. Καφαντάρη γράφοντας ότι : «*η εξουσιοδότησις την οποίαν ζητεί η κυβέρνησις σημαίνει παραίτησιν*

³⁰² Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης... ό.π.*, σσ. 155 – 156.

³⁰³ Αθηναϊκή, φ. 361 (27.8.1927), σ. 1.

³⁰⁴ Η Βραδυνή, φ. 2.119 (21.8.1927), σ. 1.

της Βουλής από των δικαιωμάτων της, σημαίνει συγκέντρωσιν της νομοθετικής εξουσίας εις χείρας του υπουργείου... σημαίνει επάνοδον εις δικτατορίαν άνευ πτερνιστήρων, αλλά πάντοτε δικτατορίαν»³⁰⁵.

Το «Εμπρός» φάνηκε καθησυχασμένο από τις δηλώσεις του υπουργού Οικονομικών ότι η εθνική αντιπροσωπεία στη Γενεύη δεν θα αναλάμβανε πρωτοβουλίες, αλλά θα κατέθετε στην ολομέλεια της Βουλής για συζήτηση και κύρωση τα μέτρα που θα της προτεινόταν, γιατί «δεν πρόκειται να μας δοθή ελεημοσύνη, ώστε να μη δυνάμεθα να συζητήσωμεν τους όρους της. Πρόκειται να αναλάβωμεν υποχρεώσεις, τας οποίας είμεθα διατεθειμένοι – και έχομεν την προς τούτο δύναμιν και φερεγγυότητα – να εκπληρώσωμεν μέχρι κεραίας.»³⁰⁶.

Η φιλοκυβερνητική «Εστία» απαντούσε στην εφημερίδα «Αθηναϊκή» και σε όλους όσους έκαναν λόγο για «κοινοβουλευτική δικτατορία» ότι «πρέπει να αναζητήσουν τον λόγον, δια τον οποίον η Βουλή θα ψηφίση με μεγάλην πλειοψηφίαν ό,τι της προτείνη η Κυβέρνησις. Δεν έχει να εκλέξη η Ελληνική αντιπροσωπεία μεταξύ δύο προγραμμάτων· έχει μπρος της, αφ' ενός μεν ένα πρόγραμμα πλήρες και θαρραλέον οικονομικής ανορθώσεως και αφ' ετέρου μίαν ψοφοδεή και ασαφή άρνησιν. Και... δεν ημπορεί από τούδε να υπάρξη καμμία αμφιβολία δια την απόφασιν». Η εφημερίδα ήταν βέβαιη ότι θα δινόταν η εξουσιοδότηση στην Κυβέρνηση και σύμφωνη με την επικείμενη αυτή απόφαση³⁰⁷.

Ο «Ριζοσπάστης» κατηγορούσε τον Γ. Καφαντάρη ότι επεδίωκε την εξουσιοδότηση επειδή «έχει ανάγκη από ελευθερία αυτόβουλης και απεριόριστης δράσης» για να εκπληρώσει το οικονομικό του πρόγραμμα ως «άκαμπτos εκπρόσωπος της ελληνικής μπουρζουαζίας», ενώ κατήγγειλε ότι «το κοινοβούλιο, ο ψευτολαϊκός αυτός θεσμός, η αίθουσα αυτή των παραστάσεων, είναι προσωπίδα της δικτατορίας της άρχουσας τάξης που ασκείται από την κυβέρνηση· από την κυβέρνηση που φτύνει χίλιες φορές τη μέρα απάνου στη βουλή και τους αντιπροσώπους του λαού»³⁰⁸.

Τελικά, παρά τις όποιες διαφωνίες, η Κυβέρνηση πέτυχε να πάρει την εξουσιοδότηση και ο υπουργός Οικονομικών ταξίδεψε στην Ελβετία για να υπογράψει στις 15 Σεπτεμβρίου 1927 το Πρωτόκολλο της Γενεύης, με το οποίο η Κοινωνία των Εθνών αναλάμβανε να εγγυηθεί το τριμερές προς την Ελλάδα δάνειο των 9 εκατομμυρίων αγγλικών λιρών υπό την προϋπόθεση ότι

³⁰⁵ Η Πρωΐα, φ. 624 (24.8.1927), σ. 1.

³⁰⁶ Εμπρός, φ. 11.063 (25.8.1927), σ. 1.

³⁰⁷ Εστία, φ. 11. 871 (23.8.1927), σ. 1.

³⁰⁸ Ριζοσπάστης, φ. 362 (25.8.1927), σ. 1.

η ελληνική Κυβέρνηση θα προέβαινε στην ήδη συμφωνηθείσα τραπεζική μεταρρύθμιση, ενώ θα προχωρούσε και σε όλες τις απαραίτητες ενέργειες για την σταθεροποίηση της δραχμής και την δημοσιονομική της εξυγίανση³⁰⁹.

Πιο συγκεκριμένα, το Πρωτόκολλο αποτελούταν από εννέα άρθρα. Με το πρώτο άρθρο δινόταν στην Ελλάδα το δικαίωμα να εκδώσει δάνειο για τη σταθεροποίηση του νομίσματος, τη βελτίωση του προϋπολογισμού και τη συνέχιση της προσφυγικής αποκατάστασης. Με το δεύτερο άρθρο προβλέπονταν οι ελληνικές εγγυήσεις και με το τρίτο η διάθεση των χρημάτων αποκλειστικά για την επίτευξη των τριών στόχων του δανείου. Το άρθρο 4 αφορούσε την ίδρυση της νέας Τράπεζας της Ελλάδος και το άρθρο 5 την υποχρέωση να διατηρηθεί ο ελληνικός προϋπολογισμός μέσα στα όρια των 9.000 εκατομμυρίων δραχμών, μέχρι το πέρας του οικονομικού έτους 1929 – 1930 και στη συνέχεια να κρατηθεί ισοσκελισμένος. Το έκτο άρθρο ήταν σχετικό με την αποκατάσταση των προσφύγων και το έβδομο με τον τρόπο διαμοιρασμού των δανειακών δόσεων. Με το άρθρο 8 η Ελλάδα δεσμευόταν να μην εκδίδει βραχυπρόθεσμα γραμμάτια για ποσά άνω των 800 εκατομμυρίων δραχμών. Το τελευταίο άρθρο αφορούσε πιθανές διαφορές στην ερμηνεία του Πρωτοκόλλου, οι οποίες θα επιλύονταν μόνο από την πλειοψηφία του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών³¹⁰.

Επιπρόσθετα, υπήρχαν και έξι παραρτήματα. Το πρώτο περιελάμβανε τη συγκατάθεση της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Αγγλίας να ανατεθεί στη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή μεταξύ άλλων και ο έλεγχος του καινούριου δανείου, ενώ το δεύτερο έναν πίνακα των προσόδων που ήλεγχε η Διεθνής Οικονομική Επιτροπή. Το τρίτο παράρτημα είχε ένα σχέδιο της συμφωνίας ανάμεσα στην ελληνική Κυβέρνηση και την Εθνική Τράπεζα και το τέταρτο το σχέδιο του καταστατικού της Τράπεζας της Ελλάδος. Το πέμπτο περιελάμβανε την ανάλυση των καθυστερούμενων οφειλών, που έπρεπε να εξοφλήσει το ελληνικό δημόσιο από τα χρήματα του δανείου και τέλος, το έκτο παράρτημα περιείχε ένα σύντομο σχέδιο συγκέντρωσης των λογαριασμών στη νέα Τράπεζα της Ελλάδος³¹¹.

³⁰⁹ Κ. Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 έως το 1935» στο *Ιστορία... ό.π.*, σσ. 333 – 334.

³¹⁰ Εμπρός, φ. 11.079 (10.9.1927), σσ. 1 – 2. «*Ανεκοινώθη επισήμως το υπογραφέν πρωτόκολλον μεταξύ της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας και της Ελληνικής Αντιπροσωπείας δια το Ελληνικόν δάνειον αποτελούμενον εξ εννέα άρθρων... Τα άρθρα του πρωτοκόλλου έχουν ως ακολούθως: Άρθρον πρώτον. Δεδομένου ότι η Ελλάς εζήτησε την έκδοσιν δανείου προς σταθεροποίησιν της δραχμής, προς κάλυψιν των παλαιών ελλειμμάτων του προϋπολογισμού και προς συνέχισιν της εγκαταστάσεως των προσφύγων, η Κοινωνία των Εθνών εγκρίνει και η Ελλάς δέχεται όπως εκδοθή δάνειον ουχί ανώτερον των εννέα εκατομμυρίων λιρών στερλινών...*»

³¹¹ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ... ό.π.*, σ. 385.

Οι αθηναϊκές εφημερίδες σχολίασαν, όπως ήταν αναμενόμενο, τη στάση της Κυβέρνησης και το περιεχόμενο του Πρωτοκόλλου. Η «Αθηναϊκή» έβρισκε τους όρους του δανείου «βαρυντάτους» και «δουλωτικούς» και έκρινε την ελληνική αντιπροσωπεία ως αποτυχημένη. Για τον ανώνυμο αρθρογράφο: «*Η Ελλάς υπέστη μεταχειρίσιν αξίαν κράτους κατεστραμμένου, απεγνωσμένου και λωποδυτικού... διότι έχει την ατυχίαν ν' αντιπροσωπεύεται από τους ανθρώπους του βενιζελισμού*»³¹² και η μόνη λύση για να γλιτώσει η χώρα από νέα βάσανα ήταν η «*άμεσος ανάκληση της αντιπροσωπείας εξ Ευρώπης και η συντομωτάτη προκήρυξις εκλογών*»³¹³.

Η «Πρωΐα», αν και «ευθαρσώς αντιπολιτευομένη», όπως η ίδια αυτοπροσδιοριζόταν, στεκόταν απέναντι από την «Αθηναϊκή» στο ζήτημα των εκλογών, καθώς θεωρούσε ότι: «*Η αντιπολίτευσις δεν είνε ώριμος ν' αναλάβη την εξουσίαν... δεν θα είχε συμφέρον να ματαιώση το δάνειον – έστω και υπό δυσμενείς όρους συναπτομένου – θα ήτο καταστρεπτική δια την χώραν*». Επιπλέον, ο ανταποκριτής της εφημερίδας στη Γενεύη, Ν. Γιοκαρίνης, εντόπιζε αρκετά λάθη στις διαπραγματεύσεις από πλευράς του Γ. Καφαντάρη, τα οποία «*ίσως μεταμεληθή, όταν αναλογισθή την τυραννίαν εις ην τον υπέβαλλον αι υπηρεσίαι της Κοινωνίας των Εθνών*»³¹⁴.

Η «Βραδυνή» ήταν αντίθετη με το Πρωτόκολλο, ιδιαίτερα στο κομμάτι που αφορούσε τη τραπεζική μεταρρύθμιση και ο διευθυντής της εφημερίδας, Ε. Ν. Τζελέπης, ως ανταποκριτής της, αρθρογραφούσε από τη Γενεύη εναντίον του Γ. Καφαντάρη και του τεχνικού συμβούλου του, Αλ. Διομήδη, ενημερώνοντας ότι οι δύο αυτοί άνδρες κατέφθασαν στην ελβετική πόλη έτοιμοι να δεχθούν εν λευκώ κάθε όρο, που θα τους επέβαλε η Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών, παρά τις όποιες υποσχέσεις τους για το αντίθετο³¹⁵.

Το «Εμπρός» υποστήριζε πως κανείς δεν μπορούσε «να αρνηθεί» ότι με τα συμφωνηθέντα στη Γενεύη «*δεσμεύεται κατά τρόπον τραγικόν η Ελλάς, υποδουλωμένης της ανεξαρτησίας της εν τη διαχειρίσει των οικονομικών της*». Η αντιβενιζελική εφημερίδα είχε υπάρξει αισιόδοξη ότι η συγκρότηση της Οικουμενικής Κυβέρνησης με τη συνεργασία του συνόλου σχεδόν των πολιτικών παρατάξεων «*θα έσωζε την κατάστασιν. Αλλ' υπήρξαν και πάλιν κατώτεροι των περιστάσεων όλοι συλλήβδην οι πολιτικοί.*»³¹⁶.

³¹² Αθηναϊκή, φ. 381 (16.9.1927), σ. 1.

³¹³ Ο.π., φ. 383 (18.9.1927), σ. 1.

³¹⁴ Η Πρωΐα, φ. 651 (20.9.1927), σ. 1.

³¹⁵ Η Βραδυνή, φ. 2.141 (12.9.1927), σ. 1.

³¹⁶ Εμπρός, φ. 11.078 (9.9.1927), σ. 1.

Στον αντίποδα των αντικυβερνητικών ειδησεογραφικών φύλλων, η βενιζελική «Εστία» χαρακτηριζέ «ιστορικό σταθμό» τη συμφωνία της ελληνικής αντιπροσωπείας με την Κοινωνία των Εθνών και την υπογραφή του Πρωτοκόλλου. Ακόμη, πίστευε ότι «η Κυβέρνησις η οποία επετέλεσε το έργον αυτό ημπορεί να είνε υπερήφανος», καθώς «η τραπεζιτική, λογιστική και νομισματική μας ατασθάλεια θεραπεύεται ήδη ριζικώς με το σχέδιον αυτό»³¹⁷.

Ο κομμουνιστικός «Ριζοσπάστης», από τη μεριά του, εναντιωνόταν στην υπογραφή του Πρωτοκόλλου και δήλωνε ότι σε αυτό δεν περιέχεται «ούτε ένα από τα συζητήσιμα σημεία, το οποίο να μη περάστηκε σύμφωνα με την άποψη και το συμφέρον των Άγγλων τραπεζιτών που προέδρευαν στη Δημοσιονομική Επιτροπή», ενώ έψεγε τον Καφαντάρη, που υπέγραψε το Πρωτόκολλο και έτσι «εξετέλεσε το μεγαλεπήβολο σχέδιο» για εξωτερικό δανεισμό, τον οποίο θα ξεχρεώσουν «οι εργαζόμενες μάζες» πληρώνοντας τους καινούριους και βαρείς φόρους³¹⁸.

Ως συνέχεια του Πρωτοκόλλου, υπογράφηκε στις 27 Οκτωβρίου 1927, μεταξύ της ελληνικής Κυβέρνησης και της Εθνικής Τράπεζας, σύμβαση παραίτησης της τελευταίας από το προνόμιο της έκδοσης χαρτονομισμάτων. Επιπρόσθετα, οριζόταν το καταστατικό της νέας Τράπεζας με το όνομα «Τράπεζα της Ελλάδος», η οποία θα ήταν ανώνυμη εταιρεία με κεφάλαιο 400 εκατομμυρίων δραχμών μοιρασμένο σε 80 χιλιάδες μετοχές, ονομαστικής αξίας 5 χιλιάδων δραχμών η καθεμία και θα αναλάμβανε την αποκλειστικότητα έκδοσης τραπεζογραμματίων³¹⁹.

Στις 16 Νοεμβρίου η Κυβέρνηση έφερε στην ολομέλεια της Βουλής νομοσχέδιο με το οποίο ενέκρινε το Νομοθετικό Διάταγμα, που είχε εκδώσει για την επικύρωση των συμβάσεων της Γενεύης³²⁰ και το οποίο, τελικά, κυρώθηκε από την πλειοψηφία στις 7 Δεκεμβρίου 1927, παρά τις αντιρρήσεις της αντιπολίτευσης³²¹.

Η ελληνική Κυβέρνηση, ωστόσο, δεν θα είχε καταφέρει τίποτα, όσον αφορούσε το δάνειο, χωρίς την εξασφάλιση της υποστήριξης των Μεγάλων Δυνάμεων και η υποστήριξη αυτή δε θα είχε επιτευχθεί, εάν πρώτα δεν είχε διευθετήσει τα πολεμικά της χρέη προς αυτές. Ήδη η πρώτη Οικουμενική είχε προβεί στον διακανονισμό με την Αγγλία, οπότε στην παρούσα Κυβέρνηση είχαν απομείνει σε εκκρεμότητα τα χρέη προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και την Γαλλία³²². Οι δύο

³¹⁷ Εστία, φ. 11.895 (16.9.1927), σ. 1.

³¹⁸ Ριζοσπάστης, φ. 380 (11.9.1927), σ. 1.

³¹⁹ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ... ό.π.*, σ. 387.

³²⁰ Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίαση Α', 16.11.1927, Β' Συνόδου, Α' Τόμος, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 3 – 4.

³²¹ ΕτΚ, τχ. Α', φ. 298 (7.12.1927), σ. 2.239.

³²² Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης... ό.π.*, σ. 124.

αυτές χώρες ήταν ξεκάθαρες από την αρχή, με την πρώτη να μη δέχεται την εγγραφή του ελληνικού δανείου στην αμερικανική χρηματαγορά³²³ και τη δεύτερη να αρνείται να υπογράψει το Πρωτόκολλο της Γενεύης, εφόσον παρέμεναν ανοιχτές οι οικονομικές εκκρεμότητες με το ελληνικό κράτος³²⁴.

Εν τέλει, οι συζητήσεις της ελληνικής Κυβέρνησης με την αμερικανική ολοκληρώθηκαν στις 6 Δεκεμβρίου 1927. Η συμφωνία που επιτεύχθηκε όριζε ότι η Ελλάδα θα εξοφλούσε το πολεμικό της χρέος των 19.659.836 δολαρίων πληρώνοντας ετήσιες δόσεις για 62 έτη και σε αντάλλαγμα θα λάμβανε δάνειο 12.167.073 δολαρίων για τις ανάγκες της προσφυγικής αποκατάστασης³²⁵. Από την άλλη, οι Γάλλοι φάνηκαν, αρχικά, ανυποχώρητοι στις διαπραγματεύσεις τους με την ελληνική Κυβέρνηση. Στη συνέχεια, όμως, στις 8 Δεκεμβρίου 1927, οι δύο πλευρές συμφώνησαν να προσφύγουν, όσο το δυνατό πιο σύντομα, σε διαιτησία για την επίλυση των μεταξύ τους διαφορών³²⁶, ερχόμενοι έτσι ένα βήμα πιο κοντά στον οριστικό διακανονισμό των χρεών και με τον Γάλλο πρωθυπουργό Πουανκαρέ να δηλώνει την αμέριστη υποστήριξή του στο θέμα της ενίσχυσης της ελληνικής οικονομίας³²⁷.

Η εφημερίδα «Εστία» χαρακτήριζε ως «ευχάριστο γεγονός» τον διακανονισμό του πολεμικού χρέους της Ελλάδας προς τις Η.Π.Α., «το οποίον ήλθε να ανακουφίση την χώραν εις μίαν στιγμήν αρκετά κρίσιμον»³²⁸ και ως «ευνοϊκούς υπέρ της Ελλάδος» τους όρους της συμφωνίας για την οικονομική ενίσχυση της χώρας. Η «Εστία» έδινε τα εύσημα στην ελληνική Κυβέρνηση και για την επιτευχθείσα με τη Γαλλία συμφωνία «η οποία, αφ' ενός μεν αίρει κάθε εμπόδιον δια την πραγματοποίησιν των Ελληνικών δανείων, αφ' ετέρου καθορίζει δια την διευθέτησιν των Ελληνογαλλικών οικονομικών ζητημάτων, βάσεις ορθάς, δικαίας και εξυπηρετικής των Ελληνικών συμφερόντων»³²⁹.

Η «Βραδυνή» παραδεχόταν ότι ο διακανονισμός των ελληνοαμερικανικών³³⁰ και των ελληνογαλλικών χρεών αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την έκδοση του ελληνικού

³²³ Αθηναϊκή, φ. 368 (3.9.1927), σ. 1.

³²⁴ Ριζοσπάστης, φ. 384 (15.9.1927), σ. 1.

³²⁵ Ν. Παντελάκης, *Συμμαχικές πιστώσεις... ό.π.*, σ. 310.

³²⁶ Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης... ό.π.*, σ. 124.

³²⁷ Εμπρός, φ. 11.171 (11.12.1927), σ. 6.

³²⁸ Εστία, φ. 11.976 (7.12.1927), σ. 1.

³²⁹ Ό.π., φ. 11.977 (8.12.1927), σ. 1.

³³⁰ Η Βραδυνή, φ. 2.134 (5.9.1927), σ. 1.

δανείου³³¹, αλλά, σε καμία περίπτωση, δεν ήταν ευχαριστημένη με την επιτευχθείσα συμφωνία καθώς, βάσει των υπολογισμών της, «οι Γάλλοι ΜΑΣ ΩΦΕΙΛΟΝ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΑ», ενώ, εν τέλει, οι Έλληνες βρέθηκαν να χρωστούν περισσότερα. Ο διευθυντής της «Βραδυνής», Ε. Ν. Τζελέπης, δε συμεριζόταν τις απόψεις όσων έκαναν λόγο για «θρίαμβο» του Γ. Καφαντάρη ούτε έκρυβε τη δυσφορία του για τον υπουργό, του οποίου τα πεπραγμένα «θα πληρώσωμεν ακριβά».³³²

Η εφημερίδα «Πρωΐα», όπως και η «Εστία», χαρακτήριζε τον διακανονισμό των πολεμικών χρεών με τις τρεις χώρες, Αγγλία, Η.Π.Α, Γαλλία, ως «ευχάριστο» και υποστήριζε πως ήταν κάτι που έπρεπε να συμβεί «οπωσδήποτε» για δύο βασικούς λόγους. Πρώτον, γιατί σε διαφορετική περίπτωση δεν θα μπορούσε να σταθεροποιηθεί η δραχμή και να επέλθει εξυγίανση της ελληνικής οικονομίας και δεύτερον, γιατί έπαυαν πια να υφίστανται «αι παρεξηγήσεις, αι δυσχαιρένουσαι τας μετά των τριών μεγάλων Κρατών σχέσεις, τας οποίας συμφέρον έχει η Ελλάς να διατηρή αγαθωτάτας»³³³.

Το ειδησεογραφικό φύλλο «Εμπρός» αισθανόταν ότι αμέσως μετά τον διακανονισμό των πολεμικών χρεών με τη Γαλλία και την Αμερική «η Ελλάς αντιμετωπίζει με ησυχωτέραν την ψυχήν την λύσιν της κρίσεως ήτις την εκράτει μετέωρον και αναποφάσιστον εν τη αποκαταστάσει της απολύτου και οριστικής εσωτερικής της ομαλότητος». Επίσης, δεν δίσταζε να συγχαρεί τον Έλληνα υπουργό Οικονομικών για το επιτυχές τέλος των διαπραγματεύσεων του³³⁴, υπογραμμίζοντας ότι «η εθνική φιλοτιμία εξέρχεται ανέπαφος» από αυτές, αφού τίποτα δεν μας «χαρίστηκε» και «όλα θα τα πληρώσωμεν... Εδεσμευθήκαμεν βεβαίως οικονομικώς πέραν της αντοχής μας. Ηθικώς όμως διατηρούμεν ολόκληρον την ανεξαρτησίαν μας»³³⁵.

Η αντιπολιτευόμενη «Αθηναϊκή» πίστευε πως ανεξάρτητα από το «εάν οι όροι του διακανονισμού των προς την Αμερικνήν χρεών της Ελλάδος είνε σύμφωνοι προς το δίκαιον», πρόσφεραν πλέον στην Κυβέρνηση μια σπουδαία «ευκαιρίαν... και ανετωτέρας διαχειρίσεως του οικονομικού ζητήματος και εξομαλύνσεως της εσωτερικής καταστάσεως», καθώς η χώρα με το συμφωνηθέν δάνειο διέθετε τα χρήματα για την ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκατάστασης και τη βελτίωσης της οικονομίας και ήταν αναγκαίο «όπως αντί πάσης θυσίας ματαιωθούν αι

³³¹ Ο.π., φ. 2.171 (13.10.1927), σ. 1.

³³² Ο.π., φ. 2.233 (14.12.1927), σ. 1.

³³³ Η Πρωΐα, φ. 732 (10.12.1927), σ. 1.

³³⁴ Εμπρός, φ. 11.169 (9.12.1927), σ. 1.

³³⁵ Ο.π., φ. 11.172 (12.12.1927), σ. 1.

δεσμεύσεις τας οποίας η Δημοσιονομική Επιτροπή της Κ.Τ.Ε. επιμένει να επιβάλει εις την Ελλάδα»³³⁶. Για το λόγο αυτό, όταν ανακοινώθηκε η συμφωνία διαιτησίας με τη Γαλλία η εφημερίδα ξέσπασε απειλώντας ότι: «θα έλθη συντόμως η ημέρα κατά την οποίαν θα γίνη αντιληπτή η σημασία των συμφωνιών τούτων και θα γίνουν αισθητά τ' αποτελέσματα της οικονομικής πολιτικής του κ. Καφαντάρη. Και όταν γίνουν αισθητά... δεν θα υπάρξουν αρκετοί λίθοι εν Αθήναις δια να ριφθούν κατά της κεφαλής των υπευθύνων...»³³⁷.

Ο «Ριζοσπάστης» ήταν της άποψης ότι η συμφωνία της Κυβέρνησης με τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις, Αγγλία, Αμερική και Γαλλία, αποτελούσε «ένα χτύπημα κατά των εκμεταλλευομένων μαζών» και ύστερα από αυτήν «το οικονομικό πρόγραμμα της ελληνικής μπουρζουαζίας έκανε ένα βήμα μπροστά προς την πραγματοποίησή του.»³³⁸.

Ακόμη μία ακόμη προγραμματική υπόσχεση της Κυβέρνησης και ειδικά του υπουργού Γεωργίας Αλ. Παπαναστασίου, σχετικά με την επίλυση των οικονομικών ζητημάτων της χώρας, ήταν η ίδρυση της Γεωργικής Τράπεζας, η οποία αναμενόταν να ενισχύσει τον αγροτικό τομέα. Η υπογραφή, ωστόσο, του προσύμφωνου μεταξύ του Δημοσίου και της Εθνικής Τράπεζας για την ίδρυση και τη λειτουργία της νέας αυτής Τράπεζας στις 28 Οκτωβρίου 1927 συνάντησε τη δυσπιστία των κυβερνητικών κύκλων και προκάλεσε θυελλώδεις αντιδράσεις από την πλευρά της αντιπολίτευσης³³⁹. Ο αντικυβερνητικός Τύπος έκανε λόγο μέχρι και για κυβερνητικό «σκάνδαλο»³⁴⁰.

Η μεγαλύτερη πολέμια της Κυβέρνησης στο ζήτημα της Γεωργικής Τράπεζας ήταν η αντιβενιζελική εφημερίδα «Βραδυνή», η οποία προειδοποιούσε ότι: «Η ίδρυσις της Γεωργικής Τραπεζής υπό τους όρους τους οποίους γίνεται, αποτελεί πραγματικόν ΚΙΝΔΥΝΟΝ δια τους αγρότας, δια την γεωργίαν και δια τον τόπον. Ο Έλλην αγρότης, όχι μόνον δεν θα κερδίση τίποτε απολύτως από αυτήν, αλλά ΘΑ ΧΑΣΗ ΑΣΦΑΛΩΣ και εκείνα που έχει σήμερα.»³⁴¹. Μάλιστα αφιέρωσε και

³³⁶ Αθηναϊκή, φ. 462 (7.12.1927), σ. 1.

³³⁷ Ο.π., φ. 464 (9.12.1927), σ. 1.

³³⁸ Ριζοσπάστης, φ. 469 (8.12.1927), σ. 1.

³³⁹ Τ. Αποστολοπούλου – Γεωργιάδη, «Αλέξανδρος Π. Παπαναστασίου. Ο πολιτικός – ο επιστήμων – ο αγωνιστής – ο άνθρωπος», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. «Πολύτυπο», Αθήνα 1987, σ. 55.

³⁴⁰ Η Βραδυνή, φ. 2.185 (27.10.1927), σ. 1. «Η ίδρυσις της Γεωργικής Τραπεζής υπό τους όρους τους οποίους γίνεται, αποτελεί πραγματικόν σκάνδαλον. Είνε αληθινόν ΑΙΣΧΟΣ!»

³⁴¹ Ο.π., φ. 2.192 (3.11.1927), σ. 1.

σειρά πρωτοσέλιδων άρθρων ενός συντάκτη με το ψευδώνυμο «Αγροτικός» επί του συγκεκριμένου θέματος με κύριο τίτλο «*ΤΟ ΣΚΑΝΔΑΛΟΝ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ*»³⁴².

Η «Αθηναϊκή» έβαλλε εναντίον των υπουργών Οικονομικών και Γεωργίας, οι οποίοι με την ίδρυση της αποκλειστικά Γεωργικής Τράπεζας, αλλά και την ίδρυση της αμιγώς Εκδοτικής Τράπεζας, κατέστρεψαν «*το μέγα Εθνικό πιστωτικόν Ίδρυμα... την βάσιν της οικονομικής ζωής της χώρας*» και αυτό «*αφ' ενός μεν δια να εύρη την ευκαιρίαν να εφαρμόση ο κ. Καφαντάρης τα αμελέτητα, τα αποδεδειγμένως άστοχα... μέτρα του περί σταθεροποιήσεως του νομίσματος. Και αφ' ετέρου δια να κατορθώση ο κ. Παπαναστασίου να ενισχύση το αποσυντεθέν κόμμα του*»³⁴³.

Το «Εμπρός» χαρακτήριζε τον Αλ. Παπαναστασίου ως «*δημόσιο κίνδυνο*» και «*αρριβιστή*», που επιθυμούσε να επιτύχει δικούς του προσωπικούς σκοπούς και βάζοντας τους οπαδούς του κόμματός του στη Μακεδονία να μοιράζουν «*κατά χιλιάδας εντύπους προκηρύξεις*» απευθύνοντας κάλεσμα στους «*αγρότας εις επανάστασιν προς ίδρυσιν της Αγροτικής Τραπεζής*»³⁴⁴.

Ο «Ριζοσπάστης» κατηγορούσε τον Παπαναστασίου ότι «*προσπαθή να κοροϊδέψη τις αγροτικές μάζες της Ελλάδος, ότι η Γεωργική Τράπεζα θα λύση όλες τες άλυτες δυσκολίες των μαζών αυτών, ότι η Γεωργική Τράπεζα θα ανοίξη νέους δρόμους οικονομικής ευημερίας στους αγρότες*», ενώ, δηλαδή, υποσχόταν ότι θα βοηθούσε τον αγροτικό κόσμο, στην πραγματικότητα με τις πράξεις του και τη συμμετοχή του στην Οικουμενική εργαζόταν προς την αντίθετη κατεύθυνση³⁴⁵.

Η φιλοκυβερνητική «Εστία» και η αντιπολιτευόμενη «Πρωΐα» δε δημοσίευσαν κάποιο άρθρο γνώμης για τη νέα αγροτική Τράπεζα, παρά μόνο ενημέρωναν για τις εξελίξεις που αφορούσαν τη σύστασή της. Τα δύο αυτά ειδησεογραφικά φύλλα, παρ' ότι ήταν αντίθετα ιδεολογικά, είχαν ως κοινό τους σημείο την αντιπάθειά τους για τον Αλ. Παπαναστασίου, τον υπουργό που είχε επιμείνει στην ίδρυση της Γεωργικής. Με κάθε ευκαιρία του ασκούσαν έντονη

³⁴² Ό.π., φ. 2.193 (4.11.1927), σ. 1. και ό.π., φ. 2.194 (5.11.1927), σ. 1. και ό.π., φ. 2.196 (7.11.1927), σ. 1. και ό.π., φ. 2.197 (8.11.1927), σ. 1. και ό.π., φ. 2.198 (9.11.1927), σ. 1.

³⁴³ Αθηναϊκή, φ. 417 (23.10.1927), σ. 1.

³⁴⁴ Εμπρός, φ. 11.133 (3.11.1927), σ. 1.

³⁴⁵ Ριζοσπάστης, φ. 420 (20.10.1927), σ. 1.

κριτική για δηλώσεις του³⁴⁶ ή για τις πεποιθήσεις του, οι οποίες θεωρούνταν ακόμη και κομμουνιστικές³⁴⁷.

Παρά τις διάφορες γνώμες για την οικονομική πολιτική της Οικουμενικής, το σίγουρο είναι πως μετά τον διακανονισμό των πολεμικών χρεών, την υπογραφή του Πρωτοκόλλου και την τραπεζική μεταρρύθμιση, ο δρόμος ήταν πια ανοιχτός για την έκδοση του τριμερούς δανείου, που εκδόθηκε στις 31 Ιανουαρίου 1928³⁴⁸. Ο βασικότερος, λοιπόν, στόχος των Κυβερνήσεων του Αλέξ. Ζαΐμη, η ανόρθωση της ελληνικής οικονομίας, έδειχνε να πλησιάζει στην επίτευξή του. Οι κυβερνητικές αυτές επιτυχίες, όμως, δεν κατόρθωσαν να εξαλείψουν εντελώς τις λαϊκές αντιδράσεις. Τόσο τα αυστηρά δημοσιονομικά μέτρα και ο επιβαλλόμενος από την Κοινωνία των Εθνών έλεγχος, όσο και οι διάφορες μεταρρυθμίσεις προκάλεσαν την αντίδραση μερίδας αγανακτισμένων πολιτών, κατά κύριο λόγο, στο νησί της Κρήτης. Οι πρώτες σημαντικές ταραχές, που ανησύχησαν την Οικουμενική Κυβέρνηση, ξεκίνησαν στις 18 Ιανουαρίου 1927 από την κωμόπολη Μοίρες του Ηρακλείου, όταν περίπου πεντακόσιοι άνδρες, στην πλειοψηφία τους χωρικοί, εναντιώθηκαν στους κρατικούς υπαλλήλους εισπραξής φόρων και κατευθύνθηκαν στο κτίριο της εφορίας της περιοχής. Εκεί προκάλεσαν αρκετές υλικές ζημιές και έκαψαν, σχεδόν ολοκληρωτικά, τα αρχεία της³⁴⁹.

Τα γεγονότα συνεχίστηκαν εντονότερα στο τέλος Ιανουαρίου, όταν και συγκεντρώθηκαν στο Ηράκλειο Κρήτης εκατοντάδες αγανακτισμένοι άνδρες, οι οποίοι ζητούσαν όχι μόνο τη μη επιβολή φόρων, αλλά και την αποφυλάκιση των χωρικών που είχαν συλληφθεί ως υπεύθυνοι για

³⁴⁶ Η Πρωΐα, φ. 696 (4.11.1927), σ. 1. «ο κ. Παπαναστασίου ας μη φοβήται τους “υπασιπιστάς” του κ. Τσαλδάρη, και ας μη διατυπώνη απειλές αι οποίαι φθείρουν το πολιτικόν του γόητρον και το γόητρον της “ανηλίκου” δημοκρατίας»

³⁴⁷ Ο.π., φ. 774 (26.1.1928), σ. 1. «Ο πρώτος [κ. Παπαναστασίου] δεν έπαυσε ποτέ ερωτοτροπών προς τους κομμουνιστάς, ευρύνας δε τα πλαίσια της Δημοκρατικής του Ενώσεως περιέλαβεν εις το πρόγραμμά του – με το οποίον και κατήλθεν εις τας τελευταίας εκλογάς – επιδιώξεις σοσιαλιστικές...» και Εστία, φ. 12.013 (15.1.1928), σ. 1. «Εις το Υπουργικόν Συμβούλιον, μαζί με υπουργούς, οι οποίοι... εμφανίζονται ως στηρίγματα του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος, συμμετέχει πολιτικός αρχηγός, του οποίου το πρόγραμμα και αι αρχαί είνε αντίθετοι προς το καθεστώς αυτό. Κανείς δεν δύναται να αρνηθή εις τον κ. Παπαναστασίου το δικαίωμα αυτό... Υπό ένα όρο όμως: να είνε ο αρχηγός του κόμματος αυτού ειλικρινής»

³⁴⁸ Γ. Βούρος, Παναγής Τσαλδάρης... ό.π., σ. 158.

³⁴⁹ Ριζοσπάστης, φ. 511 (19.1.1927), σ. 4. «εις την πόλιν Μοίραις της περιφερείας Μεσσαράς της Κρήτης άνω των 500 χωρικοί και επαγγελματίαι εκακοποίησαν τους εφορειακούς υπαλλήλους, οι οποίοι μετέβησαν εκεί δια την εισπραξιν καθυστερουμένων φόρων, ακολούθως δε εισελθόντες βιαίως εις την Οικονομικήν Εφορείαν, έκαυσαν το αρχείον αυτής, εξαφανίσαντες ούτω τα φορολογικά στοιχεία ολοκλήρου της περιοχής.»

την πρώτη εξέγερση στις Μοίρες. Επίσης, οι αντιδράσεις και οι αρνήσεις φόρων εξαπλώθηκαν φθάνοντας μέχρι τη Λακωνία³⁵⁰ και το άλλο άκρο της Ελλάδας, το νησί της Κέρκυρας³⁵¹.

Ο αντικυβερνητικός αθηναϊκός Τύπος βρήκε στα γεγονότα αυτά ακόμη μια ευκαιρία να επιτεθεί στην Κυβέρνηση. Η «Αθηναϊκή» θεωρούσε αποκλειστικά υπεύθυνο για τις αναταραχές, που προκάλεσαν οι εξαγριωμένοι χωρικοί, τον υπουργό Οικονομικών της Οικουμενικής, Γ. Καφαντάρη, με το *«περιιάλητον οικονομικόν πρόγραμμα»* του. Τόνιζε, δε, ότι οι περιοχές στις οποίες ξέσπασε η κρίση είχαν *«αποθέματα εξ άλλων ευτυχεστέρων εποχών»* και διακρίνονταν για το *«αίσθημα της νομιμοφροσύνης»* τους, γεγονός που αποδείκνυε ότι *«ο λαός, καταντήσας εις πλήρη απόγνωσιν, εξεγείρεται ήδη αυθόρμητος εναντίον του κράτους και απειλεί την ολοσχερή κατάλυσίν του»*³⁵².

Η «Βραδυνή» επέρριπτε, επίσης, την ευθύνη των εξεγέρσεων στην Κυβέρνηση και τον Γ. Καφαντάρη *«οίτινες φαντάζονται ότι δύνανται να λάβουν παρά του μη έχοντος λαού τα χρήματα που τους χρειάζονται δια να καλύψουν τα κενά του προϋπολογισμού τα οποία δημιουργεί η συνεχιζόμενη σπατάλη του δημοσίου χρήματος»*³⁵³. Μάλιστα, ο ανώνυμος αρθρογράφος της εφημερίδας προειδοποιούσε την Κυβέρνηση ότι αν συνεχίσει την οικονομική πολιτική της *«μέχρις αποστραγγίσεως»* του λαού, τότε *«είνε επόμενον ότι αι αρχαί της θα ευρεθούν μίαν ημέραν ενόπιον ενόπλων πολιτών!»*³⁵⁴.

Η «Πρωΐα» εξέφραζε την άποψη ότι οι πραγματοποιηθείσες εξεγέρσεις των χωρικών *«ενέχουν σημασίαν μεγίστην. Αποτελούν εκδήλωσιν μιας δυσφορίας σοβούσης εις όλας τας επαρχίας του Κράτους»*. Η εφημερίδα κατηγορούσε τον υπουργό Οικονομικών ότι όλα ήταν συνέπειες της *«χωρίς σύστημα, χωρίς μελέτην, χωρίς μέτρον»* οικονομικής πολιτικής του, ενώ σημείωνε πως, ακόμη και αν οι Κρητικοί είχαν υποκινηθεί από *«Παγκαλικούς»*, όπως διέρρηε η Κυβέρνηση, οι υποκινητές αυτοί δεν θα είχαν βρει πάτημα, εφόσον δεν προϋπήρχε η λαϊκή *«δυσφορία»*³⁵⁵.

Ο «Ριζοσπάστης», ως εκπρόσωπος του Κομμουνιστικού Κόμματος και του εργαζόμενου λαού, ήταν προφανές ότι τάχθηκε στο πλευρό των αγανακτισμένων χωρικών, που *«αντιστέκονται αποφασιστικά στο οικονομικό πρόγραμμα της μπουρζουαζίας»*. Το κομμουνιστικό φύλο έγραφε

³⁵⁰ Εμπρός, φ. 11.220 (31.1.1928), σ. 1.

³⁵¹ Αθηναϊκή, φ. 514 (30.1.1928), σ. 1.

³⁵² Ο.π.

³⁵³ Η Βραδυνή, φ. 2.267 (20.1.1928), σ. 1.

³⁵⁴ Ο.π., φ. 2.277 (30.1.1928), σ. 1.

³⁵⁵ Η Πρωΐα, φ. 768 (20.1.1928), σ. 1.

ότι: «Οι χωρικοί όπως όλες οι εργαζόμενες μάζες της Ελλάδος βρίσκονται κάτω από τους χειρότερους όρους... δεν μπορούν πια να πληρώνουν για να ισοσκελίσουν τον προϋπολογισμό του Καφαντάρη, όπως διατάζει ο Χάμπρο» και απηύθυνε κάλεσμα στα «ασυγκέντρωτα κινήματα» να ενωθούν «κάτω από μια ενιαία διεύθυνση», που δεν ήταν άλλη από το Κ.Κ.Ε, το «μόνο κόμμα που αγωνίζεται εναντίον της δεκάτης, για μια προοδευτική φορολογία απάνου στο καθαρό εισόδημα του χωρικού»³⁵⁶.

Το «Εμπρός» φιλοξένησε σε δύο πρωτοσέλιδά του χρονογραφήματα ενός χρονογράφου, που υπέγραφε ως «Διογένης». Στο πρώτο με τίτλο «ΟΥΚ ΑΝ ΛΑΒΗ» υποστήριζε ότι τα γεγονότα της Κρήτης «είνε προοίμιον των επικείμενων γενικωτέρων γεγονότων» και ότι οι «απερίσκεπτοι» βουλευτές και «πολυφάγοι» υπουργοί δεν ενδιαφέρονταν για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο λαός, εφ' όσον εκείνοι ζούσαν πλουσιοπάροχα³⁵⁷. Συν τοις άλλοις, στο χρονογράφημα, που είχε τον τίτλο «ΠΑΡΕΞΗΓΗΣΕΙΣ» έγραφε ότι: «γοργότερον αφ' όσον θα προέβλεπε και ο απαισιοδοξότερος επέρχονται τα “έκτροπα” της αρνήσεως του λαού να πληρώνη δεινούς φόρους δια να συνεχίζεται η πολιτική της ρεμούλας, της σπατάλης», ενώ χαρακτήριζε τις προσπάθειες εφησυχασμού της Κυβέρνησης ως προσπάθειες να «αποκοιμίσουν» τον λαό³⁵⁸.

Στην αντίπερα όχθη, η φιλοκυβερνητική «Εστία» προσπαθούσε να μειώσει τη σημασία των γεγονότων της Κρήτης θεωρώντας τα «κάπως υπερβολικότερα του δέοντος» αν και παραδεχόταν ότι, πράγματι, ανεξάρτητα από τις αιτίες που τα προκάλεσαν, «εξεδηλώθησαν κρούσματα απειθαρχίας και ασεβείας προς το Κράτος και τους εκπροσώπους του»³⁵⁹.

2. Η εξωτερική πολιτική

Η δεύτερη Οικουμενική Κυβέρνηση συνέχισε την ίδια ακριβώς πορεία με την προηγούμενη όσον αφορούσε και τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, άλλωστε, είχε παραμείνει στο Υπουργείο Εξωτερικών και ήθελε να κλείσει όλα τα εκκρεμή ζητήματα. Το σημαντικότερο ζήτημα, το οποίο όφειλε να διευθετήσει η Κυβέρνηση ήταν εκείνο των ελληνοσερβικών συμφωνιών του Πάγκαλου, οι οποίες είχε αποφασισθεί να κατατεθούν στη

³⁵⁶ Ριζοσπάστης, φ. 512 (20.1.1928), σ. 1.

³⁵⁷ Εμπρός, φ. 11.220 (31.1.1928), σ. 1.

³⁵⁸ Ο.π., φ. 11.209 (20.1.1928), σ. 1.

³⁵⁹ Εστία, φ. 12.027 (30.1.1928), σ. 1.

Βουλή. Πράγματι, στις 22 Αυγούστου 1927, ο ίδιος ο Υπουργός Εξωτερικών τις κατέθεσε στην ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή, η οποία εισηγήθηκε τη μη κύρωσή τους κρίνοντας πως έθιγαν την εθνική κυριαρχία της χώρας. Παράλληλα, θεωρούσε ότι η ακύρωση των συμφωνιών δεν θα έπληττε τα συμφέροντα της Γιουγκοσλαβίας, αφού η Ελλάδα, στα πλαίσια της ειρηνικής της πολιτικής και της ειλικρινούς θέλησης για αποκατάσταση των φιλικών δεσμών μεταξύ των Βαλκανικών χωρών, ήταν διατεθειμένη να διευκολύνει τη γειτονική χώρα, εφόσον δεν αμφισβητούνταν τα ελληνικά κυριαρχικά δικαιώματα³⁶⁰. Έπειτα από τη συγκεκριμένη εισήγηση της Επιτροπής, στις 25 Αυγούστου 1927, το ελληνικό Κοινοβούλιο, όπως ήταν αναμενόμενο, απέρριψε ομόφωνα τις ελληνοσερβικές συμφωνίες³⁶¹.

Η απόρριψή τους έφερε ξανά στην επικαιρότητα το θέμα, με τον αθηναϊκό Τύπο να του αφιερώνει πρωτοσέλιδα άρθρα του. Οι απόψεις των εφημερίδων όλων των πολιτικών παρατάξεων συμβάδιζαν στο σοβαρό αυτό εθνικό ζήτημα. Η «Πρωΐα» δήλωνε ότι *«η κατάθεσις των αποτελεί πράξιν ευθύτητος, την οποίαν συμφέρον θα είχαν να εκτιμήσουν ανεπηρέαστως ως τοιαύτην οι εν Βελιγραδίω, καθ' ο συντελούσαν κατ' εξοχήν προς εκκαθάρισιν του εδάφους από των ακανθών δυσαρέστων παρεξηγήσεων, δια να ετοιμασθη καθαρόν και ομαλόν πεδión περαιτέρω συνεννοήσεων δια συμφωνίαν πραγματικήν»*³⁶².

Ο αρθρογράφος του «Εμπρός» είχε, όπως και εκείνος της «Πρωΐας», τη γνώμη ότι η ακύρωση των συμφωνιών *«θέτει τέρμα εις μίαν κατάστασιν ήτις ηδύνατο ν' αποβή σοβαρωτάτη αιτία προστριβών μεταξύ των δύο φίλων και παλαιών συμμάχων γειτονικών Κρατών»* και αν η σερβική πλευρά κατανοούσε το γεγονός αυτό τότε θα μπορούσαν να αρχίσουν νέες συνεννοήσεις για *«σύναμιν μίας συνθήκης εξυπηρετούσης τ' αμοιβαία συμφέροντα και εγγυωμένης δια της ειλικρινούς συνεργασίας των δύο Κρατών την παγίωσιν της ειρήνης»*³⁶³.

Η «Εστία» έδινε έμφαση στην ομοφωνία της απόφασης της ακύρωσης, στην ανυπαρξία αντιρρήσεων, αλλά δε ξεχνούσε τη δικτατορία του Θ. Παγκάλου και *«το έγκλημα, το οποίον ολίγοι άνθρωποι διέπραξαν εναντίον των ιερωτέρων συμφερόντων του Έθνους»*, ενώ και εκείνη πίστευε

³⁶⁰ Α. Κλάνης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος...* ό.π., σσ. 135 – 136.

³⁶¹ Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίαση ζΑ', 25.8.1927, Α' Συνόδου, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 785 – 786.

³⁶² Η Πρωΐα, φ. 622 (22.8.1927), σ. 1.

³⁶³ Εμπρός, φ. 11.065 (27.8.1927), σ. 1.

πως πλέον «μένει ελεύθερον το πεδίο δια την διαπραγματεύσιν μεταξύ των δύο χωρών νέων συμφωνιών στηριζομένων επί της ισότητος δικαιωμάτων και παραχωρήσεων»³⁶⁴.

Η «Αθηναϊκή» θεωρούσε «εν απλούν και στοιχειώδες καθήκον» της Βουλής την ακύρωση των ελληνοσερβικών συμβάσεων. Όμως, διαφοροποιόταν, σε σχέση με τις συναδέλφους της, καθώς ήταν απαισιόδοξη για το μέλλον των διαπραγματεύσεων με τη γειτονική χώρα, μην έχοντας εμπιστοσύνη ούτε την ελληνική διπλωματία ούτε τον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών³⁶⁵.

Η θέση του «Ριζοσπάστη» ήταν ότι «η κατάθεση και η ακύρωση των ελληνοσερβικών συμβάσεων είναι συγχρόνως ένα επεισόδιο στην εξέλιξη της ιστορίας των βαλκανικών συγκρούσεων» και διαβεβαίωνε ότι η ειρήνη στη Βαλκανική χερσόνησο δεν μπορούσε να επιτευχθεί «εφ' όσον η μπουρζουαζία στις βαλκανικές χώρες κρατάει την εξουσία, εφ' όσον η μπουρζουαζία αυτή δε μπορεί παρά να είναι το όργανο των σχεδίων της μίας ή της άλλης ιμπεριαλιστικής χώρας»³⁶⁶.

Την αντιπολιτευόμενη «Βραδυνή» απασχολούσαν, κατά κύριο λόγο, τα οικονομικά ζητήματα, παρ' όλα αυτά αναφερόμενη στις ελληνοσερβικές συμφωνίες έγραφε ότι η Κυβέρνηση και η Βουλή έχουν κάθε δικαίωμα να τις ακυρώσουν, αλλά «δεν επιτρέπεται να εξαπατούν το κοινό» ότι δεν υπήρχε δυσαρέσκεια στη γειτονική χώρα με τις εξελίξεις. «Είνε αστέιον να λέγεται ότι οι Σέρβοι είνε ενθουσιασμένοι!», τόνιζε η εφημερίδα³⁶⁷.

3. Η παραίτηση της δεύτερης Οικουμενικής Κυβέρνησης

Η δεύτερη Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη ή η Κυβέρνηση του ευρέος συνασπισμού έμεινε στην εξουσία για διάστημα λιγότερο των πέντε μηνών, αφού διασπάστηκε λόγω της αποχώρησης της Δημοκρατικής Ένωσης. Η βασική αφορμή για να λυθεί η συνεργασία των τεσσάρων κυβερνητικών εταίρων ήταν η διαφωνία του κόμματος του Αλ. Παπαναστασίου ως προς το ζήτημα της σύμβασης για την οδοποιία³⁶⁸, ενώ σημαντικό ρόλο έπαιξε και η γενικότερη δυσαρέσκεια προς το πρόσωπο του δημοκρατικού αρχηγού, από την μεριά τόσο των υπόλοιπων πολιτικών αρχηγών,

³⁶⁴ Εστία, φ. 11.874 (26.8.1927), σ. 1.

³⁶⁵ Αθηναϊκή, φ. 361 (27.8.1927), σ. 1.

³⁶⁶ Ριζοσπάστης, φ. 364 (27.8.1927), σ. 1.

³⁶⁷ Η Βραδυνή, φ. 2.120 (22.8.1927), σ. 1.

³⁶⁸ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ... ό.π.*, σ. 379.

όσο και μεγάλης μερίδας του Τύπου, εξαιτίας ορισμένων απόψεων και ενεργειών του ως υπουργού Γεωργίας, κυρίως για την ίδρυση της αγροτικής Τράπεζας³⁶⁹.

Το ζήτημα της οδοποιίας είχε απασχολήσει τον πολιτικό κόσμο ήδη από την ανάληψη των καθηκόντων της πρώτης Οικουμενικής Κυβέρνησης. Όλα τα κόμματα είχαν συμφωνήσει στην αναγκαιότητα της τάχιστα επίλυσής του γιατί η χώρα έπρεπε να αποκτήσει σύγχρονο οδικό δίκτυο, το οποίο θα βοηθούσε την Ελλάδα, μεταξύ άλλων και στη διαδικασία της παραγωγικής ανασυγκρότησης. Ο Μεταξάς, ως ο αρμόδιος Υπουργός Συγκοινωνίας, είχε προετοιμάσει μια λύση, που λόγω της διάσπασης της πρώτης Κυβέρνησης, δεν πρόφθασε να ολοκληρώσει. Όμως, παραμένοντας στην ηγεσία του Υπουργείου και με τον σχηματισμό της δεύτερης Οικουμενικής είχε τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του³⁷⁰.

Έτσι, τον Αύγουστο του 1927, η Επιτροπή των Συγκοινωνιών έφερε στο Κοινοβούλιο την έκθεσή της για το νομοσχέδιο, που προέβλεπε την κατασκευή νέων δρόμων ή τη συντήρηση των παλιών οδών της ελληνικής επικράτειας και συνομολόγησης του δανείου, που χρειαζόταν για το έργο αυτό³⁷¹. Το νομοσχέδιο έγινε δεκτό από τη Βουλή, ύστερα από συζήτηση, στις 24 Αυγούστου³⁷² και η Κυβέρνηση έλαβε την εξουσιοδότηση να πραγματοποιήσει διαγωνισμό, ώστε να βρει μειοδότη ελληνικό οίκο, που θα αναλάμβανε το έργο, θα το συντηρούσε για πέντε χρόνια και θα το χρηματοδοτούσε³⁷³.

Η Κυβέρνηση Ζαΐμη διεξήγαγε το διαγωνισμό στις 27 Οκτωβρίου 1927. Οι υποψηφιότητες που κατατέθηκαν ήταν τέσσερις, ο οίκος Μακρή και Σία, ο οίκος Πρεζάνη – Καψαμπέλη, ο Ραλλίδης και ο Συνεταιρισμός Βορείου Ελλάδας³⁷⁴ και θα αξιολογούνταν από το έκτακτο Υπουργικό Συμβούλιο, αρμόδιο για τη λήψη της τελικής απόφασης, το οποίο τελικά συγκλήθηκε στις 31 Ιανουαρίου 1928³⁷⁵ και στο οποίο κυριάρχησαν δύο θέσεις. Από τη μία πλευρά, ο υπουργός Συγκοινωνιών, Ι. Μεταξάς, υποστήριζε την ανάθεση του έργου στον Οίκο Μακρή και Σία, παρόλο που στο διαγωνισμό είχε μειοδοτήσει κατά 100 εκατομμύρια δραχμές ο Οίκος Πρεζάνη – Καψαμπέλη. Ο Υπουργός δήλωνε ότι δεν εμπιστευόταν τον μειοδότη Οίκο γιατί δεν

³⁶⁹ Τ. Αποστολοπούλου – Γεωργιάδη, «Αλέξανδρος Π. Παπαναστασίου. Ο πολιτικός – ο επιστήμων – ο αγωνιστής – ο άνθρωπος» στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου... ό.π.*, σ. 55.

³⁷⁰ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ... ό.π.*, σ. 159.

³⁷¹ Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίαση ΠΗ', 22.8.1927, Α' Συνόδου, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 723 – 724.

³⁷² Ό.π., Συνεδρίαση ζ', 24.8.1927, Α' Συνόδου, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 770 – 779.

³⁷³ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ... ό.π.*, σ. 159.

³⁷⁴ Σ. Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία... ό.π.*, σ. 82.

³⁷⁵ Η Πρωΐα, φ. 776 (29.1.1928), σ. 6.

διέθετε τον τεχνικό εξοπλισμό του Μακρή³⁷⁶, ο οποίος συνεργαζόταν με τις μεγαλύτερες τεχνικές εταιρείες της εποχής και χρηματοδοτούταν από ισχυρές και αξιόπιστες εταιρείες, όπως η «Αζιάτικ Πετρόλεουμ Κόμπανυ» και η Τράπεζα «Χάμπρο»³⁷⁷. Από την άλλη πλευρά, ο Αλ. Παπαναστασίου, ήταν ο μοναδικός κυβερνητικός εταίρος που διαφωνούσε, θεωρώντας ασύμφορη για το Κράτος την προσφορά του Οίκου Μακρή. Το πρώτο αυτό Συμβούλιο διήρκησε πέντε ώρες και έληξε χωρίς τη λήψη τελικών αποφάσεων, λόγω των έντονων διαφωνιών μεταξύ των πολιτικών αρχηγών, οι οποίοι δέχθηκαν να μελετήσουν εκτενέστερα το θέμα και να το συζητήσουν εκ νέου σε επόμενη σύγκληση του Υπουργικού Συμβουλίου³⁷⁸.

Οι υπουργοί συναντήθηκαν για τελευταία φορά, έπειτα από τρεις ημέρες, στις 3 Φεβρουαρίου 1928. Οι Μεταξάς και Παπαναστασίου επέμεναν στις αρχικές τους απόψεις. Μάλιστα, ο Παπαναστασίου πρότεινε ακόμη και τη διεξαγωγή νέου διαγωνισμού, αν δεν ήθελαν οι υπόλοιποι τον Οίκο Πρεζάνη – Καψαμπέλη. Ο Μιχαλακόπουλος στάθηκε στο πλευρό του υπουργού Συγκοινωνιών θεωρώντας και αυτός αφερέγγυο τον μειοδότη οίκο, ενώ ο Καφαντάρης, ως υπεύθυνος για τα οικονομικά του Κράτους, πίστευε μεν ότι η διαφορά των εκατομμυρίων ήταν τεράστια, αλλά θα δεχόταν επανάληψη της διαδικασίας του διαγωνισμού, μόνο υπό την προϋπόθεση συμφωνίας του αρμόδιου επί του θέματος υπουργού, δηλαδή του Μεταξά³⁷⁹.

Ο Μεταξάς προσπάθησε, τότε, να εκμεταλλευθεί την κατάσταση και ζήτησε τη μετάθεσή του σε άλλο υπουργείο ως όρο για να δεχθεί τη διεξαγωγή νέας δημοπρασίας. Ο Καφαντάρης και ο Μιχαλακόπουλος αρνήθηκαν³⁸⁰, ενώ ο Παπαναστασίου πρότεινε, σε μια τελευταία προσπάθεια συμβιβασμού, την ανάθεση του έργου στον Οίκο Μακρή, χωρίς, όμως, ο ίδιος να υπογράψει το πρακτικό της απόφασης του Υπουργικού Συμβουλίου θέλοντας με αυτό το τρόπο να μείνει πιστός στις απόψεις του, μην αποχωρώντας, όμως, παράλληλα και από την Κυβέρνηση. Η πρότασή του κρίθηκε ως απαράδεκτη από τους υπόλοιπους υπουργούς και απορρίφθηκε³⁸¹.

Το απόγευμα, λοιπόν, της 3^{ης} Φεβρουαρίου 1927 ο Αλέξανδρος Ζαΐμης, αντιλαμβανόμενος την οριστική ρήξη μεταξύ των τεσσάρων πολιτικών αρχηγών της Κυβέρνησης και την αδυναμία

³⁷⁶ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ... ό.π.*, σ. 379.

³⁷⁷ Σ. Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία... ό.π.*, σ. 87.

³⁷⁸ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ... ό.π.*, σσ. 379 – 380.

³⁷⁹ *Ό.π.*, σ. 380.

³⁸⁰ Εστία, φ. 12.030 (2.2.1928), σ. 2.

³⁸¹ Εμπρός, φ. 11.224 (4.2.1928), σ. 4.

συνέχισης της συνεργασίας τους, υπέβαλε την παραίτηση της δεύτερης Οικουμενικής Κυβέρνησης του στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ο οποίος την έκανε δεκτή³⁸².

Τα αθηναϊκά ειδησεογραφικά φύλλα περίμεναν αυτή την εξέλιξη. Στα πρωτοσέλιδά τους σχολίασαν ποικιλοτρόπως την παραίτηση και της δεύτερης Οικουμενικής Κυβέρνησης Ζαΐμη. Η βενιζελική «Εστία», που τον τελευταίο καιρό είχε πολεμήσει τον υπουργό Γεωργίας μέμφοντάς τον για αριστερή ιδεολογία³⁸³, διαπίστωνε πως «ένα αίσθημα ανακουφίσεως εξεδηλούτο, μεταξύ των πλέον ετεροκλήτων τάξεων των πολιτών, δια την απομάκρυνσιν εκ της Κυβερνήσεως» του Αλ. Παπαναστασίου³⁸⁴. Η εφημερίδα έβλεπε την εξέλιξη θετικά, καθώς πίστευε ότι ο σχηματισμός νέας Κυβέρνησης, χωρίς τη συμμετοχή της Δημοκρατικής Ένωσης, θα μπορούσε «να εξασφάλιση καλλίτερα την ομοιογένειάν της και να δυνηθή να αντιμετωπίση μετά μεγαλειτέρας αποφασιστικότητος σειράν όλων εσωτερικών ζητημάτων της χώρας»³⁸⁵.

Το «Εμπρός» συμφωνούσε με την «Εστία» ότι «το σχηματισθνόμενον νέον υπουργείον θα είνε αναμφιβόλως περισσότερον ομοιογενές όσον αφορά τουλάχιστον τας γενικάς γραμμάς του προγράμματός του», από τη στιγμή που το κόμμα του Παπαναστασίου δεν θα συνεργαζόταν στη νέα Κυβέρνηση³⁸⁶. Παρ' όλα αυτά, διαφωνούσε ως ένα βαθμό με την «ανακούφιση», που αισθανόταν η βενιζελική εφημερίδα, «δια την εκ της Κυβερνήσεως αποχώρησιν του κ. Παπαναστασίου χαρακτηριζομένου – όχι αδίκως βεβαίως – ως επικινδύνως αριστερίζοντος», γιατί για το «Εμπρός» ολόκληρο το πρόγραμμα της Κυβέρνησης ήταν «σοσιαλδημοκρατικό», πρόγραμμα που έπρεπε να αλλάξει έπειτα από τον επικείμενο ανασχηματισμό για να επικρατήσει η ομαλότητα στη χώρα³⁸⁷.

Η αντιβενιζελική «Πρωΐα» κατηγορούσε τον Παπαναστασίου ότι «έχει βλάβει την εσωτερικήν υπόθεσιν, την υπόθεσιν της κοινωνικής γαλήνης και ισορροπίας πολύ περισσότερον από τους άλλους “δημοκρατικούς αρχηγούς”». Βέβαια, για την εφημερίδα, η Κυβέρνηση «παρητήθη και τυπικός. Διότι ουσιαστικώς δεν υπάρχει κυβέρνησις από πολλού και συγκεκριμένως από της επομένης της επανόδου του κ. Καφαντάρη εκ της αλλοδαπής όποτε ήρχισε συζητούμενον μεταξύ

³⁸² Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 310.

³⁸³ Εστία., φ. 12.013 (15.1.1928), σ. 1.

³⁸⁴ Ο.π., φ. 12.031 (3.2.1928), σ. 2.

³⁸⁵ Ο.π., φ. 12.032 (4.2.1928), σ. 1.

³⁸⁶ Εμπρός, φ. 11.224 (4.2.1928), σ. 1.

³⁸⁷ Ο.π., φ. 11.225 (5.2.1928), σ. 1.

των δύο μερίδων του κόμματος των Φιλελευθέρων... αν συμφέρη να θυσιασθή ο κ. Παπαναστασίου ή ο κ. Μεταξάς», δηλαδή, έβλεπε σχέδιο των δημοκρατικών αρχηγών για να μοιραστούν την εξουσία με λιγότερους συνεργάτες και αυτό «σημαίνει ότι ο πολιτικός εν Ελλάδι βίος εξέκλινεν εις εκδηλώσεις ταπεινάς... και ότι η κατάσταση δεν θα βελτιωθή αν δεν φθάσωμεν εις διάλυσιν της Βουλής και εις προκήρυξιν νέων εκλογών...»³⁸⁸.

Η «Βραδυνή» έγραφε σε ειρωνικό τόνο ότι: «Ακριβώς όμως τας παραμονάς της εφαρμογής του εθνοσωτήριου οικονομικού προγράμματός της, διαλύεται κατά τον οικτρότερον τρόπον διότι οι αποτελούντες αυτήν εθνοσωτήρες δεν κατόρθωσαν να συμφωνήσουν περί του διαμοιρασμού της ΛΕΙΑΣ ΜΙΑΣ ΣΥΜΒΑΣΕΩΣ!». Το αντιβενιζελικό φύλλο έψεγε τους τέσσερις αρχηγούς, επειδή παραιτήθηκαν για ένα ζήτημα που επηρέαζε τα προσωπικά τους συμφέροντα, ενώ υπήρχαν πολλά και σοβαρότερα προβλήματα στη χώρα. Επίσης, ανέφερε το όνομα του Ελευθερίου Βενιζέλου, ως έναν από εκείνους που διεδραμάτισαν ρόλο στις εξελίξεις για την οδοποιία. Χαρακτηριστικά δήλωνε ότι: «Πόσον δε είναι προσωπικόν το ζήτημα της οδοποιίας απεδείχθη εκ της αποκαλύψεως των παρασκηνακίων ενεργειών των διαφόρων προσώπων, από τα οποία δεν έλειπεν, όπως γνωρίζομεν ήδη, ούτε ο αναπόφευκτος κ. Βενιζέλος.»³⁸⁹.

Η «Αθηναϊκή» επέριπτε τις ευθύνες της κυβερνητικής παραίτησης αποκλειστικά στον Αλ. Παπαναστασίου, του οποίου στόχος «ήτο η ματαίωσις του έργου της οδοποιΐας» και έβλεπε με ικανοποίηση την απομακρυνσή του, «διότι ούτω τίθεται οριστικώς εκποδών ο από πενταετίας την χώραν συνταράσσων με τας αναρχικάς του προσπαθείας και με σκοπόν την πλήρη κοινωνικήν και κρατικήν αποσύνθεσιν». Η αδιάλλακτη αυτή αντιβενιζελική εφημερίδα άφηνε, ακόμη, ξεκάθαρα υπονοούμενα για «μυστική παρέμβαση» του Βενιζέλου για την «ανώμαλη κατάσταση» στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα³⁹⁰.

Τέλος, ο «Ριζοσπάστης» ερμήνευσε την παραίτηση της δεύτερης Κυβέρνησης Ζαΐμη ως σχέδιο της αγγλικής Κυβέρνησης, η οποία «δε μπορούσε να ανεχθή τους “αριστερισμούς” του κ. Παπαναστασίου... Και τη στιγμή που δύσκολα θα το περίμενε ο κ. Παπαναστασίου “εκηρύχθη η κρίση” και ετέθη εκποδών». Μάλιστα, το όργανο του Κ.Κ.Ε έγραφε ότι: «Ο Καφαντάρης, με το

³⁸⁸ Η Πρωΐα, φ. 782 (4.2.1928), σ. 1.

³⁸⁹ Η Βραδυνή, φ. 2.282 (4.2.1928), σ. 1.

³⁹⁰ Αθηναϊκή, φ. 519 (4.2.1928), σ. 1.

βαρύ αντιδραστικό επιτελείο πίσω του, έσπρωξε τον Παπαναστασίου τρυφερά από την υπουργική του πολυθρόνα και ζαφνικά βρέθηκε χάμω.»³⁹¹.

³⁹¹ Ριζοσπάστης, φ. 528 (5.2.1928), σ. 1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΤΡΙΤΗ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΖΑΪΜΗ

(8 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1928 – 30 ΙΟΥΝΙΟΥ 1928)

Μόλις γνωστοποιήθηκε η παραίτηση και της δεύτερης Οικουμενικής Κυβέρνησης του Αλέξανδρου Ζαΐμη, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ξεκίνησε τις προβλεπόμενες ενέργειες για εύρεση λύσης στο κυβερνητικό ζήτημα που προέκυψε. Στις 3 Φεβρουαρίου 1928, λοιπόν, ο Παύλος Κουντουριώτης κάλεσε στο Προεδρικό Μέγαρο τον Πρόεδρο της Βουλής, Θεμιστοκλή Σοφούλη, να συζητήσουν σχετικά με τη σειρά που έπρεπε να κληθούν οι πολιτικοί κοινοβουλευτικοί αρχηγοί, ώστε να δοθεί ένα τέλος στην κρίση και να σχηματισθεί άμεσα βιώσιμη κυβέρνηση. Πρώτος αποφασίστηκε να κληθεί ο δημοκρατικός Γ. Καφαντάρης, που ήταν και ο αρχηγός του κόμματος με τη μεγαλύτερη κοινοβουλευτική δύναμη³⁹². Ο Καφαντάρης πρότεινε ανασχηματισμό της Κυβέρνησης και άρχισε συνεννοήσεις με τους υπόλοιπους ηγέτες³⁹³. Στις 6 Φεβρουαρίου ανακοίνωσε τα αποτελέσματα των συζητήσεών του στον Κουντουριώτη, ο οποίος του ανέθεσε την εντολή να σχηματίσει Κυβέρνηση³⁹⁴ και την επόμενη ημέρα επήλθε η κοινή από όλους και οριστική συμφωνία³⁹⁵.

Στις 8 Φεβρουαρίου 1928 ορκίστηκε η νέα Κυβέρνηση με πρόεδρο της τον Αλέξ. Ζαΐμη και τη συμμετοχή, αυτή τη φορά, μόνο των τριών αρχηγών, του Γ. Καφαντάρη και του Α. Μιχαλακόπουλου, από την πλευρά των βενιζελικών και του Ι. Μεταξά, από την πλευρά των μοναρχικών. Η Κυβέρνηση αυτή, αν και στην πραγματικότητα ήταν μια Κυβέρνηση Συνασπισμού, έμεινε γνωστή καταχρηστικά ως «Οικουμενική»³⁹⁶ και διατήρησε, σχεδόν εξ ολοκλήρου, τη σύνθεση της προηγούμενης. Οι μόνες αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν ήταν στη διεύθυνση του Υπουργείου Γεωργίας, όπου ο Φιλελεύθερος Γ. Εξηντάρης αντικατέστησε τον Αλ. Παπαναστασίου και στη διεύθυνση του Υπουργείου Εσωτερικών, όπου ανέλαβε ο Φιλελεύθερος

³⁹² Η Πρωΐα, φ. 782 (4.2.1928), σ. 6.

³⁹³ Ο.π., φ. 783 (5.2.1928), σ. 8.

³⁹⁴ Ο.π., φ. 784 (7.2.1928), σ. 6.

³⁹⁵ Η Βραδυνή, φ. 2.284 (7.2.1928), σ. 6. «Οι κ.κ. Καφαντάρης και Μεταξάς, ανακοινώσαντες προς συντάκτην μας την επελθούσαν οριστικήν συμφωνίαν, εξέφρασαν την πεποίθησιν ότι η νέα κυβέρνησις θα ικανοποιήσῃ πλήρως την κοινήν γνώμην και ότι θα τύχῃ της απαιτουμένης εν τη Βουλῇ πλειοψηφίας διὰ την συνέχισιν του έργου της οικονομικῆς του τόπου ανασυντάξεως.»

³⁹⁶ Σ. Ριζάς, «Η επιστροφή στην Κρήτη» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...* ό.π., σ. 287.

Γ. Μαρής αντί για τον Αλέξ. Ζαΐμη, ενώ ο επίσης βενιζελικός Αλ. Μυλωνάς έγινε υφυπουργός Οικονομικών³⁹⁷.

Στις 16 Φεβρουαρίου ο Πρωθυπουργός Ζαΐμης διάβασε ενώπιον της Βουλής τις προγραμματικές δηλώσεις της νέας Κυβέρνησής του, οι οποίες αποτελούσαν συνέχεια των σκοπών των δύο προηγούμενων. Τα βασικότερα σημεία που εστίαζε το πρόγραμμα της τρίτης Οικουμενικής ήταν ο σχηματισμός της Γερουσίας, η ολοκλήρωση της δημοσιονομικής εξυγίανσης και της προσφυγικής αποκατάστασης, η διατήρηση της ίδιας στάσης στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής και η διενέργεια σημαντικών δημοσίων έργων, όπως αποξηραντικών, αρδευτικών έργων και οδοποιίας³⁹⁸. Ακολούθησε συζήτηση επί των δηλώσεων, αλλά και επί των αιτιών παραίτησης της προηγούμενης Κυβέρνησης. Η συζήτηση διήρκεσε μέχρι και τις 20 Φεβρουαρίου, όταν και διεξήχθη η ψηφοφορία εμπιστοσύνης. Η Κυβέρνηση έλαβε, τελικά, την εμπιστοσύνη της Βουλής με ψήφους 154 υπέρ, 95 κατά και μία αρνηθείσα ψήφο από τον Φιλελεύθερο βουλευτή, Κ. Σίμου, σε σύνολο 250 βουλευτών³⁹⁹.

Τα αθηναϊκά ειδησεογραφικά φύλλα υποδέχθηκαν τη νέα Κυβέρνηση και τις υποσχέσεις της με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με την παράταξη που υποστήριζαν. Η βενιζελική «Εστία» υποστήριζε ότι η τρίτη Κυβέρνηση Ζαΐμη ήταν η μοναδική αυτή τη στιγμή, *«η οποία θα ηδύνατο να εφαρμόση το πρόγραμμα αυτό»* και ότι *«εάν αφεθή... ήσυχος, επί τέσσερας ή πέντε μήνας, να συμπληρώση το έργον της, θα καταστεί δυνατόν να διεξαχθούν εκλογαί υπό καλλιτέρας συνθήκας δια την χώραν, εκλογαί παρέχουσαι την ελπίδα, σταθεράς και χρηστής εις το μέλλον διοικήσεως»*, ενώ, σε διαφορετική περίπτωση, δεν θα υπήρχε επαρκής χρόνος αλλαγής του εκλογικού συστήματος και στη χώρα *«θα παρετείνετο επ' άπειρον η ακυβερνησία»* με επικίνδυνα αποτελέσματα⁴⁰⁰.

Για το αντιβενιζελικό «Εμπρός» η λύση που δόθηκε στην κυβερνητική κρίση ήταν *«η λογικωτέρα και μάλλον ακίνδυνος λύσις»* αν και ομολογούσε πως δεν ήταν *«απολύτως*

³⁹⁷ Η τρίτη Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη είχε την εξής σύνθεση: υπ. Οικονομικών ο Γ. Καφαντάρης, υπ. Εξωτερικών ο Α. Μιχαλακόπουλος, υπ. Συγκοινωνίας ο Ι. Μεταξάς, υπ. Εσωτερικών Γ. Μαρής, υπ. Εθνικής Οικονομίας ο Ν. Βελέντζας, υπ. Δικαιοσύνης ο Θ. Τουρκοβασίλης, υπ. Στρατιωτικών ο Α. Μαζαράκης, υπ. Ναυτικών ο Π. Μερλόπουλος, υπ. Γεωργίας ο Γ. Εξηντάρης, υπ. Παιδείας ο Θ. Νικολούδης, υπ. Πρόνοιας ο Μ. Κύρκος. Η Βραδυνή, φ. 2.285 (8.2.1928), σ. 6.

³⁹⁸ Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίαση ΛΗ', 16.2.1928, Β' Συνόδου, Α' τόμος, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 397 - 402.

³⁹⁹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της...* ό.π., σ. 173. και Εμπρός, φ. 11.241 (21.2.1928), σ. 4.

⁴⁰⁰ Εστία, φ. 12.045 (17.2.1928), σ. 1.

ενθουσιασμένοι με τον τρόπον καθ' ον ανασχηματίζεται η Κυβέρνησις των τριών καθ' όσον ούσι αστικώς δεν βλέπομεν παρεχομένας τας εγγυήσεις εκείνας αίτινες θα εξησφάλιζον το Κράτος και από μελλοντικούς μεταρρυθμιστικούς πειραματισμούς». Οι ανησυχίες της εφημερίδας επικεντρώνονταν κυρίως γύρω από το όνομα του νέου υπουργού Γεωργίας, του Μ. Κύρκου, τον οποίο μάλιστα χαρακτήριζε «δημόσιον κίνδυνον», που ούτε η συμμετοχή στην Κυβέρνηση του «κ. Μυλωνά, ανδρός συντηρητικού δοκιμασθέντος ευδοκίμως και άλλοτε εις το υπουργείον Γεωργίας, δεν είνε αρκετή να μετριάση τους φόβους ους ο αστικός κόσμος αισθάνεται εκ της διατηρήσεως του κ. Κύρκου εις το άλλο υπουργείον»⁴⁰¹.

Η «Πρωΐα» δεν διατήρησε τους ήπιους τόνους του «Εμπρός», αλλά δήλωνε ότι «η Ελλάς δεν είχε προ της κρίσεως, δεν έχει και δεν θα έχει – ουδέ μετά την νέαν ορκωμοσίαν του κ. Ζαΐμη – κυβέρνησιν», καθώς διάφορα γεγονότα, όπως οι εξεγέρσεις στην Κρήτη δείχνουν ότι η χώρα «ή αναρχείται ή βαίνει προς την αναρχίαν». Η μόνη λύση που πρότεινε η εφημερίδα ήταν η Κυβέρνηση να προχωρήσει σε «άμεσον προπαρασκευαστικήν εργασίαν δια την εν ευθέτω στιγμή διεξαγωγήν εκλογών επί τη βάσει του πλειοψηφικού – εκλογών δυναμένων να δώσουν κυβέρνησιν ομοιογενή και βιώσιμον»⁴⁰², ενώ όσον αφορούσε τις προγραμματικές δηλώσεις έγραφε ότι ήταν «πλούσιαι εις φραστικάς επαγγελίας, αλλά κεναί ουσιαστικού περιεχομένου, θίγουν πολλά, πλείστα ζητήματα, χωρίς όμως δια κανέν εξ αυτών να παρουσιάζουν λύσιν αποφασιστικήν»⁴⁰³.

Η «Βραδυνή» παραδεχόταν ότι ο σχηματισμός της νέας Κυβέρνησης ήταν «ευχάριστο γεγονός», ειδικά από τη στιγμή που είχε επιτευχθεί «κάποια σχετική ομοιογένεια». Αυτό, όμως, δεν σήμαινε, σύμφωνα με την φιλομοναρχική εφημερίδα, ότι οι πολιτικοί αρχηγοί είχαν το δικαίωμα να χαίρονται από την επιτυχία αυτή, γιατί ο ελληνικός λαός υπέφερε από την «φορολογικήν τυραννίαν» και για να ηρεμήσει η «λαϊκή οργή δεν αρκούν τα συνήθη “μέτρα”. Χρειάζονται ΕΡΓΑ, χρειάζεται η επίδειξις πραγματικού ενδιαφέροντος... να ανυψωθή η Κυβέρνησις εις το ύψος των περιστάσεων»⁴⁰⁴. Επίσης, συμφωνούσε με την «Πρωΐα» σχετικά με τις κυβερνητικές δηλώσεις ότι η Κυβέρνηση λάμβανε «άριστα» στα λόγια, αλλά «απεγοήτευσαν και απεθάρρυναν πράγματι τας μεγάλας μάζας του Ελληνικού λαού»⁴⁰⁵.

⁴⁰¹ Εμπρός, φ. 11.228 (8.2.1928), σ. 1.

⁴⁰² Η Πρωΐα, φ. 785 (8.2.1928), σ. 1.

⁴⁰³ Ο.π., φ. 794 (17.2.1928), σ. 1.

⁴⁰⁴ Η Βραδυνή, φ. 2.285 (8.2.1928), σ. 1.

⁴⁰⁵ Ο.π., φ. 2.294 (17.2.1928), σ. 1.

Η αδιάλλακτη αντιβενιζελική «Αθηναϊκή» προέβλεπε ότι «η θητεία της νέας Κυβερνήσεως *είνε βραχεία*», αφού την θεωρούσε ως μια Κυβέρνηση σχηματισμένη, κυρίως, για να προετοιμάσει την κατάσταση για διενέργεια εκλογών⁴⁰⁶. Σχολιάζοντας, μάλιστα, τις προγραμματικές δηλώσεις της διαπίστωνε την παράλειψη της «*αναγγελίας της καταρτίσεως του νομοσχεδίου του αφορώντος το νέον εκλογικόν σύστημα υπό το οποίον αναγκαίως θα διεξαχθούν αι μέλλουσαι εκλογαί*»⁴⁰⁷. Η επίτευξη της ψήφου εμπιστοσύνης δεν έπρεπε «*να εμπνεύση υπερβολικήν εις τους διαχειριζομένους την αρχήν αισιοδοξίαν*», αλλά να την «*οπλίση με την αποφασιστικότητα και την θέλησιν δια την άμεσον αντιμετώπισιν των προβλημάτων εκείνων των οποίων η λύσις αδικαιολογήτως καθυστέρησε μέχρι τούδε*» καθώς δεν έπρεπε να αφήσουν «*εκκρεμότητες*» μέχρι την ώρα των προσεχών εκλογών⁴⁰⁸.

Ο «Ριζοσπάστης» εξέφραζε την άποψη ότι η νέα Οικουμενική του Ζαΐμη «*νέο έχει μονάχα το όνομα και τον κ. Μαρή. Η οικονομική πολιτική η ίδια, η εξωτερική υποδουλωτική πολιτική η ίδια, η εσωτερική τρομοκρατική και δικτατορική πολιτική η ίδια, μονάχα που θα γίνη ακόμα πιο τρομακτική, ανοιχτά δικτατορική απέναντι των εργαζομένων μαζών, που θα καταργήση και τα τελευταία προσχήματα*»⁴⁰⁹. Για τους κομμουνιστές «*η κυβέρνηση της ντόπιας μπουρζουαζίας*» θα ήταν σύντομης διάρκειας με σκοπό να ολοκληρώσει όσα είχαν ξεκινήσει οι σχηματισθείσες κυβερνήσεις από τις εκλογές του 1926. Απηύθυναν, τέλος, κάλεσμα στους αναγνώστες τους να ξεσηκωθούν ενάντια της Κυβέρνησης, που «*είνε κυβέρνηση των φόρων, των δανείων, της υποδούλωσης στους ξένους ιμπεριαλιστές, της ανοιχτής τρομοκρατίας*»⁴¹⁰.

1. Τα δημόσια έργα

Αμέσως μετά τη ψήφο εμπιστοσύνης ξεκίνησε στη Βουλή συζήτηση σχετικά με το θέμα της οδοποιίας που είχε σταθεί και αφορμή διάσπασης της δεύτερης Οικουμενικής. Ο υπουργός Συγκοινωνίας, Ιωάννης Μεταξάς, επανέφερε το ζήτημα στην ολομέλεια για να διαλευκανθούν τυχόν δυσπιστίες⁴¹¹. Εξέθεσε τις λεπτομέρειες του ζητήματος και οι βουλευτές κλήθηκαν να

⁴⁰⁶ Αθηναϊκή, φ. 523 (8.2.1928), σ. 1.

⁴⁰⁷ Ό.π., φ. 532 (17.2.1928), σ. 1.

⁴⁰⁸ Ό.π., φ. 536 (21.2.1928), σ. 1.

⁴⁰⁹ Ριζοσπάστης, φ. 533 (10.2.1928), σ. 1.

⁴¹⁰ Ό.π., φ. 531 (8.2.1928), σ. 1.

⁴¹¹ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης ...ό.π.*, σ. 160.

αποφασίσουν για τη τελική σύμβαση⁴¹². Μετά από την ολοκλήρωση της συζήτησης διεξήχθη ψηφοφορία με την οποία η Βουλή αποφάσισε, με σημαντική πλειοψηφία, 108 ψήφους υπέρ, 63 κατά και 14 αρνηθέντων σε σύνολο 185 παρόντων βουλευτών, να παραπέμψει εκ νέου το ζήτημα της οδοποιίας στη δικαιοδοσία του Υπουργικού Συμβουλίου⁴¹³. Το Υπουργικό Συμβούλιο στις 20 Απριλίου 1928 αποφάσισε να αναθέσει οριστικά το έργο της οδοποιίας στον οίκο Μακρή και εξουσιοδότησε τον αρμόδιο υπουργό Μεταξά να υπογράψει τη σχετική σύμβαση τερματίζοντας με αυτό τον τρόπο το σημαντικό για το ελληνικό Κράτος ζήτημα⁴¹⁴. Στις 13 Μαΐου υπεγράφη η σύμβαση της οδοποιίας μεταξύ του Μεταξά και της εταιρίας Μακρή⁴¹⁵ και στις 8 Ιουνίου εγκρίθηκε από την κοινοβουλευτική επιτροπή περί οδοποιίας το σχετικό νομοσχέδιο το οποίο θα κατατεθόταν στην ολομέλεια της Βουλής προς συζήτηση και ψήφιση⁴¹⁶. Τα έργα ορίστηκε να ξεκινήσουν το αργότερο εντός του μήνα Ιουλίου⁴¹⁷.

Η «Εστία», όταν ανακοινώθηκε η τελική συμφωνία για υπογραφή της σύμβασης της οδοποιίας, απάντησε στους επικριτές της Κυβέρνησης γράφοντας ότι: *«σπανίως Κυβέρνηση εξωνύχισε με τόσην επιμονήν, με τόσον πείσμα θα ελέγομεν, μίαν σύμβασιν, καίτοι η κατάσταση των Ελληνικών δρόμων απήτει επειγόντως την λύσιν του ζητήματος. Και θα είχομεν ακόμη να παρατηρήσωμεν, ότι είνε ευτύχημα το γεγονός ότι το μέγα αυτό έργον ανατίθεται εις Ελληνικόν οίκον αναγνωρισμένης σοβαρότητος και τιμιότητος»*⁴¹⁸.

Η «Βραδυνή» ήταν ικανοποιημένη που «επί τέλους» το ζήτημα της οδοποιίας έβαινε προς το τέλος του, καθώς «η ανιαρά αυτή υπόθεσις» είχε μείνει ανοιχτή για πολλούς μήνες, ενώ παράλληλα το αντιβενιζελικό φύλλο άφηνε αιχμές προς την Κυβέρνηση ότι ήλθε ο καιρός να ασχοληθεί και με άλλα «ζητήματα αναμφισβητήτως κολοσσιαίας σημασίας», τα οποία «έχουν ανάγκην μεγαλυτέρας προσοχής» από το ζήτημα της οδοποιίας⁴¹⁹.

Η «Πρωΐα» είχε ταχθεί υπέρ στο να εισακουσθεί η αρχική άποψη του Καφαντάρη «περί επαναλήψεως του διαγωνισμού, υπό όρους δε τόσον σαφείς και ούτω κατοχυρούοντας από πάσης απόψεως το δημόσιον συμφέρον, ώστε η επί του διαγωνισμού κρίσις να μη παρέχη έδαφος εις

⁴¹² Εμπρός, φ. 11.228 (8.2.1928), σ. 4.

⁴¹³ Ο.π., φ. 11.245 (25.2.1928), σ. 4.

⁴¹⁴ Αθηναϊκή, φ. 593 (20.4.1928), σ. 4.

⁴¹⁵ Εμπρός, φ. 11.321 (14.5.1928), σ. 6.

⁴¹⁶ Ο.π., φ. 11.347 (9.6.1928), σ. 8.

⁴¹⁷ Ο.π., φ. 11.321 (14.5.1928), σ. 6.

⁴¹⁸ Εστία, φ. 12.102 (21.4.1928), σ. 1.

⁴¹⁹ Η Βραδυνή, φ. 2.354 (19.4.1928), σ. 1.

καμμίαν αμφισβήτησιν και εις καμμίαν δυσπιστίαν». Το έργο της οδοποιίας, άλλωστε, τόνιζε η εφημερίδα πως ήταν «ζήτημα εκ των σοβαρωτάτων και των πλέον επειγόντων», που για τον τρόπο λύσης του δεν έπρεπε να υπάρχουν αμφιβολίες⁴²⁰.

Η «Αθηναϊκή» βιαζόταν να υπογραφεί η σύμβαση της οδοποιίας με τον οίκο Μακρή και όταν πράγματι αυτό συνέβη αισθάνθηκε «ανακούφιση». Επίσης, δεν παρέλειψε να πλέξει το εγκώμιο του Ιωάννη Μεταξά δηλώνοντας ότι ο υπουργός Συγκοινωνίας «δικαιούται να είναι υπερήφανος» διότι «υπήρξεν Άτλας εν τη προσπάθειά του δια την επιτυχίαν του έργου της οδοποιίας»⁴²¹, ενώ κατηγόρησε τον «στενοκέφαλο» Καφαντάρη ότι καθυστερούσε τόσο καιρό το ζήτημα επίτηδες, ώστε να μην ενισχυθεί πολιτικά ο αρχηγός των Ελευθεροφρόνων⁴²².

Οι προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης περιελάμβαναν εκτός από τα οδικά έργα και έργα υδραυλικά και αποξηραντικά. Ένα από τα σημαντικότερα δημόσια έργα που έπρεπε να υλοποιηθεί χωρίς καθυστερήσεις ήταν η εκτροπή της κοίτης του ποταμού Στρυμόνα στη Μακεδονία, ώστε να μην υφίστατο πλέον καμία πιθανότητα υπερχειλίσεώς του⁴²³. Αυτό που καθιστούσε το συγκεκριμένο ζήτημα κρίσιμο και άμεσο ήταν το γεγονός ότι πολύ συχνά προκαλούνταν πλημμύρες και καταστροφές στις περιοχές που διέτρεχε ο ποταμός. Στις αρχές Μαΐου, μάλιστα, όταν ο Στρυμόνας υπερχείλισε, τουλάχιστον 56 χωριά των Σερρών έπαθαν μεγάλες ζημιές και χιλιάδες στρέμματα γης πλημμύρησαν, με περίπου 3.000 οικογένειες γηγενών και προσφύγων να χρειάζονται άμεση βοήθεια⁴²⁴. Επίσης, στις 11 Μαΐου αρκετά χωριά εκκενώθηκαν, πολλοί άνθρωποι εγκατέλειψαν τα σπίτια τους, ενώ υπήρχαν και τρεις νεκροί οι οποίοι βρέθηκαν πνιγμένοι⁴²⁵. Για τον λόγο αυτό, η Κυβέρνηση αποφάσισε να προβεί σε επίσπευση του καταρτισμού των συμβάσεων για τα αποξηραντικά και αντιπλημμυρικά έργα⁴²⁶. Στις 8 Ιουνίου 1928 η κοινοβουλευτική επιτροπή, που είχε συσταθεί για τον καταρτισμό του νομοσχεδίου περί αποξηραντικών έργων, έλαβε τις τελικές της αποφάσεις και προώθησε το νομοσχέδιο στην ολομέλεια της Βουλής για ψήφιση⁴²⁷.

⁴²⁰ Η Πρωΐα, φ. 769 (22.2.1928), σ. 1.

⁴²¹ Αθηναϊκή, φ. 592 (19.4.1928), σ. 1.

⁴²² Ό.π., φ. 549 (6.3.1928), σ. 1.

⁴²³ Η Πρωΐα, φ. 868 (16.5.1928), σ. 6.

⁴²⁴ Η Βραδυνή, φ. 2.367 (3.5.1928), σ. 1.

⁴²⁵ Η Πρωΐα, φ. 864 (12.5.1928), σ. 1.

⁴²⁶ Ό.π., φ. 866 (14.5.1928), σ. 6.

⁴²⁷ Εμπρός, φ. 11.347 (9.6.1928), σ. 8.

Ο αντικυβερνητικός Τύπος της Αθήνας βρήκε αφορμή να εκμεταλλευθεί τις καταστροφές και να επιρρίψει ευθύνες στην Κυβέρνηση. Η «Βραδυνή» εξέφραζε την άποψη ότι οι πλημμυροπαθείς ήταν «εγκαταλελειμμένοι εις την τύχη των, δηλ. εις την Κυβέρνησιν», καθώς δεν μπορούσε να τους προσφερθεί βοήθεια ούτε από τους ξένους συμμάχους ούτε από την ιδιωτική πρωτοβουλία⁴²⁸. Επίσης, κατηγορούσε και τον ίδιο τον υπουργό Γεωργίας, Εξηντάρη, για κωλυσιεργία, επειδή ζήτησε, προτού έστελνε την κυβερνητική αρωγή, τη διεξαγωγή «επιτόπιας έρευνας» και τη σύγκληση του Υπουργικού Συμβουλίου μία ολόκληρη εβδομάδα ύστερα από τις πλημμύρες⁴²⁹.

Σκληρή στάση απέναντι στην Κυβέρνηση ως προς το θέμα κράτησε και η «Πρωΐα», που έκανε λόγο για «εγκατάλειψιν των πλημμυροπαθών εις το έλεος του Κυρίου και την οργήν του Στρυμόνος» και υπογράμμιζε την ανάγκη για την άμεση «λήψιν μέτρων, την εκτέλεσιν αντιπλημμυρικών έργων», χωρίς όμως αυτά από μόνα τους να ήταν αρκετά, αφού εκείνο που προείχε τη δεδομένη στιγμή ήταν η κάλυψη των βασικών αναγκών των πληγέντων και ως εκ τούτου απηύθυνε έκκληση στον κόσμο, που είχε τη δυνατότητα, να δείξει την αλληλεγγύη του⁴³⁰.

Τα αντιπολιτευόμενα φύλλα «Αθηναϊκή», «Εμπρός» και ο κομμουνιστικός «Ριζοσπάστης» ενημέρωναν τους αναγνώστες τους για τις καταστροφές στη Μακεδονία, χωρίς να δημοσιεύσουν εκτενή άρθρα γνώμης επί του θέματος. Ωστόσο, ακόμα και στην ενημέρωση, άφηναν αιχμές για την ανεπάρκεια της Κυβέρνησης. Η «Αθηναϊκή» περιέγραφε την κατάσταση των πλημμυροπαθών ως «τραγική» και φιλοξενούσε ορισμένες δηλώσεις του Αλ. Παπαναστασίου σχετικά με τις καθυστερήσεις της Κυβέρνησης⁴³¹, ενώ ο «Ριζοσπάστης» διαπίστωνε «αδιαφορία της κυβερνήσεως» για την επικρατούσα κατάσταση⁴³². Το «Εμπρός» εξέφραζε την ικανοποίησή του που το ελληνικό Κράτος, αν και δεν είχε φροντίσει να λάβει μέτρα πρόληψης, προχωρούσε πλέον, έστω και εκείνη τη στιγμή, στην απόφαση για εκτέλεση έργων⁴³³.

Στο αντίθετο άκρο, η φιλοκυβερνητική «Εστία» υπερασπίστηκε τον Αλέξ. Ζαΐμη και τους υπουργούς του και απαντούσε στους κατακριτές τους πως για την έλλειψη αντιπλημμυρικών και

⁴²⁸ Η Βραδυνή, φ. 2.367 (3.5.1928), σ. 1.

⁴²⁹ Ό.π., φ. 2.374 (10.5.1928), σ. 1.

⁴³⁰ Η Πρωΐα, φ. 865 (13.5.1928), σ. 1.

⁴³¹ Αθηναϊκή, φ. 614 (12.5.1928), σ. 4.

⁴³² Ριζοσπάστης, φ. 4.930 (13.5.1928), σ. 1.

⁴³³ Εμπρός, φ. 11.321 (14.5.1928), σ. 3.

αποξηραντικών έργων δεν έφταιγαν εκείνοι, αλλά αποκλειστικά και μόνο «αι πολιτικάί δυσχέρειαι» και η ανυπαρξία ενός σταθερού κυβερνητικού σχήματος. Παράλληλα, καλούσε την παρούσα Οικουμενική Κυβέρνηση να προσφέρει γρήγορη, «αποτελεσματική» και «ωργανωμένη» βοήθεια⁴³⁴.

2. Η οικονομική πολιτική

Η οικονομική πολιτική της τρίτης Κυβέρνησης Ζαΐμη, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελούσε συνέχεια εκείνης των δύο προηγούμενων Κυβερνήσεών του. Υπουργός Οικονομικών, άλλωστε, παρέμενε ο Γ. Καφαντάρης, που είχε χαράξει από την αρχή μια πολιτική βασισμένη στον περιορισμό των εξόδων, στην εφαρμογή νέων φορολογικών μέτρων, αλλά και στον εξωτερικό δανεισμό. Ένα από τα οικονομικά ζητήματα που έπρεπε να διευθετήσει η Κυβέρνηση ήταν η ίδρυση της Γεωργικής Τράπεζας, που είχε μείνει σε εκκρεμότητα εξαιτίας της παραίτησης του προηγούμενου κυβερνητικού σχηματισμού και του υπουργού Γεωργίας, Αλ. Παπαναστασίου. Για να κλείσει οριστικά το ζήτημα έπρεπε πρώτα οι κυβερνητικοί και τραπεζικοί φορείς να συζητήσουν και να διερευνήσουν τις πιθανές λύσεις. Στις 6 Φεβρουαρίου 1928, λοιπόν, πραγματοποιήθηκε γενική συνέλευση των μετόχων της Εθνικής Τράπεζας, στο οποίο εκτός από το καταστατικό της Τράπεζας της Ελλάδος συζητήθηκε και η σύσταση της Γεωργικής Τράπεζας⁴³⁵. Συνάντηση για να συζητήσουν σχετικά με την ίδρυση της Γεωργικής πραγματοποιήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου με συμμετέχοντες τον Μιχαλακόπουλο, τον Καφαντάρη, τον Μεταξά, τον Βελέντζα και τον Μυλωνά, από την μεριά της Κυβέρνησης και από την μεριά της Τράπεζας, τους διοικητές της Εθνικής Διομήδη και Δροσόπουλο και τον διευθυντή της γεωργικής τραπεζικής πίστεως Κορυζή. Σε αυτή τη σύσκεψη αποφασίστηκε να ιδρυθεί τελικά η νέα αγροτική Τράπεζα, ενώ για την τελική σύμβαση η Κυβέρνηση θα έπρεπε να αναμένει και τις αποφάσεις της συνέλευσης των μετόχων της Εθνικής. Αντίθετος με την ίδρυση της Τράπεζας παρέμενε ο δημοκρατικός ηγέτης Μιχαλακόπουλος, ο οποίος θα διαφοροποιούσε και τη θέση του, όταν το θέμα θα υποβαλλόταν στη Βουλή, αφού, άλλωστε, αποφασίστηκε ο κάθε βουλευτής να ψηφίσει κατά συνείδηση⁴³⁶. Στις 23 Φεβρουαρίου 1928 υπογράφηκε η σύμβαση για την ίδρυση

⁴³⁴ Εστία, φ. 12.120 (11.5.1928), σ. 1.

⁴³⁵ Αθηναϊκή, φ. 520 (5.2.1928), σ. 1.

⁴³⁶ Εμπρός, φ. 11.232 (12.2.1928), σ. 6.

της Τράπεζας από τον υπουργό Γεωργίας. Ωστόσο, εκείνος δεν το προώθησε άμεσα στη Βουλή, ώστε να εγκριθεί και να εφαρμοσθεί⁴³⁷. Στις 4 Απριλίου 1928 οι υπεύθυνοι της Εθνικής Τράπεζας για τον καταρτισμό του κανονισμού και τον τρόπο λειτουργίας της Γεωργικής Τράπεζας κατέθεσαν στο υπουργείο Γεωργίας τις σχετικές τους αποφάσεις⁴³⁸.

Η «Βραδυνή», ύστερα από την αλλαγή Κυβέρνησης, θα δεχόταν με «ανακούφιση» την ακύρωση της ίδρυσης της Γεωργικής Τράπεζας, καθώς ο σκοπός της ίδρυσης «ήτο καθαρώς κομματικός» προς όφελος της Δημοκρατικής Ένωσης⁴³⁹. Ωστόσο, όταν απομακρύνθηκε από την εξουσία το κόμμα του Παπαναστασίου, η εφημερίδα διευκρίνιζε πως η σύσταση μιας «Γεωργικής Τραπεζής εντελώς ανεξαρτήτου και αυτόνομου, Τραπεζής ευρισκομένης μακράν πάσης κομματικής επιρροής και εκμεταλλεύσεως» την έβρισκε απολύτως σύμφωνη διότι δεν θα ήταν «επιζήμιος δια τα συμφέροντα του αγροτικού κόσμου», αλλά θα μπορούσε να βοηθήσει πραγματικά τον αγροτικό κόσμο⁴⁴⁰.

Ο «Ριζοσπάστης» θεωρούσε ότι η Γεωργική Τράπεζα ιδρύθηκε «προς εξυπηρέτησιν των τσιφλικούχων»⁴⁴¹ καθώς «παρ' όλη τη δημοκοπία του Παπαναστασίου, και τις επαγγελίες της νέας κυβέρνησης, είνε και θα είνε το ειδικό τμήμα της Εθνικής, της ληστρικής, τοκογλυφικής, αγγλοελληνικής Τράπεζας, που έχει πνίξει τους αγρότες στο χρέος και στην κλοπή»⁴⁴².

Οι υπόλοιπες αθηναϊκές εφημερίδες δε δημοσίευσαν άρθρα γνώμης για την ίδρυση της Τράπεζας των αγροτών, απλώς ενημέρωναν τους πολίτες για τις εξελίξεις. Οι απόψεις τους, άλλωστε, ήταν ήδη ευρέως γνωστές στους αναγνώστες τους, αφού τις είχαν εκφράσει ήδη από την περίοδο που ο Αλ. Παπαναστασίου είχε δημιουργήσει το συγκεκριμένο ζήτημα.

Εκτός από τις περαιτέρω διενέργειες για την ίδρυση της Γεωργικής Τράπεζας, η Κυβέρνηση και ο Καφαντάρης κατάφεραν την άνοιξη του 1928 να πραγματοποιήσουν έναν ακόμη στόχο που είχε τεθεί από την πρώτη κιόλας Οικουμενική και αυτός ήταν η σταθεροποίηση του εθνικού νομίσματος, δηλαδή της δραχμής. Στις 12 Μαΐου 1928 δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης το Διάταγμα περί σταθεροποιήσεως της δραχμής και ενάρξεως της λειτουργίας της Τράπεζας της Ελλάδος. Έτσι, από την επόμενη ημέρα θα άρχιζε επίσημα η λειτουργία της νέας

⁴³⁷ Τ. Αποστολοπούλου – Γεωργιάδη, «Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ο πολιτικός – ο επιστήμων – ο αγωνιστής – ο άνθρωπος», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου... ό.π.*, σ. 55.

⁴³⁸ Η Πρωΐα, φ. 829 (5.4.1928), σ. 6.

⁴³⁹ Η Βραδυνή, φ. 2.285 (8.2.1928), σ. 1.

⁴⁴⁰ Ο.π., φ. 2.299 (22.2.1928), σ. 1.

⁴⁴¹ Ριζοσπάστης, φ. 535 (12.2.1928), σ. 4.

⁴⁴² Ο.π., φ. 549 (26.2.1928), σ. 1.

εκδοτικής Τράπεζας, η τιμή μίας λίρας θα ισούταν με 375 δραχμές και 1.000 γραμμάρια χρυσού θα ισούταν με 51.212,37 δραχμές⁴⁴³.

Η σταθεροποίηση της δραχμής, όπως ήταν αναμενόμενο, σχολιάστηκε στον αθηναϊκό Τύπο ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση της κάθε εφημερίδας. Η «Εστία», ούσα φιλοκυβερνητική, φιλοξένησε στο φύλλο της 13^{ης} Μαΐου 1928 δηλώσεις του υπουργού Οικονομικών για τη σπουδαιότητα του επιτεύγματος αυτού και για τα ευεργετικά οφέλη του για την ελληνική οικονομία⁴⁴⁴. Οι δηλώσεις αυτές έβρισκαν πλήρως σύμφωνη τη βενιζελική εφημερίδα, που σε επόμενο πρωτοσέλιδό της αισιοδοξούσε γράφοντας ότι: *«εις το μέλλον, με νόμισμα σταθερόν, με υγιεία οικονομικήν πολιτικήν αμεταβλήτως χαραγμένη, με την επιστημονικήν βοήθειαν και σύμπραξιν του διεθνούς οργανισμού της Γενεύης, σφάλματα όπως του παρελθόντος θα αποκλεισθούν. Η Ελλάς, θα βαδίζη... προς την οικονομικήν ευημερίαν»*⁴⁴⁵.

Η «Βραδυνή», αν και διατηρούσε ως αντικυβερνητική εφημερίδα τους «φόβους» και τις «ανησυχίες» της, ήλπιζε να διαψευσθεί και τα κακά σενάρια να μην επαληθευθούν, τονίζοντας πως *«είνε τόσον μεγάλα τα εκ της σταθεροποιήσεως αγαθά δια τον τόπον – εάν επιτύχη αύτη – και τόσον φοβεραί και καταστρεπτικά αι συνέπειά της – εάν αποτύχη – ώστε η ευχής παντός Έλληνος να συνοδεύη το από σήμερον αρχόμενον έργον, ασχέτως προς τας προσωπικάς ιδέας και αντιλήψεις του»*⁴⁴⁶.

Η «Πρωΐα» ξεκαθάριζε ότι *«δεν υπήρξαμεν πολέμιοι της σταθεροποιήσεως· επολεμήσαμεν τον τρόπον μόνον καθ' ον αυτή εγένετο και η πολεμική μας εσταμάτησε την στιγμήν, καθ' ην η Κυβέρνησις εξέδωκε το διάταγμα της σταθεροποιήσεως, οπότε πλέον εθεωρήσαμεν ημάς αυτούς και πάντας υποχρεωμένους να συμβάλωμεν πάση δυνάμει εις την επιτυχίαν ή την αποτροπήν της αποτυχίας τουλάχιστον της σταθεροποιήσεως»*, γιατί αναγνώριζε πως κάθε αποτυχία της οικονομικής πολιτικής της Κυβέρνησης θα έπληττε όχι μόνο την ίδια την Κυβέρνηση, αλλά και ολόκληρο το ελληνικό Κράτος και τους πολίτες του⁴⁴⁷.

Η φιλομοναρχική «Αθηναϊκή» διατήρησε στάση αδιαλλαξίας και σκληρής κριτικής, όσον αφορούσε και το ζήτημα της σταθεροποίησης, το οποίο χαρακτήριζε ως *«έγκλημα»* με υπεύθυνους

⁴⁴³ ΕτΚ, τχ. Α', φ. 79 (12.5.1928), σ. 597.

⁴⁴⁴ Εστία, φ. 12.122 (13.5.1928), σ. 6.

⁴⁴⁵ Ο.π., φ. 12.125 (16.5.1928), σ. 1.

⁴⁴⁶ Η Βραδυνή, φ. 2.377 (13.5.1928), σ. 1.

⁴⁴⁷ Η Πρωΐα, φ. 869 (17.5.1928), σ. 1.

τον «κουφό διεθνιστή κ. Διομήδη» και τον «αρχιτεμπέλαρο κ. Καφαντάρη». Δεν δίσταζε, ακόμη, να ευχηθεί την «τιμωρία» τους, «ήτις θα αποτελέση διδασκαλίαν αγρίαν δι' εκείνους οι οποίοι θα τους διαδεχθούν» επειδή η απόφαση που έλαβαν ήταν «ληστρική κατά των κατόχων του ελληνικού χαρτονομίσματος»⁴⁴⁸.

Ο «Ριζοσπάστης» ανέλυσε σε ένα άρθρο, τριών συνεχειών, με τίτλο «*Η ΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΡΑΧΜΗΣ*», τη σημασία της σταθεροποίησης του ελληνικού νομίσματος. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος του άρθρου δήλωνε σε ήρεμο ύφος ότι «*η εργατική τάξη της Ελλάδος, οι υπάλληλοι, η αγροτιά δεν κέρδισαν τίποτε, έχουν μόνο θετικό “ώφελος” την αύξηση κατά κάμποσες δεκάδες ακόμα του τιμαριθμού της ζωής, την υποχρέωση... να ισοσκελίζουν τον κρατικό Προϋπολογισμό με το ξεζούμισμά τους και την οικονομική και πολιτική “εκχώρηση” τους στο Αγγλικό χρηματιστικό κεφάλαιο που παρεχώρησε στην ελληνική Κυβέρνηση το περίφημο δάνειο της “νομισματικής εξυγιάνσεως”*»⁴⁴⁹.

Τέλος, το «Εμπρός» ανέφερε το γεγονός της σταθεροποίησης της δραχμής απλώς ως είδηση, χωρίς να σχολιάσει αρνητικά ή θετικά τις κινήσεις της Κυβέρνησης. Αυτό συνέβη γιατί την αντιβενιζελική εφημερίδα την απασχολούσε εκείνες τις ημέρες η επιστροφή του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή και η πιθανή εκ νέου άνοδός του στην εξουσία⁴⁵⁰.

3. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η παραίτηση της τρίτης Οικουμενικής Κυβέρνησης

Μόλις η σταθεροποίηση του εθνικού νομίσματος έγινε νόμος του Κράτους, ξέσπασε νέα κυβερνητική κρίση εξαιτίας της απόφασης του Ελευθερίου Βενιζέλου να επιστρέψει στην ενεργό πολιτική, παρά τις μέχρι τότε διαβεβαιώσεις του για το αντίθετο. Ο Βενιζέλος είχε επιστρέψει στην Ελλάδα από το εξωτερικό ήδη από τις 20 Απριλίου 1927, έπειτα από σχεδόν τέσσερα χρόνια απουσίας και διέμενε μόνιμα στο σπίτι του στα Χανιά με τη σύζυγό του Έλενα⁴⁵¹. Από την πρώτη

⁴⁴⁸ Αθηναϊκή, φ. 616 (14.5.1928), σ. 1.

⁴⁴⁹ Ριζοσπάστης, φ. 4.934 (17.5.1928), σ. 1. και ό.π., φ. 4.935 (18.5.1928), σ. 1. και ό.π., φ. 4.936 (19.5.1928), σσ. 1 – 2.

⁴⁵⁰ Εμπρός, φ. 11.321 (14.5.1928), σ. 1. «*Δυνατόν ο κ. Βενιζέλος να τρέφη πάντοτε την φιλοδοξίαν να επανεμφανισθή εις τον στίβον των πολιτικών αγώνων... Εάν ο κ. Βενιζέλος επιθυμεί πράγματι και ειλικρινώς να φανή χρήσιμος εις την πατρίδα του, οφείλει να απέλθη αμέσως και να μην εμφανισθή εις την Ελλάδα*»

⁴⁵¹ Ν. Οικονόμου, «*Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935*» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 310.

στιγμή είχε δηλώσει ότι επέστρεφε στην Ελλάδα ως ιδιώτης, χωρίς να υποκρύπτει κανέναν άλλο σκοπό, αφού η απόφαση του να αποσυρθεί από την πολιτική ήταν οριστική. Παρ' όλα αυτά, ως απλός πολίτης, έστελνε επιστολές στον επικεφαλής της Ένωσης Φιλελευθέρων, Γ. Καφαντάρη, εκφέροντας τις απόψεις του για τα διάφορα ζητήματα που απασχολούσαν την Κυβέρνηση⁴⁵².

Αρχικά, ο Βενιζέλος φαινόταν να συμφωνεί και να στηρίζει τις αποφάσεις του Καφαντάρη, όμως σύντομα δημιουργήθηκαν διαφωνίες και επήλθε η ρήξη στις μεταξύ τους σχέσεις. Η πρώτη διαφωνία τους υπήρξε όταν στα τέλη Απριλίου 1928 ο Α. Διομήδης, διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, πρότεινε στον Κρητικό πολιτικό να δεχθεί τη διάλυση της Βουλής και τη διεξαγωγή εκλογών, στις οποίες η βενιζελική παράταξη θα είχε ως πρωταρχικό σκοπό του προγράμματός της να εκλέξει στο αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας τον ίδιο, εφόσον κέρδιζε τις εκλογές και γινόταν Κυβέρνηση. Η πρόταση αυτή φάνηκε να ευχαριστεί και να βρίσκει σύμφωνο τον Βενιζέλο, όχι όμως και τον Καφαντάρη με τον Μιχαλακόπουλο⁴⁵³.

Επίσης, στις 5 Μαΐου 1928 ο στρατηγός Κονδύλης απειλούσε την Κυβέρνηση με βίαια ανατροπή, αν σε διάστημα λιγότερο του ενός μήνα, δηλαδή μέχρι τις 2 Ιουνίου, δεν προχωρούσε στην προκήρυξη γερουσιαστικών εκλογών. Στο μανιφέστο του ο Κονδύλης, τόνιζε πως η ανατροπή της Κυβέρνησης θα ήταν δικαιολογημένη από τη στιγμή που εκείνη παραβίαζε το Σύνταγμα με τη μη συγκρότηση του δεύτερου νομοθετικού σώματος, της Γερουσίας. Ο Βενιζέλος ούτε τότε υποστήριξε ξεκάθαρα την Κυβέρνηση προκαλώντας την απογοήτευση και την αγανάκτηση του Καφαντάρη⁴⁵⁴.

Ακολούθησαν τον Μάιο αρκετές συναντήσεις των δύο ανδρών και βρέθηκαν να διαφωνούν και σε άλλα ζητήματα, ιδιαίτερα στον τομέα της οικονομικής πολιτικής της Κυβέρνησης. Η τελευταία και κρισιμότερη συνάντησή τους διεξήχθη στις 19 Μαΐου 1928, παρουσία και του στρατηγού Ν. Πλαστήρα. Στη συνάντηση αυτή, στην οποία το κλίμα ήταν αρκετά τεταμένο, ο Βενιζέλος ζήτησε από την Κυβέρνηση την επίσπευση του νόμου για τη συγκρότηση του δεύτερου νομοθετικού σώματος, της Γερουσίας, ενώ τον ερχόμενο Οκτώβριο θεωρούσε απαραίτητη και τη διεξαγωγή συζήτησης αναφορικά με την τελική μορφή του πολιτεύματος. Ο Καφαντάρης εξέφρασε τις αντιρρήσεις του και δήλωσε στον Βενιζέλο ότι δεν είχε το δικαίωμα να επιβάλει τις απόψεις του στην Κυβέρνηση⁴⁵⁵. Ο Καφαντάρης είχε αυτή τη στάση απέναντι στον πρώην αρχηγό

⁴⁵² Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σ. 390.

⁴⁵³ Σ. Ριζάς, «Η επιστροφή στην Κρήτη» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...* ό.π., σ. 287.

⁴⁵⁴ Σ. Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία...* ό.π., σ. 133.

⁴⁵⁵ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης...* ό.π., σσ. 163 – 164.

του γιατί ένιωθε κουρασμένος από τις αρνητικές κριτικές για το έργο του και ότι ο μέχρι πρότινος προστάτης του προσπαθούσε να τον μετατρέψει σε πειθήνιο όργανό του. Για το λόγο αυτό, θέλοντας να ξεκαθαρίσει οριστικά την κατάσταση, ζήτησε από τον Βενιζέλο να του παρέχει πλήρη υποστήριξη και έγκριση του έργου της πολιτικής του, ώστε να σταματήσουν και οι επιθέσεις εναντίον του από τους οπαδούς του Κρητικού πολιτικού, οι οποίοι σέβονταν απόλυτα τις αποφάσεις του ηγέτη τους. Ο Βενιζέλος, ωστόσο, αρνήθηκε⁴⁵⁶.

Ο Γεώργιος Καφαντάρης δεν είχε τότε άλλη επιλογή από το να παραιτηθεί από αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων, αλλά και από υπουργός Οικονομικών, ενώ γνωστοποίησε την απόφασή του να ιδρύσει δικό του κόμμα, το Προοδευτικό Κόμμα⁴⁵⁷. Από την Κυβέρνηση παραιτήθηκαν και οι υπόλοιποι Φιλελεύθεροι υπουργοί. Ο Αλέξ. Ζαΐμης δεν μπορούσε παρά να υποβάλει την παραίτηση ολόκληρης της Κυβέρνησης στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, η οποία ανακοινώθηκε επίσημα στις 22 Μαΐου στη συνεδρίαση της Βουλής⁴⁵⁸. Ο Πρόεδρος της Βουλής, Θ. Σοφούλης, αφού προέβη στη σχετική με την παραίτηση ανακοίνωση, δήλωσε επίσης και τη διακοπή των εργασιών του σώματος μέχρι τον σχηματισμό νέας Κυβέρνησης, χωρίς ωστόσο να ζητήσει, ως όφειλε, τη συγκατάθεση των βουλευτών για να λύσει τη συνεδρίαση. Η πράξη αυτή του Σοφούλη, ο οποίος από την πρώτη στιγμή είχε σταθεί στο πλευρό του Βενιζέλου, κρίθηκε αντισυνταγματική και προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων εντός του Κοινοβουλίου, ειδικά από τους αντιπροσώπους του κόμματος των Λαϊκών και των Ελευθεροφρόνων. Μάλιστα, οι παρόντες αντιβενιζελικοί ανάγκασαν τον αντιπρόεδρο της Βουλής, Δ. Κάκκαβο, να ανέβει στην έδρα για να αρχίσει εκ νέου η συνεδρίαση⁴⁵⁹.

Στις 23 Μαΐου 1928, ο Βενιζέλος ανακοίνωσε επίσημα πια στον ελληνικό λαό την επάνοδό του στην πολιτική σκηνή, καθώς, όπως υποστήριζε, δεν μπορούσε να αφήσει ακέφαλο το κόμμα του σε εκείνες τις κρίσιμες στιγμές⁴⁶⁰. Άλλωστε, έπειτα από την παραίτηση Καφαντάρη, από τους 121 βουλευτές του κόμματος των Φιλελευθέρων ή ανεξάρτητους βενιζελικούς βουλευτές που ανήκαν στους Φιλελευθέρους, οι 87 συσπειρώθηκαν γύρω από το πρόσωπο του φυσικού τους

⁴⁵⁶ Σ. Ριζάς, «Η επιστροφή στην Κρήτη» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...* ό.π., σ. 288.

⁴⁵⁷ Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης...* ό.π., σ. 131.

⁴⁵⁸ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ...* ό.π., σ. 392.

⁴⁵⁹ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της...* ό.π., σ. 186.

⁴⁶⁰ Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 311.

ηγέτη, παρέχοντάς του μεγάλη ισχύ, αποδυναμώνοντας συγχρόνως τον Καφαντάρη και το νέο του κόμμα⁴⁶¹.

Από τη στιγμή εκείνη ο αντιβενιζελικός Τύπος της Αθήνας εντατικοποίησε τις επιθέσεις του ενάντια στον Ελευθέριο Βενιζέλο, που είχαν ξεκινήσει ήδη από τη στιγμή της επιστροφής του στην Ελλάδα. Η «Αθηναϊκή» χρησιμοποιούσε ιδιαίτερα σκληρή γλώσσα απευθυνόμενη στον Κρητικό πολιτικό. Συγκεκριμένα, ανέφερε: «Και διότι μέχρι της στιγμής δεν ευρέθη ένα τίμιο και γενναίο χέρι να του καρφώσει μίαν σφαίρα στο κεφάλι ή μίαν κάμαν εις το στήθος, ιδού αυτός, ο άτιμος και ειδεχθής δολοφόνος, πάλιν επί της σκηνης του δημοσίου βίου της χώρας...»⁴⁶². Ακόμη, τόνιζε ότι «ο αγών κατά της νέας επιδρομής του Ελ. Βενιζέλου δεν ανήκει βεβαίως εις τον κ. Καφαντάρη. Ανήκει πρωτίστως εις την όλην αντιβενιζελικήν παράταξιν», η οποία επιβάλλεται να χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα για να τον κερδίσει⁴⁶³.

Η «Πρωΐα» παραδεχόταν ότι μπορεί να «επολέμησε την δευτέραν και την τρίτην κυβέρνησιν Ζαΐμη από της συγκροτήσεως αυτής... Αλλ' η απρόσκλητος ανάμιξις του κ. Βενιζέλου και ο εκ της αφίξεως ταύτης κίνδυνος επαναλήψεως του εμφυλίου σπαραγμού... είναι φυσικόν να συσπειρώση όλους ημάς εις τον αγώνα υπέρ του κοινοβουλευτισμού. Διότι ο Βενιζέλος είναι ο εχθρός του κοινοβουλευτισμού». Επιπλέον, η εφημερίδα έγραφε ότι «ο κ. Βενιζέλος εξαφανίσας τους πολιτικούς αντιπάλους του ηθέλησε να καταδικάσει εις πολιτικόν θάνατον και αυτόν τον διάδοχόν του, διότι, ως λέγουν ανετάχθη ούτος εις μίαν απίστευτον φιλοδοξίαν του» και έκλεινε με την ευχή να μην ο αρχηγός των Φιλελευθέρων να μην επιτύχει τον σκοπό του και να «ευρεθούν χείρες δια να στείλουν τον κ. Βενιζέλον εις το Παλαμήδιον, εις τας φυλακάς Αιγίνης, εις το φρενοκομείον ή ακόμη εις την αλλοδαπήν»⁴⁶⁴.

Η «Βραδυνή» σχολίαζε ότι ο τρόπος επιστροφής του Βενιζέλου στην ενεργό πολιτική σκηνή αποδείκνυε «το κατάντημα» του, αφού βασιζόταν όχι στο μαζικό κάλεσμά του από τον ελληνικό λαό, αλλά «εις τους περνιστήρας του κ. Πλαστήρα αφ' ενός και εις τα διαγέγματα του κ. Κονδύλη αφ' ετέρου!»⁴⁶⁵. Ο διευθυντής της εφημερίδας, Ε. Ν. Τζελέπης, δεν δεχόταν τη δικαιολογία του Βενιζέλου ότι άλλαξε την απόφασή του για αποχή εξαιτίας της παραίτησης του Καφαντάρη γιατί, όπως υποστήριζε, η παραίτηση αυτή «δεν είνε παρά συνέπεια ακριβώς της

⁴⁶¹ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης...* ό.π., σ. 164.

⁴⁶² Αθηναϊκή, φ. 624 (22.5.1928), σ. 1.

⁴⁶³ Ο.π., φ. 622 (20.5.1928), σ. 1.

⁴⁶⁴ Η Πρωΐα, φ. 874 (22.5.1928), σ. 1.

⁴⁶⁵ Η Βραδυνή, φ. 2.385 (21.5.1928), σ. 1.

επεμβάσεώς του! Η πολιτική κρίσις δεν προήλθεν από αυτήν, αλλά την εξεβίασε» και εφιστούσε την προσοχή στους αναγνώστες του ότι ο φυσικός ηγέτης των Φιλελευθέρων «ΕΡΧΕΤΑΙ ΜΕ ΠΟΛΕΜΙΚΑΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ»⁴⁶⁶.

Το «Εμπρός» έγραφε για την κατάσταση και την επανεμφάνιση του Βενιζέλου ότι: *«εις την ψυχήν του μαύρου δαίμονος, την οποίαν δεν κατώρθωσε να λευκάνη ο χρόνος, εβυσοδομήθη και πάλιν το κακόν» και ότι: «η Κυβέρνησις Ζαΐμη οφείλει να μείνη εις την θέσιν της. Και να αγωνισθή υπέρ των λαϊκών ελευθεριών βεβαία ούσα ότι ο Λαός είνε παρά το πλευρόν της. Τούτο αξιοί το Έθνος ολόκληρον, το οποίον είνε έτοιμον δια μυριάδων ψηφισμάτων και διαμαρτυριών να αποδείξη ότι ανεξαρτήτως πολιτικών φρονημάτων ευρίσκεται σύσσωμον πλησίον της»⁴⁶⁷.*

Το κομμουνιστικό φύλλο του «Ριζοσπάστη» ερμήνευε τη διαφωνία Καφαντάρη και Βενιζέλου ως σύγκρουση των ξένων κεφαλαίων, αγγλικού και γαλλικού αντίστοιχα, που προσπαθούσαν να κυριαρχήσουν στην Ελλάδα. Ο «Ριζοσπάστης» προειδοποιούσε τους εργαζόμενους να μη *«ξεγελαστούν μήτε από τους θριαμβευτικούς αλαλαγμούς των βενιζελικών, μήτε από τα δημοκοπικά, παράλληλα αντιβενιζελικά – μοναρχικά ουρλιάσματα των βασιλικών» και να «αγωνιστή ξέχωρα, ανεξάρτητα»⁴⁶⁸, ενώ διέκρινε ως μόνη λύση της δημιουργηθείσας κατάστασης τη *«διάλυση της Βουλής και εκλογές με αναλογική»⁴⁶⁹.**

Η βενιζελική «Εστία», στον αντίποδα των αντιβενιζελικών και φιλομοναρχικών εφημερίδων, πίστευε ότι *«η προσωπικότης του κ. Ελευθερίου Βενιζέλου εμπνέει εις την Κοινήν Γνώμην, κατά μέγα αυτής μέρος, την πλέον απόλυτον εμπιστοσύνην» και ότι μια Κυβέρνηση με αρχηγό τον ίδιο θα ήταν η ιδανικότερη λύση⁴⁷⁰. Διευκρίνιζε ότι ο αρχηγός των Φιλελευθέρων «παρά πάσαν προσωπικήν του επιθυμίαν, ευρέθη υποχρεωμένος να επανέλθη εις την πολιτικήν σκηνήν» και κατηγορούσε τόσο τον Καφαντάρη για την προκληθείσα κυβερνητική κρίση, όσο και τους αντιβενιζελικούς ότι αναστάτωναν με τις *«υστερικές κραυγές του μίσους» την ηρεμία που είχε ανάγκη τη δεδομένη στιγμή η Ελλάδα⁴⁷¹. Τέλος, ξεκαθάριζε ότι ο Βενιζέλος προσπαθούσε πρώτα από όλα να δώσει μια λύση προερχόμενη από την παρούσα Βουλή και μόνο αν αποτύγχανε η**

⁴⁶⁶ Ο.π., φ. 2.388 (24.5.1928), σ. 1.

⁴⁶⁷ Εμπρός, φ. 11.328 (21.5.1928), σ. 1.

⁴⁶⁸ Ριζοσπάστης, φ. 4.940 (23.5.1928), σ. 1.

⁴⁶⁹ Ο.π., φ. 4.941 (24.5.1928), σ. 1.

⁴⁷⁰ Εστία, φ. 12.130 (22.5.1928), σ. 1.

⁴⁷¹ Ο.π., φ. 12.134 (26.5.1928), σ. 1.

προσπάθειά του αυτή, θα αναγκαζόταν να προβεί σε σχηματισμό δικού του κυβερνητικού σχήματος⁴⁷².

Μετά την ανακοίνωση, λοιπόν, του Βενιζέλου και την παραίτηση της Κυβέρνησης Ζαΐμη, στην πολιτική ζωή της χώρας όλα μεταβλήθηκαν⁴⁷³. Ξέσπασε νέα πολιτική και κοινωνική κρίση που διήρκησε αρκετές ημέρες, ενώ παλιές διαφωνίες και διχασμοί επανήλθαν στην επιφάνεια. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, αντιλαμβανόμενος τις εντάσεις, δεν έσπευσε να αναθέσει την Πρωθυπουργία στον Βενιζέλο, που ήταν πλέον ο εξωκοινοβουλευτικός αρχηγός του κόμματος με τη μεγαλύτερη κοινοβουλευτική δύναμη. Μετά από σχετική εισήγηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη, ξεκίνησε συναντήσεις με τους Καφαντάρη, Μιχαλακόπουλο, Παπαναστασίου, Μεταξά και Τσαλδάρη, ώστε να διερευνήσει πρώτα τις δικές τους απόψεις για την επίλυση της δημιουργηθείσας κρίσης⁴⁷⁴. Οι δημοκρατικοί Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος και Παπαναστασίου πρότειναν στον Κουντουριώτη την ανάθεση της εντολής σχηματισμού Κυβέρνησης στον Βενιζέλο⁴⁷⁵. Ο Μιχαλακόπουλος, μάλιστα, θεωρούσε ότι μπορούσε ο Κουντουριώτης, ελλείψει Γερουσίας, να διαλύσει τη Βουλή προκηρύσσοντας εκλογές, χωρίς να παραβιάζεται το Σύνταγμα. Οι αντιβενιζελικοί δε δέχονταν τη διάλυση της Βουλής από νέα Κυβέρνηση, χωρίς αυτή να έχει παρουσιαστεί προηγουμένως στη Βουλή. Ο Μεταξάς, τέλος, υποστήριξε αρχικά πως η παραιτηθείσα Κυβέρνηση μπορούσε να παραμείνει στην εξουσία, αν την στήριζαν ο Βενιζέλος και ο Τσαλδάρης. Έπειτα, όμως, από τις αντιρρήσεις των πολιτικών ανδρών, συμβιβάστηκε με την παραμονή της Κυβέρνησης, μόνο με την ψήφο εμπιστοσύνης του κόμματος του Βενιζέλου⁴⁷⁶.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, από την πλευρά του, δεν επιθυμούσε να αναλάβει Πρωθυπουργός της χώρας ούτε ζητούσε την άμεση διεξαγωγή μιας εκλογικής αναμέτρησης, γιατί φοβόταν το ενδεχόμενο μίας πιθανής ήττας. Ήθελε πριν τις εκλογές να είναι σίγουρος για την εκλογική του δύναμη και την επικείμενη νίκη του, ώστε να μη βρεθεί μπροστά σε δυσάρεστες εκπλήξεις, όπως ήταν η ήττα του 1920. Για το λόγο αυτό, στις 25 Μαΐου 1928, όταν τον κάλεσε ο Κουντουριώτης στο Προεδρικό Μέγαρο, δέχθηκε να συζητήσει τους όρους για την παραμονή στην εξουσία της τρίτης Οικουμενικής Κυβέρνησης Ζαΐμη⁴⁷⁷.

⁴⁷² Ό.π., φ. 12.132 (24.5.1928), σ. 1.

⁴⁷³ Α. Κλάνης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος...* ό.π., σ. 203.

⁴⁷⁴ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της...* ό.π., σ. 187.

⁴⁷⁵ Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης...* ό.π., σ. 131.

⁴⁷⁶ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της...* ό.π., σ. 187.

⁴⁷⁷ Ν. Μαντζαρίδης, «Η επάνοδος στην εξουσία» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...* ό.π., σσ. 289 – 290.

Στις 28 Μαΐου 1928, ο Ζαΐμης συναντήθηκε με τον Βενιζέλο για να συζητήσουν τους όρους, που θα έθετε ο ηγέτης των Φιλελευθέρων στην Κυβέρνηση. Εκείνος ζήτησε την επίσπευση του νόμου για τη Γερουσία και την ολοκλήρωση των δημοσίων έργων. Θεωρούσε, μάλιστα, ότι δύο εβδομάδες αρκούσαν για τη διευθέτηση των ζητημάτων αυτών, ενώ αν η Κυβέρνηση χρειαζόταν μια μικρή παράταση θα την παρείχε. Ο Ζαΐμης και οι τρεις κυβερνητικοί αρχηγοί, Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος και Μεταξάς, αποδέχθηκαν όλους τους όρους⁴⁷⁸. Ο Ι. Μεταξάς βέβαια είχε βρεθεί σε πολύ δύσκολη θέση και είχε αρκετές αμφιβολίες για το αν έπρεπε να συμμετέχει σε μια κυβέρνηση, το μέλλον της οποίας θα εξαρτιόταν από τον ηγέτη των Φιλελευθέρων. Εν τέλει, όμως, δέχθηκε γιατί θεώρησε ότι με τον τρόπο αυτό καθυστερούσε, έστω και προσωρινά, η διεξαγωγή εκλογών, οι οποίες όπως όλα έδειχναν θα είχαν νικητή και κατά συνέπεια Πρόεδρο Κυβέρνησης, τον Βενιζέλο⁴⁷⁹. Έτσι, ο Π. Κουντουριώτης ανακοίνωσε ότι δεν είχε αποδεχθεί την προ ολίγων ημερών παραίτηση της Κυβέρνησης και ως εκ τούτου εκείνη παρέμενε στην εξουσία⁴⁸⁰.

Η Κυβέρνηση Ζαΐμη παρουσιάστηκε στις 31 Μαΐου 1928 στο Κοινοβούλιο, για να λάβει εκ νέου την εμπιστοσύνη του. Η σύνθεσή της, ωστόσο, δεν παρέμενε απόλυτα η ίδια, γιατί δύο υπουργοί της είχαν παραιτηθεί. Ο πρώτος ήταν ο υπουργός Εσωτερικών Γ. Μάρης και ο δεύτερος ο υπουργός Γεωργίας Γ. Εξηντάρης. Τη θέση τους κατέλαβαν ο Χ. Αλλαμανής και Κ. Γκότσης αντίστοιχα. Επίσης, έγινε υφυπουργός Συγκοινωνιών ο Σπ. Ταλιαδούρος του κόμματος των Ελευθεροφρόνων⁴⁸¹. Η Κυβέρνηση έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή στις 2 Ιουνίου 1928, με ψήφους 138 υπέρ, 69 κατά και 3 αρνηθέντες ψήφους σε σύνολο 210 βουλευτών⁴⁸².

Η «Αθηναϊκή» δεν μπορούσε να εφησυχάσει, παρά τη ψήφο εμπιστοσύνης που έλαβε η Κυβέρνηση, καθώς στο παρασκήνιο υπήρχε ο Βενιζέλος «έτοιμος εις νέας μηχανορραφίας και υπονομεύσεις», ικανός να κάνει τα πάντα για την «αρπαγήν της Εξουσίας». Θεωρούσε, όμως, ότι «η Κυβέρνησις, μολονότι διαθέτουσα, ως εκ της κοινοβουλευτικής προελεύσεώς της, περιορισμένα μέσα αμύνης, δύναται εν τούτοις να περιφρουρήση αποτελεσματικώς την έννομον τάξιν και το κοινοβουλευτικό πολίτευμα». Αυτό που είχε προτεραιότητα για την αντιβενιζελική εφημερίδα ήταν να ολοκληρώσει η Βουλή το έργο της το ταχύτερο δυνατόν και η Κυβέρνηση «να προπαρασκευάση

⁴⁷⁸ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σ. 397.

⁴⁷⁹ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης...* ό.π., σ. 164.

⁴⁸⁰ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σ. 397.

⁴⁸¹ Ν. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935» στο *Ιστορία...* ό.π., σ. 310.

⁴⁸² Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίαση Π', 1.6.1928, Β' Συνόδου, Β' τόμος, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 992 - 993.

την πραγματική αποκατάστασιν της ομαλότητος». Τέλος, έβλεπε θετικά την απομάκρυνση Καφαντάρη από τον Βενιζέλο, που αποτελούσε «ράπισμα κατά της βενιζελικής μασκαρωσύνης»⁴⁸³.

Το «Εμπρός», επίσης, αντιμετώπιζε με χαρά τη διαφοροποίηση Καφαντάρη από τον Βενιζέλο, ο οποίος «επανερχεται ούτω εις την τάξιν των ανθρώπων με καρδίαν και κρίσιν»⁴⁸⁴ και ως μια «πρώτη νίκη» απέναντι στον αρχηγό των Φιλελευθέρων την παραμονή της Κυβέρνησης, έπειτα από «την σθεναράν κατ' αυτού αντίδρασιν του κ. Κουντουριώτη και των πολιτικών ηγετών». Παρ' όλα αυτά, θεωρούσε ότι ο «δημόσιος κίνδυνος» με το όνομα Βενιζέλος ακόμη υφίστατο, παρά την ψήφο εμπιστοσύνης του προς την Κυβέρνηση και την υπόσχεση ότι θα την άφηνε ανεμπόδιστη να συνεχίσει το έργο της. Για το «Εμπρός» ο στόχος του Βενιζέλου ήταν «η δια παντός μέσου άνοδός του επί του προεδρικού θώκου», στόχος που η Κυβέρνηση και τα υπόλοιπα κοινοβουλευτικά κόμματα είχαν «καθήκον» να εμποδίσουν προστατεύοντας την ομαλότητα στη χώρα⁴⁸⁵.

Αυτό που είχε τη μεγαλύτερη σημασία για την «Βραδυνή» ήταν ότι ο Βενιζέλος δεν συμμετείχε στην Κυβέρνηση. Μπορεί η Κυβέρνηση Καφαντάρη, Μεταξά και Μιχαλακόπουλου να μην είχε αλλάξει, «να είνε εκείνη που ήτο πάντοτε. Αλλά, οποιαδήποτε κι αν είνε η Κυβέρνησις αυτή, με τον Κύρκο της και τον Μιχαλακόπουλόν της, δεν είνε Κυβέρνησις Βενιζέλου!». Για το λόγο αυτό, ακόμα και οι μέχρι τώρα πολέμοί της «ενδιαφέρονται σήμερα δια την τύχην της»⁴⁸⁶. Η εφημερίδα αμφέβαλε για τη σταθερότητα του χαρακτήρα και τη βαρύτητα του λόγου του αρχηγού των Φιλελευθέρων και απηύθυνε το εξής ρητορικό ερώτημα: «Ο κ. Βενιζέλος έδωσε χθες εις την Κυβέρνησιν ψήφον εμπιστοσύνης... Αυτός όμως τίνος την εμπιστοσύνην έχει;»⁴⁸⁷.

Η «Πρωϊα» δημοσίευσε ένα άρθρο με τίτλο «HANNIBAL ANTE PORTAS» στο οποίο δήλωνε ότι: «Εάν ο τερματισμός της κρίσεως δια σχηματισμού κυβερνήσεως υπό τον Βενιζέλον ήτο λύσις χειρίστη, δεν γνωρίζομεν διατί ο τερματισμός της δι' επανεμφάνισεως της κυβερνήσεως Ζαΐμη εις την Βουλήν, ίνα ερεισθή επί του βενιζελικού κόμματος, δεν είνε λύσις αξιοδάκρυτος». Για την εφημερίδα, μια Κυβέρνηση με αρχηγό τον Βενιζέλο και η τωρινή Κυβέρνηση Ζαΐμη που στηριζόταν στον Κρητικό πολιτικό ήταν «καθ' ολοκληρίαν ταυτόσημα πράγματα». Παρ' όλα αυτά,

⁴⁸³ Αθηναϊκή, φ. 635 (2.6.1928), σ. 1.

⁴⁸⁴ Εμπρός, φ. 11.340 (2.6.1928), σ. 3.

⁴⁸⁵ Ο.π., φ. 11.337 (30.5.1928), σ. 1.

⁴⁸⁶ Η Βραδυνή, φ. 2.396 (1.6.1928), σ. 1.

⁴⁸⁷ Ο.π., φ. 2.397 (2.6.1928), σ. 1.

συνεχάρει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας για την απόφασή του να μην αναθέσει στον Βενιζέλο την εντολή σχηματισμού Κυβέρνησης και καλούσε τους αντιβενιζελικούς βουλευτές «ν' ασκήσουν το έργον του ελέγχου και το έργον της επιτηρήσεως επί του υπόπτου συγκροτήματος»⁴⁸⁸.

Η εφημερίδα «Εστία», ούσα απολύτως βενιζελική, δεν διέκρινε κίνδυνο από την επανεμφάνιση του Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή της χώρας, αντίθετα γέμιζε «ελπίδα» ότι θα επέλθει γρήγορα και ήρεμα η κανονικότητα⁴⁸⁹, ενώ χαρακτήριζε ως «αδικαιόγητοι ανησυχία» τα γραφόμενα για έλλειψη κυβερνητικής σταθερότητας. Για την «Εστία» δεν υπήρχε περίπτωση ο Βενιζέλος να άρει την εμπιστοσύνη του παρά μόνο σε περίπτωση που η Κυβέρνηση δεν τηρούσε τις προγραμματικές της υποσχέσεις⁴⁹⁰.

Ο «Ριζοσπάστης» έγραφε ότι η «νέα» Κυβέρνηση, έπειτα από τη λήψη της ψήφου εμπιστοσύνης, ήταν έτοιμη για τη «συνέχιση του μεγάλου έργου που ανέλαβε», έργο που δεν ήταν άλλο από την οικονομική πολιτική της, ενώ παράλληλα «η κατάσταση της εργατικής τάξης και των άλλων εργαζομένων μαζών αντίστοιχα και ανάλογα χειροτερεύει». Ακόμη, υπενθύμιζε στο αναγνωστικό του κοινό ότι ο Βενιζέλος συμφωνεί απόλυτα με την πολιτική της Κυβέρνησης, την οποία θα συνεχίσει σε περίπτωση που στο μέλλον αναλάβει Πρωθυπουργός και καλούσε τον εργαζόμενο λαό να αντισταθεί «με μεγαλύτερη ένταση και έκταση», ώστε «η αγέλη του Βενιζέλου να πάη στους σταύλους της»⁴⁹¹.

Ωστόσο, η ανασχηματισμένη Κυβέρνηση παρέμεινε στην εξουσία για περίπου ένα μήνα λόγω όχι μόνο των ενδοκυβερνητικών διαφωνιών, αλλά και των έντονων επιθέσεων που δεχόταν από όλες τις κατευθύνσεις. Στόχος των περισσότερων επιθέσεων γινόταν η οικονομική πολιτική της Κυβέρνησης, που παρά τις όποιες της επιτυχίες στον συγκεκριμένο τομέα, δεν μπόρεσε να μη δυσαρεστήσει εκτός από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο και μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1928 είχαν ξεσπάσει οι εξεγέρσεις των χωρικών της Κρήτης οι οποίες συνεχίστηκαν και τον Φεβρουάριο⁴⁹². Το καλοκαίρι, όμως, του 1928 τα πράγματα δυσκόλευσαν για την κυβέρνηση, η οποία εκτός από τα εσωτερικά της προβλήματα, κλήθηκε να αντιμετωπίσει και τις απεργίες των καπνεργατών⁴⁹³. Οι καπνεργάτες την εποχή του Μεσοπολέμου αποτελούσαν

⁴⁸⁸ Η Πρωΐα, φ. 881 (29.5.1928), σ. 1.

⁴⁸⁹ Εστία, φ. 12.140 (2.6.1928), σ. 1.

⁴⁹⁰ Ο.π., φ. 12.146 (8.6.1928), σ. 1.

⁴⁹¹ Ριζοσπάστης, φ. 9.451 (5.6.1928), σ. 1.

⁴⁹² Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης... ό.π.*, σσ. 129 – 130.

⁴⁹³ Ν. Μαραντζίδης, «Η επάνοδος στην εξουσία» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος... ό.π.*, σ. 290.

μεγάλη μερίδα του αγροτικού πληθυσμού, καθώς ο καπνός ήταν βασικό ελληνικό εξαγωγίμο προϊόν που έφερνε στα κρατικά ταμεία πολλά έσοδα⁴⁹⁴. Οι εργάτες αυτοί των περιοχών της Ανατολικής Μακεδονία και της Θράκης δεν μπόρεσαν να αντέξουν τα νέα φορολογικά μέτρα της Κυβέρνησης και στις 11 Ιουνίου 1928 αποφάσισαν να κηρύξουν απεργίες. Σε πόλεις, όπως η Καβάλα, η Δράμα, η Ξάνθη, η Αλεξανδρούπολη και η Κομοτηνή, εκατοντάδες εργάτες βγήκαν στους δρόμους να διαδηλώσουν. Η Κυβέρνηση έστειλε προς αντιμετώπισή τους την χωροφυλακή και τον στρατό. Στην Καβάλα, μάλιστα, ο στρατός προσπάθησε να καταστείλει τις δράσεις των απεργών χρησιμοποιώντας τα όπλα του, με αποτέλεσμα έξι άνθρωποι να χάσουν τη ζωή τους και σαράντα να τραυματισθούν⁴⁹⁵, ενώ και σε άλλες περιοχές, όπως η Ξάνθη, οι συγκρούσεις κατέληξαν να είναι αιματηρές⁴⁹⁶. Ο βίαιος τρόπος που αντιμετωπίστηκαν οι καπνεργάτες από το Κράτος οδήγησαν σε απεργία και άλλους κλάδους, όπως οι αρτεργάτες και υδατεργάτες της Θεσσαλονίκης και οι ναυτεργάτες όλης της χώρας⁴⁹⁷.

Το έργο της Κυβέρνησης στην αντιμετώπιση των απεργιών δυσχέρανε και ο Ελευθέριος Βενιζέλος με δημόσιες δηλώσεις του στον Τύπο, στις οποίες φαινόταν απρόθυμος να υποστηρίξει την Κυβέρνηση και να λάβει ξεκάθαρη θέση περί του ζητήματος. Ωστόσο, έκανε σαφές πως ο Ζαΐμης και οι υπουργοί του όφειλαν να ακούσουν προσεχτικά τα αιτήματα των καπνεργατών και να τους συμπεριφερθούν με επιείκεια και τρόπο ευνοϊκό. Η στάση αυτή του Βενιζέλου δυσαρέστησε ιδιαίτερα τον Καφαντάρη, ο οποίος αισθάνθηκε για ακόμη μια φορά εκτεθειμένος από τον ηγέτη του Κόμματός του⁴⁹⁸.

Ο αθηναϊκός Τύπος δεν μπορούσε να αφήσει τα καπνεργατικά ασχολίαστα. Ο «Ριζοσπάστης» στάθηκε εξ αρχής συμπαραστάτης στη μάχη των απεργών, καθώς οι κομμουνιστές προσπάθησαν και να ιδιοποιηθούν τις απεργίες⁴⁹⁹. Το επίσημο όργανο του Κ.Κ.Ε. απηύθυνε έκκληση σε όλους του εργάτες της χώρας να σταθούν στο πλευρό των καπνεργατών και να παλέψουν υπέρ των δίκαιων αιτημάτων τους και κατά της «μπουρζουαζίας». Πιο

⁴⁹⁴ Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος...* ό.π., σ. 40.

⁴⁹⁵ Α. Ρήγος, *Τα κρίσιμα...* ό.π., σ. 202.

⁴⁹⁶ Εστία, φ. 12.150 (13.6.1928), σ. 6. «ΑΙ ΣΚΗΝΑΙ ΤΗΣ ΞΑΝΘΗΣ... Κατά τας συμπλοκάς ετραυματίσθησαν ακινδύνως οι ανθυπολοχαγοί Τσάταλος και Χιλιαδάκης, εις επιλοχίας, τρεις στρατιώται και εις χωροφύλαξ. Εκ των εργατών ετραυματίσθησαν 7 εξ ων εις σοβαρώς. Επίσης εις 200 μέτρων απόστασιν από του σημείου της συμπλοκής ευρέθη νεκρός εις Οθωμανός καπνεργάτης, φονευθείς εκ σφαίρας.»

⁴⁹⁷ Α. Ρήγος, *Τα κρίσιμα...* ό.π., σ. 202.

⁴⁹⁸ Ν. Μαραντζίδης, «Η επάνοδος στην εξουσία» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...* ό.π., σ. 290.

⁴⁹⁹ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σ. 399.

συγκεκριμένα, έγραφε: «Ο αγώνας του είναι αγώνας για τα άμεσα, στοιχειώδη αιτήματά τους, αγώνας κατά της τρομοκρατίας, αγώνας κατά της εκμεταλλεύτριας μπουρτζουαζίας... Οι εργάτες πρέπει να ενισχύσουν την απεργία καπνεργατών και πρέπει να συνδυάσουν, να συνενώσουν το δικό τους αγώνα για τα άμεσα δικά τους αιτήματα με την απεργία της Κ.Ο.Ε.»⁵⁰⁰. Επίσης, απευθυνόταν και στους στρατιώτες και τους χωροφύλακες με λόγια όπως: «Μη χτυπάτε τ' αδέρφια σας! Μη χτυπάτε τους εργάτες που απεργούν γιατί πεινάνε! Η θέση σας δεν είναι με τους πλουτοκράτες, τους υπουργούς και τους αξιωματικούς σας!»⁵⁰¹.

Η «Πρωΐα», μολονότι θεωρούσε ως υποκινητές των απεργιών τους κομμουνιστές, οι οποίοι ούτως ή άλλως «έχουν στο πρόγραμμά των την πρόκληση εμφυλίου σπαραγμού, την αναγωγή παντός ζητήματος εις αφορμήν αγώνος της τάξεως», δεν παρέλειπε να επιρρίψει ευθύνες και στην Κυβέρνηση, η οποία αποδείχθηκε «ανέτοιμος» και «ανειδοποίητος» να τις αντιμετωπίσει, μην έχοντας γνώση εργατικών προβλημάτων⁵⁰². Ωστόσο, έπειτα από λίγες μέρες, υπό τον φόβο ανάμειξης του Ελ. Βενιζέλου στην εξουσία, δήλωνε ότι : «είτε εκφυλισθή η απεργία της Μακεδονίας, είτε επεκταθή... βέβαιον είναι ότι ούτε το κοινωνικόν καθεστώς θ' ανατραπή ούτε το Κράτος θα ηττηθή εις τον αγώνα προς αποκατάστασιν της τάξεως. Εις τον αγώνα δε αυτόν όλος ο Τύπος ανεξαρτήτως κομμάτων και ανεξαρτήτως διαθέσεων απέναντι της Κυβερνήσεως είναι υποχρεωμένος να ταχθή – και ετάχθη ήδη – παρά το πλευρόν του Κράτους», ενώ υποστήριζε πως η Κυβέρνηση μπορούσε να νικήσει και τον κομμουνισμό και τον Βενιζέλο⁵⁰³.

Η αντιβενιζελική «Αθηναϊκή» κράτησε παρόμοια στάση με εκείνη της «Πρωΐας» . Η εφημερίδα αρχικά έψευγε την Κυβέρνηση για έλλειψη οργάνωσης, αλλά και για τη βία που επέδειχνε επισημαίνοντας ότι «η βία είναι βεβαίως χρήσιμος, αλλά εν εσχάτη ανάγκη, και αφού εξαντληθούν όλα τα άλλα μέσα. Τα οποία όμως “άλλα μέσα” δεν ησκήθησαν ούτε βεβαίως ήτο δυνατόν ν' ασκηθούν από τους διαφόρους κουφιοκεφαλάκηδες, εις τους οποίους η Κυβέρνησις εμπιστεύεται την αντιπροσώπευσίν της εις την Βόρειον Ελλάδα»⁵⁰⁴. Αργότερα, όταν ο Βενιζέλος, που τον χαρακτήριζε «πράκτωρ της αναρχίας» και «δημόσιο κίνδυνο», φάνηκε να θέλει να επωφεληθεί από την απεργία, η «Αθηναϊκή» κάλεσε τον πολιτικό κόσμο της χώρας να τον

⁵⁰⁰ Ριζοσπάστης, φ. 9.459 (13.6.1928), σ. 1.

⁵⁰¹ Ο.π., φ. 9.462 (16.6.1928), σ. 1.

⁵⁰² Η Πρωΐα, φ. 896 (13.6.1928), σ. 1.

⁵⁰³ Ο.π., φ. 904 (21.6.1928), σ. 1.

⁵⁰⁴ Αθηναϊκή, φ. 646 (13.6.1928), σ. 1.

αντιμετωπίσει ενωμένος, δείχνοντας «ανοχή» στην Κυβέρνηση, προειδοποιώντας την ωστόσο πως έπρεπε να ενεργήσει πιο δραστικά στο ζήτημα των καπνεργατών⁵⁰⁵.

Η «Βραδυνή» αναφερόταν στις «*συνεχείς προκλήσεις των απεργιών κατά του στρατού και της εξουσίας*»⁵⁰⁶ και πίστευε πως οι συντηρητικοί εργάτες θα μπορούσαν «*να πατάζουν πάσαν αναρχικήν κίνησιν και να μη βοηθήσουν τους κομμουνιστάς*», γιατί κατανοούσαν ότι η Κυβέρνηση δεν θα μπορούσε να δεχθεί να συζητήσει μαζί τους και να λάβει τα «*προς βελτίωσιν της θέσεως αυτών ενδεικνύόμενα λογικά και δίκαια μέτρα*», εφόσον επικρατούσαν συνθήκες επανάστασης. Η αντιβενιζελική εφημερίδα ήταν της άποψης ότι «*μόνο εντός των ορίων της τάξεως είνε δυνατή η δικάια ικανοποίησις των αιτημάτων των*».⁵⁰⁷

Το μοναρχικό «Εμπρός» φιλοξένησε στο πρωτοσέλιδό του άρθρο της αγγλικής εργατικής εφημερίδας «Daily Herald», που είχε πληροφορίες ότι ο κύριος υποκινητής των απεργιών στην Ελλάδα ήταν ο Βενιζέλος που επιθυμούσε «*να δημιουργήση αναρχίαν και να καταλάβη την αρχήν ως νέος σωτήρ*», αφού δεν κατόρθωσε να την καταλάβει με νόμιμο κοινοβουλευτικό τρόπο. Το «Εμπρός» υιοθετούσε τις απόψεις του αγγλικού φύλλου και προσπάθησε να εκμεταλλευθεί την ευκαιρία ζητώντας επαναφορά του βασιλιά για να αντιμετωπισθεί η επικρατούσα εσωτερική κατάσταση της χώρας⁵⁰⁸.

Για την βενιζελική και φιλελεύθερη «Εστία» τα πράγματα ήταν ξεκάθαρα. Οι καπνεργατικές απεργίες ήταν αποκλειστικά και μόνο «*εκδηλώσεις κομμουνιστικάί*». Σε όσους δε κατηγορούσαν την Κυβέρνηση για «*έλλειψη εργατικής πολιτικής*», η εφημερίδα απαντούσε ότι σαφώς η Κυβέρνηση οφείλει να έχει συγκεκριμένο πρόγραμμα υπέρ των εργατών, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση αυτό δεν ήταν ζητούμενο, καθώς «*ούτε δε αυτοί οι ηγέται των καπνεργατών ενδιαφέρθησαν να μάθουν τι είχε να ειπή η Κυβέρνησις επί των αιτημάτων, τα οποία είχαν προ δεκαημέρου υποβάλει*»⁵⁰⁹. Τέλος, σε όσους θεωρούσαν ότι η Κυβέρνηση προέβη σε υπερβολική χρήση βίας εναντίον των απεργών απαντούσε ότι «*εφ' όσον οι υποκινηταί των απεργιών επεζήτησαν επανάστασιν και μάχην, ως τοιούτους οφείλει να τους αντιμετωπίση το Κράτος*»⁵¹⁰.

⁵⁰⁵ Ο.π., φ. 652 (19.6.1928), σ. 1.

⁵⁰⁶ Η Βραδυνή, φ. 2.409 (14.6.1928), σ. 8.

⁵⁰⁷ Ο.π., φ. 2.412 (17.6.1928), σ. 1.

⁵⁰⁸ Εμπρός, φ. 11.360 (22.6.1928), σ. 1.

⁵⁰⁹ Εστία, φ. 12.150 (13.6.1928), σ. 1.

⁵¹⁰ Ο.π., φ. 12.152 (15.6.1928), σ. 1.

Το αρνητικό κλίμα εναντίον της Κυβέρνησης και η σκληρή κριτική κατά του υπουργού Οικονομικών Καφαντάρη κλόνισε τις σχέσεις της Κυβέρνησης με τον Βενιζέλο. Ο Καφαντάρης, μην μπορώντας να ανεχθεί άλλο τις συνεχείς παρεμβάσεις του Βενιζέλου και νιώθοντας περιορισμένος αδυνατώντας να αναλάβει πρωτοβουλίες, θέλησε να δώσει λύση στο κυβερνητικό και προσωπικό του αδιέξοδο οδηγώντας τη χώρα γρηγορότερα σε εκλογές. Έτσι, ανακοίνωσε πως η Κυβέρνηση θα έδινε σε δημόσια εγγραφή τις μετοχές της Εθνικής Τράπεζας, ενώ γνώριζε ότι με την κίνησή του αυτή προκαλούσε τον αρχηγό των Φιλελευθέρων, ο οποίος είχε αντίθετη άποψη επί του θέματος⁵¹¹.

Πράγματι, στις 27 Ιουνίου 1928 ο Βενιζέλος διαφώνησε για ακόμη μια φορά με τον Καφαντάρη. Σε επιστολή του διευκρίνιζε τα βασικά σημεία αντίθεσής του. Το ένα ήταν σχετικό με την τραπεζική μεταρρύθμιση και τις σχέσεις του Δημοσίου με την Εθνική Τράπεζα, ύστερα από την ίδρυση της νέας Τράπεζας της Ελλάδος και το άλλο ήταν ο τρόπος που είχαν ρυθμιστεί τα πολεμικά χρέη με τη Γαλλία⁵¹². Ο Βενιζέλος μάλιστα έκανε δηλώσεις στον Τύπο, στις οποίες χαρακτήριζε «πολιτικό σκάνδαλο» την απόφαση του Καφαντάρη για τις μετοχές της Τράπεζας⁵¹³.

Ο Καφαντάρης ανέλαβε προσωπικά την όποια πολιτική ευθύνη και θεωρώντας πως με την αυστηρή του δημόσια κριτική ο Βενιζέλος ουσιαστικά ήρε την εμπιστοσύνη του από την Κυβέρνηση, υπέβαλε στον Πρωθυπουργό την παραίτησή του. Οι υπόλοιποι συνεργαζόμενοι αρχηγοί της Κυβέρνησης στάθηκαν στο πλευρό του Καφαντάρη και έτσι, ο Ζαΐμης στις 30 Ιουνίου 1928 κατέθεσε στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας την παραίτηση και της τελευταίας Οικουμενικής του Κυβέρνησης⁵¹⁴.

Η διαφωνία Βενιζέλου και Καφαντάρη, η παραίτηση του δεύτερου και το ενδεχόμενο σχηματισμού Κυβέρνησης του πρώτου δημιούργησε θύελλα αντιδράσεων στον αθηναϊκό Τύπο. Το φιλομοναρχικό «Εμπρός» ενημέρωνε τους αναγνώστες του ότι «η τόσον δολίως συντελεσθείσα υπονόμευσις της ησυχίας και της γαλήνης του τόπου υπό του αμετανοήτου γέροντος κρατεί εν αναστατώσει τον πολιτικόν κόσμον ολόκληρον. Τούτε δεν θα συγκινήση βεβαίως τον άνθρωπον όστις και αίμα δεν edίστασε να χύση δια να επικρατήση πολιτικώς» και συνέχιζε λέγοντας ότι «ο Ελ. Βενιζέλος είνε η συμφορά και η φυλακή. Είνε η δουλεία, είνε ο εξευτελισμός της ανθρωπίνης αξιοπρεπείας». Για όλα τα παραπάνω, έθετε στον ελληνικό λαό μεταξύ άλλων και το

⁵¹¹ Ν. Μαντζαρίδης, «Η επάνοδος στην εξουσία» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...* ό.π., σ. 290.

⁵¹² Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης...* ό.π., σ. 132.

⁵¹³ Ν. Μαντζαρίδης, «Η επάνοδος στην εξουσία» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...* ό.π., σ. 290.

⁵¹⁴ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ...* ό.π., σ. 401.

εξής ερώτημα: «Θα επιτρέψωμεν εις τον δημοκόπον να καταλάβη την εξουσίαν;» και τον καλούσε σε ξεσηκωμό αν ήθελε το καλύτερο για το μέλλον του⁵¹⁵.

Η «Πρωΐα» αποκάλυπτε ότι «ο κ. Βενιζέλος έδωσε οδηγίας εις τας εφημερίδας του όπως αρχίσουν έμμεσον επίθεσιν κατά της Κυβερνήσεως» με αφορμή «το ζήτημα της εκδόσεως των μετοχών της Εκδοτικής Τραπεζής συνολικώς»⁵¹⁶ και τελικό σκοπό να «εκβιάσει τον κ. Καφαντάρη εις παραίτησιν», πράγμα που τελικά πέτυχε⁵¹⁷. Το αντιβενιζελικό φύλλο σχολίαζε ότι ο Βενιζέλος χρησιμοποίησε κάθε «πανουργία» για να καταφέρει να ανέβει ξανά στην εξουσία και ήταν της άποψης ότι «αν η παρούσα κυβέρνησις, ως είναι σχεδόν βέβαιον, καταλίπη την αρχήν, αν άλλη κυβέρνησις βιώσιμος δεν δύναται να προέλθει εκ του παρόντος κοινοβουλίου, αν αι εκλογαί καταστούν αναπότρεπτοι, ο κ. Κουντουριώτης έν έχει καθήκον επιτακτικόν: Να ζητήση από την Βουλήν να ψηφίση εαυτήν διαλυτήν, αφού προηγουμένως αναθέση την αρχήν εις υπηρεσιακόν υπουργείον. Άλλη λύσις δεν υπάρχει. Όλα τα άλλα οδηγούν εις το Ειδικόν Δικαστήριον»⁵¹⁸.

Η «Βραδυνή» ήταν βέβαιη ότι το ζήτημα των μετοχών της Εθνικής, που οδήγησε στην παραίτηση της Κυβέρνησης αποτελούσε «πρόσχημα» του Βενιζέλου για να ανέλθει εκ νέου στην εξουσία και αυτό γιατί ο ίδιος ο Βενιζέλος, αλλά και το κόμμα του στο πρόσφατο παρελθόν είχαν συμφωνήσει με την οικονομική πολιτική του Καφαντάρη καθώς και με το συγκεκριμένο ζήτημα των καλυμμάτων. Ο μόνος που είχε σταθεί ενάντια στην Κυβέρνηση ήταν ο Παναγής Τσαλδάρης με το Λαϊκό κόμμα⁵¹⁹. Το αντιβενιζελικό ειδησεογραφικό φύλλο συμπλήρωνε την άποψη του για τον Βενιζέλο γράφοντας ότι: «Όπως τότε ο “επιπόλαιος” άνθρωπος ώθησε την Ελλάδα εις την Μικρασιατικήν περιπέτειαν χωρίς να ζεύρη τίποτε και να ημπορή να υποσχεθή τίποτε, έτσι και τώρα ζητεί να την ρίψη εις την εξ ίσου φοβεράν περιπέτειαν μιας νέας εσωτερικής κρίσεως... Και όμως τολμά να λέγη ότι έρχεται... να “σώση” την Ελλάδα!»⁵²⁰.

Ο «Ριζοσπάστης» στη τελευταία διαμάχη Βενιζέλου και Καφαντάρη, που οδήγησε στην παραίτηση της Κυβέρνησης, καλούσε τον λαό να μην πιστέψει ότι οι δύο αυτοί πολιτικοί, «υπηρέτες του ντόπιου και του ξένου κεφαλαίου», ενδιαφέρονται για εκείνον⁵²¹. Οι κομμουνιστές

⁵¹⁵ Εμπρός, φ. 11.368 (30.6.1928), σ. 1.

⁵¹⁶ Η Πρωΐα, φ. 910 (27.6.1928), σ. 1.

⁵¹⁷ Ό.π., φ. 911 (28.6.1928), σ. 1.

⁵¹⁸ Ό.π., φ. 912 (29.6.1928), σ. 1.

⁵¹⁹ Η Βραδυνή, φ. 2.423 (28.6.1928), σ. 1.

⁵²⁰ Ό.π., φ. 2.425 (30.6.1928), σ. 1.

⁵²¹ Ριζοσπάστης, φ. 9.475 (29.6.1928), σ. 1.

διαπίστωναν με τη σειρά τους ότι ο Βενιζέλος ήταν έτοιμος «να σχηματίσει δικτατορική – κοινοβουλευτική κυβέρνηση», όμως υπογράμμιζαν ότι «η εργατική τάξη δε θέλει και δε θα γίνη ο ασυνείδητος “λαοτζίκος” που προ δεκαπενταετίας ακολουθούσε τυφλά τον υπηρέτη της Αντάντ και τον τυχοδιώχτη των ατέλειωτων πολέμων». Τέλος, ζητούσαν, για ακόμη μία φορά, την «άμεση διάλυση της Βουλής και εκλογές με αναλογική!»⁵²².

Η αντιβενιζελική εφημερίδα «Αθηναϊκή» σταμάτησε την κυκλοφορία της τον Ιούνιο του 1928, λίγες μέρες πριν την οριστική παραίτηση της τρίτης Κυβέρνησης Ζαΐμη, ωστόσο, στο τελευταίο της φύλλο, στις 21 Ιουνίου 1928, προειδοποιούσε για την επικείμενη άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία και τόνιζε ότι «είνε επιβεβλημένη η άμεσος ανάληψις σφοδρού και συνασπισμένου αγώνος κατ’ αυτού. Του αγώνος δε τούτου ώφειλον να ηγηθούν τα νομιμόφρονα πολιτικά κόμματα της χώρας μη περιοριζόμενα εις παθητικήν άμυναν, αλλ’ ενεργώς και μετά θάρρους και πρωτοβουλίας δρώντα προς οριστικήν και σύντομον απαλλαγήν της χώρας από του μοιραίου ανθρώπου των εγκλημάτων»⁵²³.

Τέλος, αντίθετα με τις αντιβενιζελικές και κομμουνιστικές εφημερίδες, η «Εστία» από την αρχή έδειξε την υποστήριξή της στον Ελ. Βενιζέλο. Σχολιάζοντας την επιστολή του αρχηγού των Φιλελευθέρων στον Καφαντάρη έγραφε στο πρωτοσέλιδό της: «Είνε τόσο διαυγές και τόσο πειστικόν εις τον ορθολογισμόν του, ώστε οιοσδήποτε ξένος και αμερόληπτος συζητητής, αναγινώσκων αυτό, θα έμενε με την εντύπωσιν, ότι η Κυβέρνησις θα εδράττετο της ευκαιρίας να εφαρμόση αναλλοίωτον – ή και τροποποιουμένην έστω εις τας λεπτομερείας της – την προτεινομένην λύσιν». Ωστόσο, δεν επικρατούσε στην Ελλάδα «η ψύχραιμος και ανεπηρέαστος λογική»⁵²⁴ και από τη στιγμή που η Κυβέρνηση θεώρησε πως έπρεπε να παραιτηθεί η μόνη λύση που έβρισκε ως «ενδεικνυόμενη» η εφημερίδα ήταν «ο σχηματισμός Κυβερνήσεως υπό τον κ. Βενιζέλον»⁵²⁵.

⁵²² Ο.π., φ. 9.478 (2.7.1928), σ. 1.

⁵²³ Αθηναϊκή, φ. 654 (21.6.1928), σ. 1.

⁵²⁴ Εστία, φ. 12.163 (28.6.1928), σ. 1.

⁵²⁵ Ο.π., φ. 12.164 (29.6.1928), σ. 1.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτέλεσε ο βίος και η πολιτική των Οικουμενικών Κυβερνήσεων του ελληνικού Μεσοπολέμου, καθώς και η κριτική του αθηναϊκού Τύπου ως προς αυτές. Τα έξι αντιπροσωπευτικά ειδησεογραφικά φύλλα της εποχής, «Εστία», «Αθηναϊκή», «Η Βραδυνή», «Εμπρός», «Η Πρωΐα», «Ριζοσπάστης», μελετήθηκαν, κατά κύριο λόγο, βάσει των άρθρων γνώμης που δημοσίευσαν στα πρωτοσέλιδά τους. Τα άρθρα αυτά, στην πλειονότητά τους, περιείχαν τοποθετήσεις και σχολιασμούς της συντακτικής συγγραφικής ομάδας της εκάστοτε εφημερίδας ανάλογα με την ιδεολογία και την πολιτική παράταξη που υποστήριζε η καθεμία. Το ενδιαφέρον των δημοσιογράφων και της κοινής γνώμης επικεντρωνόταν σε σημαντικά ζητήματα, όπως η οικονομία, η φορολογία, ο εξωτερικός δανεισμός, οι συμβάσεις των δημοσίων έργων, το Σύνταγμα, οι παρεμβάσεις του στρατού, η προσφυγική και εξωτερική πολιτική.

Οι συνθήκες και τα αποτελέσματα των εκλογών του Νοεμβρίου 1926 κατέστησαν αναγκαία τη συνεργασία των κομμάτων και το σχηματισμό Οικουμενικών Κυβερνήσεων με βασικούς στόχους την επαναφορά της χώρας στην ομαλότητα και την ανασυγκρότηση της οικονομίας. Οι Οικουμενικές Κυβερνήσεις ήταν βραχύβιες και εύθραυστες λόγω της σύνθεσής τους, τη δυσκολία ομοφωνίας των εταίρων τους και των όρων κάτω από τους οποίους συγκροτήθηκαν. Η πρώτη Οικουμενική, στην οποία συμμετείχε η πλειοψηφία των κοινοβουλευτικών κομμάτων, μαζί και οι δύο μεγάλες αντίπαλες παρατάξεις της εποχής, το Κόμμα των Φιλελευθέρων υπό τον Γ. Καφαντάρη και το Λαϊκό Κόμμα του Π. Τσαλδάρη, διήρκησε περίπου οκτώ μήνες, ενώ η τελευταία λίγο παραπάνω από τέσσερις.

Σε γενικές γραμμές, το έργο των Οικουμενικών Κυβερνήσεων μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητικό, παρά τις όποιες καθυστερήσεις, παραλείψεις και αδύναμα σημεία. Σε μια κρίσιμη και ασταθή περίοδο για το ελληνικό κράτος οι Κυβερνήσεις πέτυχαν την ανόρθωση της οικονομίας, με τη βοήθεια του εξωτερικού δανεισμού, τη ψήφιση Συντάγματος, τη δρομολόγηση σημαντικών δημοσίων έργων, τη λύση στρατιωτικών ζητημάτων, την ακύρωση των ελληνοσερβικών συμφωνιών του Παγκάλου, το διακανονισμό των πολεμικών χρεών με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την έξοδο της χώρας από τη διεθνή απομόνωση. Οι Οικουμενικές Κυβερνήσεις, επομένως, πέτυχαν, στο μέτρο του εφικτού και τηρουμένων των αναλογιών, τους περισσότερους από τους προγραμματικούς σκοπούς τους, αν και για να το πετύχουν αυτό,

ιδιαίτερα στον οικονομικό τομέα κατηγορήθηκαν για υποδούλωση της χώρας στις ξένες δυνάμεις και βαρείς όρους, για τους οποίους απαιτούνταν θυσίες από τον ελληνικό λαό, ενώ δεν επέδειξαν σημαντική αποφασιστικότητα και δεν έδωσαν λύσεις σε άλλους τομείς, όπως η κοινωνική πολιτική.

Οι εφημερίδες, χωριζόμενες σε βενιζελικές και αντιβενιζελικές, σχολίαζαν άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά την κυβερνητική πολιτική. Η «Εστία» αποτελούσε έναν ένθερμο υποστηρικτή του Κόμματος των Φιλελευθέρων και κατά συνέπεια των Οικουμενικών Κυβερνήσεων επιδοκιμάζοντας και δικαιολογώντας σχεδόν κάθε ενέργειά τους, ενώ κατηγορούσε το Κόμμα των Λαϊκών, ειδικά έπειτα από την αποχώρησή του από την πρώτη Κυβέρνηση. Από τις ελάχιστες περιπτώσεις διαφοροποίησης της εφημερίδας, ξεχωρίζει ο σχολιασμός ως μη ευνοϊκών των όρων για τον διακανονισμό των πολεμικών χρεών της χώρας με την Αγγλία, χωρίς, ωστόσο, να στηλιτεύει την Κυβέρνηση, αφού θεωρούσε αναγκαίο τον διακανονισμό αυτό. Επιπλέον, η θετική στάση της «Εστίας» προς το κυβερνητικό έργο και τον Καφαντάρη άρχισε να φθίνει ύστερα από την επιστροφή στην πολιτική σκηνή του Βενιζέλου, ενώ όταν διαλύθηκε και η τρίτη Οικουμενική έδειξε ικανοποιημένη επειδή επιθυμούσε την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία.

Από τη μεριά του αντιβενιζελικού Τύπου εξετάστηκαν η «Αθηναϊκή», «Η Βραδυνή», το «Εμπρός» και «Η Πρωΐα». Το κάθε ειδησεογραφικό φύλλο αντιπροσώπευε την φιλομοναρχική παράταξη, η οποία δεν ήταν ενιαία, αλλά αποτελούταν από διάφορες συνιστώσες. Η «Αθηναϊκή» υπήρξε η μεγαλύτερη πολέμιος των Οικουμενικών Κυβερνήσεων και άσκησε σφοδρότατη κριτική από την πρώτη ημέρα έως το 1928. Η επικριτική της στάση ήταν έντονη ακόμη και όταν το Λαϊκό Κόμμα συμμετείχε στην Κυβέρνηση. Η εφημερίδα χρησιμοποιούσε συχνά επιθετικές εκφράσεις, απειλούσε και ειρωνευόταν, ενώ ζητούσε διαρκώς την παραίτηση της Κυβέρνησης, διάλυση της Βουλής και εκλογές. Ειδικά στα ζητήματα της οικονομίας η στάση της ήταν καταγγελτική και απόλυτη. Μοναδική φορά που φάνηκε να ικανοποιείται από την Κυβέρνηση ήταν όσον αφορούσε το ζήτημα της οδοποιίας, το οποίο βέβαια καταλόγιζε αποκλειστικά ως επιτυχία του αντιβενιζελικού ηγέτη Ι. Μεταξά.

Η «Βραδυνή» και η «Πρωΐα» ακολούθησαν αρχικά μια πιο μετριοπαθή στάση, από τη στιγμή που στην πρώτη Οικουμενική Κυβέρνηση συμμετείχαν και οι αντιβενιζελικές παρατάξεις. Οι σχέσεις των δυο αντιβενιζελικών φύλλων με την Κυβέρνηση άρχισαν να διαρρηγνύονται μετά

την αποχώρηση των Λαϊκών και κυρίως εξαιτίας της οικονομικής πολιτικής της. Πιο συγκεκριμένα, η «Βραδυνή» άσκησε έντονη κριτική με άρθρα του διευθυντή της, Τζελέπη, που χρησιμοποιούσε βαρείς χαρακτηρισμούς για τους βενιζελικούς ηγέτες και ιδιαίτερα τον Καφαντάρη. Καμιά από τις δυο εφημερίδες δεν αποδεχόταν τη δεύτερη και τρίτη Οικουμενική και ζητούσαν από αυτές να δράσουν γρήγορα για το κλείσιμο εκκρεμοτήτων ώστε να οδηγήσουν τη χώρα σε εκλογές. Όπως και η αδιάλλακτη «Αθηναϊκή», έτσι και η «Πρωΐα» με την «Βραδυνή» στάθηκαν στο πλευρό της δεύτερης και της τρίτης Οικουμενικής Κυβέρνησης όσον αφορούσε την οδοποιία, ενώ, επιπρόσθετα, οι δυο αυτές εφημερίδες έκριναν με θετικό τρόπο τη ψήφιση Συντάγματος, καθώς παρόλο που δεν παρέβλεπαν τις ατέλειές του, θεωρούσαν ότι αποτελούσε ένα σταθερό θεμέλιο, ενώ ήλπιζαν να πετύχει και η σταθεροποίηση της δραχμής.

Το «Εμπρός» χαρακτηριζόταν από ακόμη μεγαλύτερη μετριοπάθεια, υπήρξε ιδιαίτερα υποστηρικτικό απέναντι στην πρώτη Οικουμενική Κυβέρνηση και ασκούσε μια ήπια κριτική, κρατώντας μια στάση αναμονής. Κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης της δεύτερης Οικουμενικής αύξησε λίγο τους τόνους όσον αφορούσε το Πρωτόκολλο της Γενεύης και την οικονομική πολιτική και έβαλε εναντίον του Παπαναστασίου, ενώ αποδέχθηκε την τρίτη Κυβέρνηση ως λογικότερη λύση, παρά τους φόβους του. Η εφημερίδα, ιδιαίτερα από το 1928 και μετά, άρχισε να δημοσιεύει τακτικά άρθρα υπέρ της μοναρχίας, ενώ, στο τέλος, ζητούσε τη σύμπραξη όλου του αντιβενιζελικού κόσμου με τους υποστηρικτές του Καφαντάρη, ώστε να αποφευχθεί μια πιθανή Κυβέρνηση Βενιζέλου.

Από την πλευρά της, η αριστερά του Μεσοπολέμου εκπροσωπείτο κυρίως από τον «Ριζοσπάστη», ο οποίος αποτελούσε το επίσημο όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος και αντιπολιτευόταν σταθερά τις Οικουμενικές Κυβερνήσεις και τα αστικά κόμματα. Ο «Ριζοσπάστης» θεωρούσε πως οι Κυβερνήσεις αυτές εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα της μπουρζουαζίας και επηρεάζονταν από την ευρωπαϊκή και κυρίως αγγλική κεφαλαιοκρατία. Η στάση του ήταν καταγγελτική και η κριτική του απέναντι στο κυβερνητικό έργο μονίμως αρνητική, ενώ, ακόμη, στεκόταν στο πλευρό των εργατών, των αγροτών, των προσφύγων και των απεργών.

Τα μόνα κυβερνητικά θέματα στα οποία διαπιστώθηκε μια καταρχήν συμφωνία του Τύπου των δυο παρατάξεων ήταν η οριστική λύση του αποτακτικού ζητήματος και η ακύρωση από τη Βουλή των ελληνοσερβικών συμφωνιών. Παρά τις όποιες διαφορές τους, κατά την πορεία

επίλυσης του αποτακτικού, το σύνολο των εφημερίδων ικανοποιήθηκε με τη δοθείσα λύση, με εξαίρεση την «Βραδυνή» που την χαρακτήρισε ως «εμπαιγμό». Επίσης, όσον αφορά τις ελληνοσερβικές συμφωνίες, όλες οι εφημερίδες, ακόμη και ο «Ριζοσπάστης», επιθυμούσαν την ακύρωσή τους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι συμφωνούσαν απόλυτα με τις διαπραγματεύσεις της Κυβέρνησης και ότι δεν είχαν εκφράσει τη δυσαρέσκειά τους για τις καθυστερήσεις στη διευθέτηση του ζητήματος.

Εν κατακλείδι, ο Τύπος του Μεσοπολέμου και κατά κύριο λόγο ο αθηναϊκός, ο οποίος ερευνήθηκε στην παρούσα εργασία, αναγνώριζε τον ρόλο του ως μέσο ενημέρωσης, αλλά και επιρροής της κοινής γνώμης. Ενημέρωνε, επομένως, επαρκώς το αναγνωστικό του κοινό με όλα τα κρίσιμα ζητήματα της επικαιρότητας και τα σχολίαζε θετικά ή αρνητικά. Όλα τα οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά ζητήματα αναλύθηκαν από τα ειδησεογραφικά φύλλα και αξιολογήθηκαν βάσει των ιδεολογικών τους πεποιθήσεων, των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών και των αντιπαραθέσεων προβάλλοντας όλες τις όψεις της πραγματικότητας του ελληνικού Μεσοπολέμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δημοσιευμένες Πηγές

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων, Α' σύνοδος της πρώτης βουλευτικής περιόδου (24.11.1926 – 6.10.1927), εν Αθήναις 1927.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων, τ. Α', Β' σύνοδος της πρώτης βουλευτικής περιόδου (14.11.1927 – 30.5.1928), εν Αθήναις 1927.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων, τ. Β', Β' σύνοδος της πρώτης βουλευτικής περιόδου (30.5.1928 – 2.7.1928), εν Αθήναις 1928.

Τύπος

Εφήμ. «Αθηναϊκή», φ. 2 (26.8.1926), σσ. 1 – 8· φ. 6 (30.8.1926), σ. 8· φ. 13 (6.9.1926), σ. 1· φ. 16 (9.9.1926), σσ. 1 – 2· φ. 26 (19.9.1926), σ. 1· φ. 70 (2.11.1926), σ. 1· φ. 102 (4.12.1926), σ. 1· φ. 106 (8.12.1926), σ. 1· φ. 112 (14.12.1926), σ. 8· φ. 144 (17.1.1927), σ. 1· φ. 145 (18.1.1927), σ. 1· φ. 156 (29.1.1927), σ. 1· φ. 157 (30.1.1927), σ. 1· φ. 204 (19.3.1927), σ. 1· φ. 207 (22.3.1927), σ. 1· φ. 224 (8.4.1927), σ. 5· φ. 233 (17.4.1927), σ. 1· φ. 235 (19.4.1927), σ. 1· φ. 236 (20.4.1927), σ. 1· φ. 271 (27.5.1927), σ. 1· φ. 275 (1.6.1927), σ. 1· φ. 277 (3.6.1927), σ. 1· φ. 288 (14.6.1927), σ. 1· φ. 289 (15.6.1927), σ. 1· φ. 312 (8.7.1927), σ. 1· φ. 319 (15.7.1927), σ. 1· φ. 326 (22.7.1927), σ. 1· φ. 347 (12.8.1927), σ. 1· φ. 351 (17.8.1927), σ. 1· φ. 357 (23.8.1927), σ. 1· φ. 358 (24.8.1927), σ. 1· φ. 361 (27.8.1927), σ. 1· φ. 368 (3.9.1927), σ. 1· φ. 381 (16.9.1927), σ. 1· φ. 383 (18.9.1927), σ. 1· φ. 417 (23.10.1927), σ. 1· φ. 462 (7.12.1927), σ. 1· φ. 464 (9.12.1927), σ. 1· φ. 514 (30.1.1928), σ. 1· φ. 519 (4.2.1928), σ. 1· φ. 520 (5.2.1928), σ. 1· φ. 523 (8.2.1928), σ. 1· φ. 532 (17.2.1928), σ. 1· φ. 536 (21.2.1928), σ. 1· φ. 549 (6.3.1928), σ. 1· φ. 592 (19.4.1928), σ. 1· φ. 593 (20.4.1928), σ. 4· φ. 614 (12.5.1928), σ. 4· φ. 616 (14.5.1928), σ. 1· φ. 622 (20.5.1928), σ. 1· φ. 624 (22.5.1928), σ. 1· φ. 635 (2.6.1928), σ. 1· φ. 646 (13.6.1928), σ. 1· φ. 652 (19.6.1928), σ. 1· φ. 654 (21.6.1928), σ. 1.

Εφήμ. «Εμπρός», φ. 10.705 (26.8.1926), σσ. 1 – 4· φ. 10.727 (17.9.1926), σ. 4· φ. 10.733 (23.9.1926), σ. 1· φ. 10.735 (25.9.1926), σ. 1· φ. 10.737 (27.9.1926), σ. 4· φ. 10.763 (23.10.1926), σ. 2· φ. 10.802 (1.12.1926), σ. 1· φ. 10.803 (2.12.1926), σ. 1· φ. 10.809 (8.12.1926), σ. 1· φ. 10.847 (17.1.1927), σσ. 1 – 4· φ. 10.848 (18.1.1927), σ. 1· φ. 10.860 (30.1.1927), σ. 1· φ. 10.909 (21.3.1927), σ. 1· φ. 10.928 (9.4.1927), σ. 1· φ. 10.929 (10.4.1927), σ. 1· φ. 10.938 (19.4.1927), σ. 4· φ. 10.939 (20.4.1927), σ. 1· φ. 10.977 (30.5.1927), σ. 1· φ. 10.981 (3.6.1927), σ. 1· φ. 10.997 (19.6.1927), σ. 1· φ. 11.017 (9.7.1927), σ. 1· φ. 11.023 (18.7.1927), σ. 1· φ. 11.052 (13.8.1927), σ. 1· φ. 11.056 (18.8.1927), σ. 1· φ. 11.063 (25.8.1927), σ. 1· φ. 11.065 (27.8.1927), σ. 1· φ. 11.078 (9.9.1927), σ. 1· φ. 11.079 (10.9.1927), σσ. 1 – 2· φ. 11.133 (3.11.1927), σ. 1· φ. 11.141 (11.11.1927), σ. 4· φ. 11.169 (9.12.1927), σ. 1· φ. 11.171 (11.12.1927), σ. 6· φ. 11.172 (12.12.1927), σ. 1· φ. 11.209 (20.1.1928), σ. 1· φ. 11.220 (31.1.1928), σ. 1· φ. 11.224 (4.2.1928), σσ. 1 – 4· φ. 11.225 (5.2.1928), σ. 1· φ. 11.228 (8.2.1928), σσ. 1 – 4· φ. 11.232 (12.2.1928), σ. 6· φ. 11.241 (21.2.1928), σ. 4· φ. 11.245 (25.2.1928), σ. 4· φ. 11.321 (14.5.1928), σσ. 1 – 6· φ. 11.328 (21.5.1928), σ. 1· φ. 11.337 (30.5.1928), σ. 1· φ. 11.340 (2.6.1928), σ. 3· φ. 11.347 (9.6.1928), σ. 8· φ. 11.360 (22.6.1928), σ. 1· φ. 11.368 (30.6.1928), σ. 1.

Εφήμ. «Εστία», φ. 11.445 (5.9.1926), σ. 1· φ. 11.468 (28.9.1926), σ. 4· φ. 11.503 (2.11.1926), σ. 4· φ. 11.621 (30.11.1926), σ. 1· φ. 11.623 (2.12.1926), σ. 4· φ. 11.624 (3.12.1926), σ. 4· φ. 11.629 (8.12.1926), σ. 1· φ. 11.678 (28.1.1927), σ. 1· φ. 11.681 (31.1.1927), σ. 1· φ. 11.749 (10.4.1927), σ. 1· φ. 11.758 (19.4.1927), σ. 1· φ. 11.790 (2.6.1927), σ. 1· φ. 11.791 (3.6.1927), σ. 1· φ. 11.802 (14.6.1927), σ. 1· φ. 11.805 (17.6.1927), σ. 1· φ. 11.806 (18.6.1927), σ. 1· φ. 11.833 (15.7.1927), σ. 1· φ. 11.835 (17.7.1927), σ. 1· φ. 11.861 (12.8.1927), σ. 1· φ. 11.865 (17.8.1927), σ. 1· φ. 11. 871 (23.8.1927), σ. 1· φ. 11.874 (26.8.1927), σ. 1· φ. 11.895 (16.9.1927), σ. 1· φ. 11.976 (7.12.1927), σ. 1· φ. 11.977 (8.12.1927), σ. 1· φ. 12.013 (15.1.1928), σ. 1· φ. 12.027 (30.1.1928), σ. 1· φ. 12.030 (2.2.1928), σ. 2· φ. 12.031 (3.2.1928), σ. 2· φ. 12.032 (4.2.1928), σ. 1· φ. 12.045 (17.2.1928), σ. 1· φ. 12.102 (21.4.1928), σ. 1· φ. 12.120 (11.5.1928), σ. 1· φ. 12.122 (13.5.1928), σ. 6· φ. 12.125 (16.5.1928), σ. 1· φ. 12.130 (22.5.1928), σ. 1· φ. 12.132 (24.5.1928), σ. 1· φ. 12.134 (26.5.1928), σ. 1· φ. 12.140 (2.6.1928), σ. 1· φ. 12.146 (8.6.1928), σ. 1· φ. 12.150 (13.6.1928), σσ. 1 – 6· φ. 12.152 (15.6.1928), σ. 1· φ. 12.163 (28.6.1928), σ. 1· φ. 12.164 (29.6.1928), σ. 1.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, φ. 357 (11.10.1926), σσ. 2.873 – 2.874· φ. 371 (22.10.1926), σ. 3.003· φ. 298 (7.12.1927), σ. 2.239· φ. 79 (12.5.1928), σ. 597.

Εφήμ. «Η Βραδυνή», φ. 1.041 (26.8.1926), 8· φ. 1.055 (9.9.1926), σ. 1· φ. 1.125 (19.11.1926), σ. 1· φ. 1.144 (8.12.1926), σ. 1· φ. 1.146 (10.12.1926), σ. 6· φ. 1.189 (28.1.1927), σ. 1· φ. 1.191 (30.1.1927), σ. 1· φ. 1.985 (6.4.1927), σ. 1· φ. 1.999 (20.4.1927), σ. 1· φ. 2.021 (14.5.1927), σ. 1· φ. 2.041 (3.6.1927), σ. 1· φ. 2.051 (13.6.1927), σ. 6· φ. 2.055 (17.6.1927), σ. 1· φ. 2.084 (16.7.1927), σ. 1· φ. 2.092 (24.7.1927), σ. 1· φ. 2.111 (11.8.1927), σ. 1· φ. 2.115 (17.8.1927), σ. 6· φ. 2.119 (21.8.1927), σ. 1· φ. 2.120 (22.8.1927), σ. 1· φ. 2.121 (23.8.1927), σ. 1· φ. 2.134 (5.9.1927), σ. 1· φ. 2.141 (12.9.1927), σ. 1· φ. 2.171 (13.10.1927), σ. 1· φ. 2.185 (27.10.1927), σ. 1· φ. 2.192 (3.11.1927), σ. 1· φ. 2.193 (4.11.1927), σ. 1· φ. 2.194 (5.11.1927), σ. 1· φ. 2.196 (7.11.1927), σ. 1· φ. 2.197 (8.11.1927), σ. 1· φ. 2.198 (9.11.1927), σ. 1· φ. 2.233 (14.12.1927), σ. 1· φ. 2.267 (20.1.1928), σ. 1· φ. 2.277 (30.1.1928), σ. 1· φ. 2.282 (4.2.1928), σ. 1· φ. 2.284 (7.2.1928), σ. 6· φ. 2.285 (8.2.1928), σσ. 1 – 6· φ. 2.294 (17.2.1928), σ. 1· φ. 2.299 (22.2.1928), σ. 1· φ. 2.354 (19.4.1928), σ. 1· φ. 2.367 (3.5.1928), σ. 1· φ. 2.374 (10.5.1928), σ. 1· φ. 2.377 (13.5.1928), σ. 1· φ. 2.385 (21.5.1928), σ. 1· φ. 2.388 (24.5.1928), σ. 1· φ. 2.396 (1.6.1928), σ. 1· φ. 2.397 (2.6.1928), σ. 1· φ. 2.409 (14.6.1928), σ. 8· φ. 2.412 (17.6.1928), σ. 1· φ. 2.423 (28.6.1928), σ. 1· φ. 2.425 (30.6.1928), σ. 1.

Εφήμ. «Η Πρωΐα», φ. 293 (26.8.1926), σ. 6· φ. 299 (1.9.1926), σ. 4· φ. 322 (24.9.1926), σ. 6· φ. 395 (4.12.1926), σ. 1· φ. 396 (5.12.1926), σ. 1· φ. 399 (8.12.1926), σσ. 1 – 3· φ. 408 (18.1.1927), σ. 1· φ. 420 (30.1.1927), σ. 1· φ. 471 (21.3.1927), σ. 1· φ. 483 (2.4.1927), σ. 1· φ. 501 (20.4.1927), σ. 1· φ. 543 (3.6.1927), σ. 1· φ. 557 (17.6.1927), σ. 1· φ. 561 (21.6.1927), σ. 4· φ. 595 (25.7.1927), σ. 1· φ. 614 (13.8.1927), σ. 1· φ. 618 (18.8.1927), σ. 1· φ. 622 (22.8.1927), σ. 1· φ. 624 (24.8.1927), σ. 1· φ. 651 (20.9.1927), σ. 1· φ. 696 (4.11.1927), σ. 1· φ. 732 (10.12.1927), σ. 1· φ. 768 (20.1.1928), σ. 1· φ. 769 (22.2.1928), σ. 1· φ. 774 (26.1.1928), σ. 1· φ. 776 (29.1.1928), σ. 6· φ. 782 (4.2.1928), σ. 1· φ. 783 (5.2.1928), σ. 8· φ. 784 (7.2.1928), σ. 6· φ. 785 (8.2.1928), σ. 1· φ. 794 (17.2.1928), σ. 1· φ. 829 (5.4.1928), σ. 6· φ. 864 (12.5.1928), σ. 1· φ. 865 (13.5.1928), σ. 1· φ. 866 (14.5.1928), σ. 6· φ. 868 (16.5.1928), σ. 6· φ. 869 (17.5.1928), σ. 1· φ.

874 (22.5.1928), σ. 1· φ. 881 (29.5.1928), σ. 1· φ. 896 (13.6.1928), σ. 1· φ. 904 (21.6.1928), σ. 1· φ. 910 (27.6.1928), σ. 1· φ. 911 (28.6.1928), σ. 1· φ. 912 (29.6.1928), σ. 1.

Εφήμ. «Ριζοσπάστης», φ. 13 (4.9.1926), σ. 1· φ. 76 (5.11.1926), σ. 1· φ. 102 (1.12.1926), σ. 1· φ. 106 (5.12.1926), σ. 1· φ. 109 (8.12.1926), σ. 1· φ. 110 (9.12.1926), σ. 1· φ. 147 (18.1.1927), σ. 1· φ. 159 (30.1.1927), σ. 1· φ. 218 (1.4.1927), σ. 1· φ. 219 (2.4.1927), σ. 1· φ. 237 (20.4.1927), σ. 1· φ. 281 (4.6.1927), σ. 1· φ. 291 (14.6.1927), σ. 1· φ. 298 (21.6.1927), σ. 1· φ. 324 (17.7.1927), σ. 1· φ. 351 (13.8.1927), σ. 1· φ. 356 (18.8.1927), σ. 1· φ. 360 (23.8.1927), σ. 4· φ. 361 (24.8.1927), σ. 1· φ. 362 (25.8.1927), σ. 1· φ. 364 (27.8.1927), σ. 1· φ. 380 (11.9.1927), σ. 1· φ. 384 (15.9.1927), σ. 1· φ. 420 (20.10.1927), σ. 1· φ. 469 (8.12.1927), σ. 1· φ. 511 (19.1.1927), σ. 4· φ. 512 (20.1.1928), σ. 1· φ. 528 (5.2.1928), σ. 1· φ. 531 (8.2.1928), σ. 1· φ. 533 (10.2.1928), σ. 1· φ. 535 (12.2.1928), σ. 4· φ. 549 (26.2.1928), σ. 1· φ. 4.930 (13.5.1928), σ. 1· φ. 4.934 (17.5.1928), σ. 1· φ. 4.935 (18.5.1928), σ. 1· φ. 4.936 (19.5.1928), σσ. 1 – 2· φ. 4.940 (23.5.1928), σ. 1· φ. 4.941 (24.5.1928), σ. 1· φ. 9.451 (5.6.1928), σ. 1· φ. 9.459 (13.6.1928), σ. 1· φ. 9.462 (16.6.1928), σ. 1· φ. 9.475 (29.6.1928), σ. 1· φ. 9.478 (2.7.1928), σ. 1.

Βιβλιογραφία

Αλιβιζάτος Ν., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική Ιστορία 1800 – 2010*, εκδ. «Πόλις», Αθήνα 2011.

Αναστασάκος Σ., *Ο Πλαστήρας και η εποχή του*, τ. Β', εκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 2007.

Αναστασιάδης Γ., «“Δημοκρατία και εκλογικόν σύστημα”. Η εμβέλεια των επιχειρημάτων του Αλέξανδρου Παπαναστασίου υπέρ του αναλογικού συστήματος», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Η σημαντική συμβολή του στη Δημοκρατία και στον συνταγματικό λόγο: Μελέτες και τεκμήρια*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2008, σσ. 185 – 192.

Αναστασιάδης Γ., *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, εκδ. «Έκφραση - University Studio Press», Θεσσαλονίκη 1994.

Αναστασιάδης Γ., *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας 1821 – 1941*, εκδ. «Σάκκουλα», Θεσσαλονίκη 2001.

Αποστολοπούλου – Γεωργιάδη Τ., «Αλέξανδρος Π. Παπαναστασίου. Ο πολιτικός – ο επιστήμων – ο αγωνιστής – ο άνθρωπος», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. «Πολύτυπο», Αθήνα 1987.

Αρώνη – Τσίγλη Κ., *Ιστορικές σχολές και μέθοδοι. Εισαγωγή στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2008.

Βέικος Θ., *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1987.

Βεργόπουλος Κ., «Η ελληνική οικονομία από το 1926 έως το 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 1978.

Βερέμης Θ., «Η εφήμερη πρωθυπουργία», στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμέλεια Θ. Βερέμης – Η. Νικολακόπουλος, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», ειδική έκδοση για την εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ», Αθήνα 2005, σσ. 266 – 272.

Βερέμης Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916 – 1936*, εκδ. «αλεξάνδρεια», Αθήνα 2018.

Βερέμης Θ., «Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος από την Αντεπανάσταση του 1923 έως την ανατροπή του Πάγκαλου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 1978, σσ. 284 – 304.

Βερέμης Θ., «Οι στρατιωτικοί και ο Γεώργιος Καφαντάρης (1924-26)», στο *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του, 1873 – 1946. Πρακτικά του Συνεδρίου. Καρπενήσι (26,27,28 Μαΐου 1988)*, εκδ. «Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών», Αθήνα 1991.

Βερέμης Θ. – Κολιόπουλος Γ., *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια: από το 1821 μέχρι σήμερα*, εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 2006³.

Βούρος Γ., *Παναγής Τσαλδάρης (1867 – 1936)*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2014.

Γκίβαλος Μ., *Πολιτική κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικό περιβάλλον*, εκδ. «νήσος», Αθήνα 2005.

Δασκαλάκης Δ., *Εισαγωγή στη σύγχρονη κοινωνιολογία*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2009.

Δαφνής Γρ., *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, εκδ. «Κάκτος», Αθήνα 1997².

Δημάκη – Ζώρα Μ., «Δι' εορτάς σχολείων και οικογενειών: ο Γρηγόριος Ξενόπουλος και η συμβολή του στη θεμελίωση του θεάτρου για παιδιά στην Ελλάδα», *Ι' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο*, (Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014), *Κερκυραϊκά Χρονικά ΙΑ'* (2017), τόμ. IV: *Φιλοσοφία – Αρχαιολογία-Αρχαιογνωσία – Αρχιτεκτονική – Θέατρο*, Κέρκυρα: *Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών*, σσ. 651-661 [= Μ. Δημάκη-Ζώρα, *Θεατρικές Σελίδες*, [Theatrologica VII – Edenda Curat Walter Puchner], εκδ. «Ηρόδοτος», Αθήνα 2018, σσ.209-222].

Δρούλια Λ., «Παρουσίαση του προγράμματος: “ Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784 ως σήμερα”», στο *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002), επιμέλεια Λουκία Δρούλια, εκδ. «I.N.E.», Αθήνα 2005, σσ. 29 – 36.

Δρούλια – Μητράκου Ε., «Ο Τύπος ως εργαλείο έρευνας», στο *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002), επιμέλεια Λουκία Δρούλια, εκδ. «I.N.E.», Αθήνα 2005, σσ. 477 – 488.

Ελεφάντης Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1979².

Κάββουρα Δ., *Διδακτική της Ιστορίας. Επιστήμη, Διδασκαλία, Μάθηση*, εκδ. «Μεταίχμιο», Αθήνα 2011.

Καϊδατζής Α., «Ο συνταγματικός λόγος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου και η συμβολή του στην παραγωγή των συνταγμάτων του 1864/1911 και του 1927», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Η σημαντική συμβολή του στη Δημοκρατία και στον συνταγματικό λόγο: Μελέτες και τεκμήρια*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2008, σσ. 143 – 183.

Κλάφης Α., *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η εξωτερική πολιτική 1926 – 1928*, εκδ. «Ι. Σιδέρης», Αθήνα 2009.

Κλιάφα Μ., *Τρίκαλα: από τον Σεΐφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον Τύπο της εποχής*, τ. Α', εκδ. «Κέδρος», Αθήνα 1996.

Κούμας Μ., *Γεώργιος Καφαντάρης*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2012.

Κωστής Κ., *«Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, εκδ. «Πόλις», Αθήνα 2013.

Λούλος Κ., *Ιστορία και Τύπος. Οι αθηναϊκές εφημερίδες και η περίπτωση του σκανδάλου των εξοπλισμών του 1907*, εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 2006.

Μάγερ Κ., *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Β', εκδ. «Δημόπουλος», Αθήνα 1959.

Μακρυδημήτρης Α., *Οι πρωθυπουργοί της Ελλάδος (1828 – 1997)*, εκδ. «Ι. Σιδέρης», Αθήνα 1997.

Μακρυδημήτρης Α., *Πρόεδροι της Βουλής, Γερουσίας και Εθνοσυνελεύσεων: 1821 – 2008*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2009.

Μαντζαρίδης Ν., «Η επάνοδος στην εξουσία» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμέλεια Θ. Βερέμης – Η. Νικολακόπουλος, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», ειδική έκδοση για την εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ», Αθήνα 2005, σσ. 289 – 290.

Μαρκεζίνης Σ., *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος: Σύγχρονος Ελλάς*, τ. Γ', εκδ. «Πάπυρος», Αθήνα 1978.

Μαυρογορδάτος Γ., *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, εκδ. «Πατάκης», Αθήνα 2018⁴.

Μπάλτα Ν. – Παπαδημητρίου Δ., *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 1993.

Μπαμπούνης Χ., *Ιστορική αφήγηση και πηγές*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2013.

Μπασάντης Δ., *Ο ημερήσιος Τύπος. Από τον 18^ο στον 21^ο αιώνα*, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 2002.

Μπένος Σ., *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά (1926 – 1936)*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2009.

Μυστακίδου Κ., *Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1800 – 1923)*, εκδ. «Πατάκης», Αθήνα 2005².

Οικονόμου Ν., , «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 έως το Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 1978, σσ. 305 – 310.

Παντελάκης Ν., *Συμμαχικές πιστώσεις. Κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917 – 1918)*, εκδ. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 1988.

Παπαδημητρίου Δ., «Ο αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα: συνέχειες και νέες τάσεις 1922 – 1974», στο *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002), επιμέλεια Λουκία Δρούλια, εκδ. «Ι.Ν.Ε.», Αθήνα 2005, σσ. 71 – 80.

Παπαχρήστος Ν., *Ελ. Βενιζέλος, Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Παπανδρέου. Η δημοκρατική παράταξη στο Μεσοπόλεμο: Προσέγγιση του πολιτικού λόγου για τους θεσμούς*, εκδ. «Έκφραση – University Studio Press», Θεσσαλονίκη 2001.

Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα. Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, εκδ. «Νεφέλη», Αθήνα 1998.

Πετρίδης Π. Β., *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, τ. Γ', εκδ. «Γκοβόστης», Αθήνα 2000.

Πήλιουρας Γ. Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στον Αθηναϊκό Τύπο. Οι πρώτες κυβερνητικές του θητείες (1910-1912)*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2017.

Πυργιωτάκης Ι., «Ερμηνευτική προσέγγιση εκπαιδευτικών νόμων και νομοσχεδίων. Μία απόπειρα διαμόρφωσης ενός σχεδίου εργασίας», στο *Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, Πρακτικά 4^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου, Αλεξανδρούπολη 28 – 30 Μαΐου 2004*, εκδ. «Κυριακίδης», Θεσσαλονίκη 2004.

Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909 – 1936. Βιομηχανία – Βιοτεχνία*, εκδ. «Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος», Αθήνα 1987.

Ρήγος Α., *Τα κρίσιμα χρόνια 1922 – 1935*, τ. Α', εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1995.

Ριζάς Σ., «Η περίοδος της απουσίας 1924 - 1927», στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμέλεια Θ. Βερέμης – Η. Νικολακόπουλος, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», ειδική έκδοση για την εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ», Αθήνα 2005, σσ. 273 – 283.

Ριζάς Σ., «Η επιστροφή στην Κρήτη» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμέλεια Θ. Βερέμης – Η. Νικολακόπουλος, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», ειδική έκδοση για την εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ», Αθήνα 2005, σσ. 284 – 288.

- Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. «Πληροφόρηση», Αθήνα 1991.
- Σεραφετινίδου Μ., *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. Ο ρόλος των Μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού*, εκδ. «Gutenberg», Αθήνα 2003.
- Σταυροπούλου Ε., «Ο Αθηναϊκός Τύπος», στο *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002), επιμέλεια Λουκία Δρούλια, εκδ. «Ι.Ν.Ε.», Αθήνα 2005, σσ. 241 – 252.
- Στράτος Κ., *Αντίθεση και διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-74*, εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 1995.
- Τοπόλσκι Γ., *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1983.
- Χατζηαντωνίου Κ., *Θεόδωρος Πάγκαλος. Ιστορική Βιογραφία*, εκδ. «Ιωλκός», Αθήνα 2004.
- Χουρχούλης Δ., *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων», Αθήνα 2014.
- Ψύλλα Μ., *Μεθοδολογία της ανάλυσης ενός γεγονότος από τον έντυπο λόγο*, εκδ. «Τυπωθήτω», Αθήνα 2010.
- Ψυχογιός Δ., *Τα Έντυπα Μέσα Επικοινωνίας. Από τον πηλό στο Δίκτυο*, εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 2010⁴.
- Albert P., *Ο Τύπος*, εκδ. «Ι. Ζαχαρόπουλος», Αθήνα 1987.
- Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, εκδ. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 2001⁵.
- Flusser V., *Η γραφή. Έχει μέλλον το γράφειν;*, εκδ. «Ποταμός», Αθήνα 2003.
- Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, τ. Β', εκδ. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 2008².
- Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, εκδ. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 2002.
- Moniot H., *Η Διδακτική της Ιστορίας*, εκδ. «Μεταίχμιο», Αθήνα 2000.
- Thompson J., *Νεωτερικότητα και μέσα επικοινωνίας*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1999².